

«Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КеАҚ

ӘОЖ: 81'33:398(=512.122) (=111)

Қолжазба құқығында

СНАБЕКОВА МАРИТА МУРЗАБЕКОВНА

**Халықтық космонимдердің лингвомәдени негізі (қазақ және ағылшын тілі
деректері бойынша)**

8D02301 – Филология

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесшілер
филол. ғыл. док., проф.
Атабаева М.С.
Нидерланд Корольдігі, Лейден қаласы,
«Eurasian Perspective» Ғылыми-зерттеу
академиялық орталығының директоры
PhD, проф.
Ауезова З.М.

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР	3
КІРІСПЕ	5
1 ХАЛЫҚТЫҚ КОСМОНИМДЕР ЖҮЙЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТІЛДІК-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	12
1.1 «Халықтық» космоним түсінігі: түрлері мен қызметі зерттелуі	12
1.2 Халықтық космонимдер жүйесін антропоэзектік бағытта зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері	31
1.3 Халықтық космонимдердің тілдегі көрінісі: семантикалық дамуы мен өзгерісі	51
Бірінші бөлім бойынша тұжырым	62
2 ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІ ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ХАЛЫҚТЫҚ КОСМОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ – ТАНЫМДЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ	64
2.1 Қазақ, ағылшын тілдеріндегі «Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердің мағыналық-тақырыптық топтары	65
2.2 Қазақ, ағылшын тілдеріндегі «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердің мағыналық-тақырыптық топтары	92
2.3 Қазақ, ағылшын тілдеріндегі «Жұлдыз/Star» компонентті фразеологизмдердің мағыналық-тақырыптық топтары	122
2.4 Қазақ, ағылшын тілдеріндегі «Аспан/Sky» компонентті фразеологизмдердің мағыналық-тақырыптық топтары	140
Екінші бөлім бойынша тұжырым	163
ҚОРЫТЫНДЫ	166
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	169

АНЫҚТАМАЛАР

Бұл диссертациялық жұмыста келесі терминдерге сәйкес анықтамалары қолданылған:

Антропоөзектік парадигма – тілдік бірліктерді, соның ішінде космонимдерді «адам – тіл – әлем» үштігі аясында зерттеу бағыты. Мұнда жұлдыз атаулары адам танымының жемісі ретінде қарастырылады.

Аспан әлемінің тілдік бейнесі – халықтың аспан денелері туралы түсініктерінің тілдік бірліктер (атаулар, фразеологизмдер, аңыздар) арқылы жинақталған бейнелі көрінісі.

Когнитивтік-семантикалық талдау – жұлдыз атауларының астарындағы адамдық факторды, яғни аспан нысанын белгілі бір ұғыммен немесе бейнемен байланыстыратын когнитивтік тетіктерді (метафора, метонимия) зерттеу әдісі.

Космоним – аспан әлеміндегі нысандардың (жұлдыздар, шоқжұлдыздар, планеталар, галактикалар) жалқы есімдері.

Семантикалық талдау – космонимдерді тілдік деңгейлер бойынша жан-жақты зерттеу үдерісі. Бұл талдау арқылы атаудың жасалу үлгісі және оның тілдік жүйедегі орны анықталады.

Лингвомәдени код – аспан денелері атауларына жасырылған ұлттық мәдениеттің, тарих пен дүниетанымның таңбалары. Ол жұлдыз атауын жай ғана термин емес, мәдени символ деңгейіне көтереді.

Лингвомәдени коннотация – космонимнің негізгі мағынасына үстемеленген мәдени, тарихи немесе эмоционалдық реңк. Бұл реңк белгілі бір ұлттың (қазақ немесе ағылшын) дүниетанымына тән ерекшеліктерді жеткізеді.

Мағыналық-тақырыптық топтар – космонимдерді ортақ семантикалық белгілеріне қарай (мысалы: «ауа-райы», «уақыт пен бағдар», «эмоционалдық күй», «сакралдылық») топтастыру.

Метафоралық тәсіл – аспан нысаны мен жердегі зат/құбылыс арасындағы ұқсастыққа негізделген қайталама номинация үдерісі (мысалы: The Plough (Соқа), Ақбозат).

Прагматикалық бағдар – космонимдердің халықтың өмірлік қажеттілігінде (күнтізбе жүйесі, бағыт-бағдар анықтау, ауа райын болжау) қолданылу сипаты мен тиімділігі.

Статистикалық-әдістемелік көрсеткіш – лингвистикалық зерттеудің нәтижелерін сандық тұрғыдан негіздеуге, алынған мәліметтердің дәлдігі мен объективтілігін дәлелдеуге арналған математикалық өлшемдер жиынтығы.

Халықтық космонимия – кәсіби астрономиялық терминдерден бөлек, халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне, наным-сеніміне және танымдық тәжірибесіне негізделіп қалыптасқан аспан денелерінің дәстүрлі атаулары.

Этнолингвистикалық сипаттама – космонимдерді белгілі бір этностың (қазақ немесе ағылшын) материалдық және рухани мәдениетімен, кәсібімен (мал шаруашылығы, теңізшілік) байланыстыра қарастыру.

Cohen's Kappa (Козн Каппасы) – лингвистикалық деректерді топтастыру немесе классификациялау кезінде екі сарапшының (немесе екі әдістің) өзара келісім деңгейін өлшейтін статистикалық коэффициент.

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Тіл ғылымындағы антропоэлекті бағыттың ізденістерінде белгілі ұлттың мәдениетіне қатысты мәселелерінің шешімін оның ғасырлар бойы жинақталған этномәдениетке қатысты бүкіл байлығын бейнелейтін маңызды ақпараты бар тіл бірліктері арқылы табу ерекше мәнге ие болып келеді. Қай халық болмасын, барлық өмір-тіршілігі, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени, рухани байлығы сол халықтың ана тілінің інжу-маржанындай өрнектеледі де, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отырады. Бұл – тіл атаулының бәріне тән объективті заңдылық, ортақ қасиет.

Әр халық осы ғасырлар қатпарында өмір сүрудің әдіс-тәсілін тауып, өзіндік мәдениетін қалыптастырады. Тіл – осы ақиқат болмысты тану барысында жинақталған әлем туралы білімді жеткізудің негізгі жолы, сол себепті тіл ғылымындағы антропоэлекті бағыт тілдің қарым-қатынас құралы қызметімен қатар, танымдық, кумулятивтік, прагматикалық т.б. қызметтеріне айрықша мән береді, өйткені ақыл-парасат, сезім иесі ретіндегі, саналы Адамның-тіл иесінің, ең басты қасиеті – өзін қоршаған әлемді көріп-сезініп, танып-білуге деген құштарлығы. Қай мәдениетте де ең басты құндылық – Адам болып табылады. Адам баласы үшін алдыңғы ұрпақ қалыптастырған дәстүрлі мәдениеті – сол халықтың бет-бейнесі, тарихы, ұлттық қадір-қасиетінің айнасы. Қазіргі ұлтты оның «тіл айнасында» тану бағытындағы зерттеулер осы ұлттық дүниетаным деректеріне терең бойлап зерттеуді мақсат етеді. Рухани күрес жолын білім іздеуден бастаған Ұлы Абай оны «Қашан бала ғылым-білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты Адам болады» деп есептейді. Білімді медресе, мектептен, өмірден алуға болады. Алайда білімді болу мен нағыз адам болу бір нәрсе емес. Ұлы Абай бұған: «Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тез қолға түседі. Шала мейір шала байқайды» деп жауап береді. Мәдениеттік типтік белгісі бойынша, қазақ сахарасында «адамгершілік», «адам болу ұстанымы» алдыңғы қатарға шыққан. Абайдың қазақ ұлты үшін көксегені де осы – Адам болу. Ол үшін «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден ерек» дейді. Абайдың философиясы қазақ ұлтының болмысымен үндеседі.

Қазіргі жаһандану контекстінде «Бәсекеге қабілетті тұлға, алдымен, өз халқының мәдениеті мен тілін білуі керек» деп есептеледі. Туған тілдің мәдени бастаулары мен рухани дәстүрлерімен сусындап өскен ұрпақ қана жаһандану үдерісінде жұтылып кетпей, оған төтеп бере алатын иммунитет қалыптастырады. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды». «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді». Болашаққа сеніммен қарау үшін әрбір адам өз тарихын мәдениетін терең танып, құндылықтарды қастерлеуі қажет. Осындай құндылықтың бірегейі – халықтық космоимдер, халықтық білім.

Кез келген халықтың өзі өмір сүретін кеңістігін игеруі оның ономастикасынан көрініс табады. Ұлттық мәдениет тіл иесінің кеңістікті қалай көріп, танып игеруіне қарай қалыптасады деп есептеледі. Бұны әр халықтың болмысты, жалпы әлемді қалай қабылдайтыны деп түсінуге болады. Қазақ халқы үшін әлем дөңгелек, шеңбер, оны шаңырақ бейнесіндегі шексіздік арқылы танытады. Ал «Көктем», «Жаз», «Күз», «Қыс» – қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс тіршілігінің көрінісі, ұлттық мәдениет негізі осыдан тарайды, сондықтан қазақ халқы жыл мезгілдерінің ауысуын Жер мен Көктің табиғи заңдылықтарына сай «көктем шықты», «жаз келді», «күз болды», «қыс түсті» деп таңбалаған. Табиғатпен етене аралас көшпелі тұрмыс-тіршілік осы заңдылықтар бойынша өтіп жатады, өйткені бұл атаулардың мазмұнында терең білім сақталған. Ал қазіргі «көктем келді», «күз келді», «қыс келді» тәрізді тұлғада қолданылып жүрген өзге тілдің әсерімен енген аталымдар жыл мезгілі мен оның ерекшеліктері туралы шынайы ақпарат бере алмайды, өйткені «тілдің мәні мен мағынасы объективті ақиқатпен байланысты.

Бұл қазақ халқының өзін қоршаған орта, соған сәйкес өмір тәжірибесінен туындаған табиғат, тұрмыс-тіршілік т.б. жайлы жинаған ақпаратының тереңдігін көрсетеді. Соның бір саласы аспан әлемі жайлы ұғым-түсініктері болса, тіл байлығының бұл қатпарында астрономиялық білімінің мол болғандығын олар қалыптастырған халықтық космонимдік атаулар айқындайды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Ай, Күн, Жұлдыз, Аспан – әлемге ортақ астрономиялық атаулар, бұлар адамзаттың телескопты ойлап тапқанға дейін көптеген ғасырлар бұрын пайда болған, сонымен қатар астрономия ғылымының негізгі ұғымдарын осы халықтық атаулар құрайтыны байқалып келеді.

Ай, Күн, Жұлдыз, Аспан – адамзатқа ортақ ұғым болғанымен, әр ұлт осы ортақ әлемді өзінше көріп-біліп, өзінше түсінеді, өзіндік «таным жолын» қалыптастырады. Өз әлемінің тілдік бейнесін жасайды. Аспан күмбезінің ұлттық әлемнің тілдік бейнесін жасайтын бөлігі халықтық космонимдер деп аталады да, ономастиканың құрамдас бөлігі болып табылады. Халықтық космонимдер – халықтың аспан шырақтарына ғылымға дейін-ақ, есте жоқ ескі замандарда берген, көзге арнайы құралсыз көрінетін ғарыш нысаны атаулары. Адам баласының телескопты ойлап тапқанға дейінгі таным жемісі.

Халықтық космонимдер ұлттық дүниетанымдық байлықтың ерекше күрделі саласы болып табылады, өйткені тіл иесі өзі өмір сүретін жер бетінің бет-бейнесін сол кеңістіктің әр алуан қасиетін сезініп, көзімен көріп, құлағымен естіп, зерттеп бағалап, ақпарат жинады, сол ақпараттың мазмұнына қарай таңбалады. Ал халық аспан, аспан шырақтарының әсерін сезініп білгенімен, қарапайым адамның көзі толық жете бермейтіні анық, сондықтан негізінде мифтік сана жатқан халықтық космонимдер жер бетіндегі тұрмыстың маңызды ұғымдары мен зат құбылыстарына ұқсатудан пайда болғанын: Темірқазық, Үркер, Жетіқарақшы т.б. атаулардың туыс және туыс емес тілдердегі бейнесі айқындайды. Түнде жолаушы жүрген қазақ жолын да, уақытын да Темірқазық не Үркерге қарап айырады. Темірқазық – орнынан жылжымайтын жұлдыз, ал Үркер аспан бойында жылжып жүреді. Үркер – адастырмайтын жұлдыз, сондықтан

малшы қауым Үркерді шаруашылық жағдайына қарай пайдаланған. Үркер туды, үркер жерге түсті, үркер көкке шықты, үркер көтерілді, үркер батты тәрізді атаулар жыл мезгілдері ауысуын білдірсе, «Үркер туды, сорпа ас болды» малдың қондануын білдіреді.

Ономастиканың кенжелеу дамыған саласы космонимиканы лингвистикалық пән ретінде қызықтыратыны да осы – халықтық космонимдік атаулар, олардың халықтың өмір сүру салтына негізделген қолданбалық мәні мен аталған қызметтен туындайтын тіл бірліктері. Атап айтқанда, космонимдер, тұрақты тіркестер, метафора, мақал-мәтелдер т.б. космоним құрамды этномәдени мазмұнды атаулардың тереңіндегі ақпаратты таныту диссертациялық зерттеу жұмысының өзектілігін дәлелдейтіні анық.

Қазіргі тіл ғылымы ұлттық мәдениетанымдық бірліктерді жеке дара күйінде зерттеуден гөрі мәдениетаралық деңгейде қарастыруға басымдық береді. Осы тұрғыдан алғанда, аспан әлеміне қатысты этномәдени мазмұнды тіл бірліктерін қазақ және ағылшын тілі деректері бойынша салғастыра зерттеу арқылы туыс емес тілдердің өзіндік ерекшеліктерімен қатар, ортақтық белгілерін де ашып талдау зерттеу жұмысының өзектілігін нақтылай түседі.

Зерттеудің нысаны – қазақ және ағылшын тілдеріндегі халықтық космонимдер мен олардан туындайтын ұлттық-мәдени бірліктер.

Зерттеу пәні – халықтық космонимдерге қатысты лингвомәдени, этнографиялық, этномәдени семантикалық деректер.

Зерттеу жұмысының мақсаты – қазіргі антропоөзекті бағыттың ғылыми-теориялық қағидаларына сәйкес қазақ және ағылшын тілдеріндегі халықтық космонимдердің қалыптасуы мен құрылымдық сипатын айқындау, халықтық космонимдерді туыс емес тілдердегі ұлттық әлемнің тілдік бейнесі ретінде салғастыра зерттеу арқылы ұлттық-мәдени ерекшелікпен қатар ортақтық көріністерін де анықтау.

Зерттеу жұмысының міндеттері

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі халықтық космонимдерді антропоөзекті бағыт парадигмасында зерттеудің тұжырымдарын саралап, зерттеу нысанына сәйкес бағытын айқындау;

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі халықтық космонимдерді құрылымдық-танымдық тұрғыдан талдау;

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі халықтық космонимдерді мағыналық-тақырыптық топтары бойынша талдау арқылы туыс емес тілдердің ерекшеліктерін анықтау;

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі халықтық космонимдерді ұлттық әлемнің бейнесін таныту құралы ретінде зерттеу арқылы оның туыс емес тілдердегі көрінісін сипаттау.

Зерттеудің дереккөздері. «Древнетюркский словарь» (1969), Малов С.Е. «Памятники древнетюркской письменности» (1959), Севортян Э.В. «Этимологический словарь тюркских языков» (1974-1980), Будагов Л.З. «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (1869, Т.1, 1871, Т.2), М.Қашқари «Диуани луғат-ит-түрк», 3 томдық (Егеубаев А., 1997), І. Кеңесбаев

«Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977) Е. Жанпейісов «Этнокультурная лексика казахского языка» (1989), Ә.Т.Қайдар «Қазақтар ана тілі әлемінде» (этнолингвистикалық сөздік). 3томдық (2009-2013), «Қазақ афоризмдері» (2012), Кожаметова Х.К., Жайсакова Р.Е., Кожаметова Ш.О. Казахско-русский фразеологический словарь (1988). А.В.Кунин, Англо-русский фразеологический словарь, (1984), John R. Clark Hall, A Concise Anglo-Saxon Dictionary (1916), Дж. Хокинс, Толковый словарь английского языка (2003), The American Heritage Dictionary of the English Language: New College Edition by Houghton Mifflin Company Staff (1980, Hardcover), Wayne Magnuson, English idioms vocabulary. (2018), English-Russian slang dictionary (2012), Dictionary of English idioms (2012) т.б. еңбектер пайдаланылды.

Зерттеудің әдістемелік негіздері мен әдістері. Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттерін жүзеге асыру үшін қазіргі тіл біліміндегі антропоцентристік парадигма аясындағы кешенді әдістемелік аппарат қолданылды. Зерттеудің әдістемелік іргетасы когнитивті лингвистика, мәдени лингвистика және статистикалық талдау принциптерінің интеграциясынан тұрады.

Зерттеу нысаны ретінде алынған космонимдерді жинақтау барысында үздіксіз іріктеу (continuous selection) әдісі қолданылды. Тілдік материалдарды іріктеуде Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ж. Манкеева сынды отандық ғалымдардың этнолингвистикалық зерттеулеріндегі фразеологиялық корпус құру принциптері басшылыққа алынды. Қазақ және ағылшын тілдерінің фразеологиялық, түсіндірме және этнографиялық сөздіктерінен жиналған 1000-нан астам бірлік ішінен мағыналық өзегі «Ай», «Күн», «Аспан», «Жұлдыз» болып табылатын фразеологизмдер талдаудың эмпирикалық базасын құрады.

Зерттеуші тарапынан жасалған тақырыптық классификацияның объективтілігін дәлелдеу үшін Дж. Коэн (J. Cohen, 1960) ұсынған сарапшылар арасындағы келісім коэффициенті есептелді. Тәуелсіз сарапшының бағалауы мен авторлық жіктеу арасындағы сәйкестік $k = 0.98$ көрсеткішін берді. Бұл әдістемелік қадам талдау нәтижелерінің кездейсоқ еместігін және ғылыми валидтілігін (validity) халықаралық стандарттар деңгейінде растайды.

Зерттеудің негізгі концептуалды аппараты Ф. Шарифианның (F. Sharifian, 2011, 2017) мәдени когнитивті лингвистика (Cultural Linguistics) теориясына негізделді. Бұл әдістеме аясында келесі ұғымдар қолданылды: үлестірілген (мәдени) таным (Distributed Cognition): Космонимдердің мағынасы этностың ұжымдық жадында және мәдени артефактілерде үлестірілген күйде қарастырылды; Мәдени схемалар мен категориялар (Cultural Schemas and Categories): Тілдік бірліктердің астарындағы «прототиптік» бейнелерді (мысалы, сұлулық эталоны ретіндегі Ай) айқындауға мүмкіндік берді.

Космонимдердің фразеологиялық жүйедегі ауыспалы мағыналарын, атап айтқанда Аспан денелерін адамның психо-эмоционалдық күйіне тану процесін талдауда Дж. Лакофф пен М. Джонсонның (G. Lakoff, M. Johnson) концептуалды метафора теориясы басшылыққа алынды.

Қолданылған әдістердің кешенді сипаты «Ай», «Күн», «Аспан», «Жұлдыз» космонимдерін тек лингвистикалық тұрғыдан емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымы мен мәдени когнициясын айқындайтын маңызды танымдық құрылым ретінде жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері. Зерттеу жұмысының теориялық негізі ретінде антропоэзектік зерттеулердің бастауы саналатын философия, лингвомәдениеттану салалары бойынша: В.Гумбольдт, Э.Сепир, И.Г.Гердер, Б.Л.Уорф, В.Н.Телия, Н.И.Толстой, А.И.Потебня, А.Е.Карлинский, В.В.Воробьев, В.А.Маслова, А.И.Кравченко, В.И. Полищук, Н.Ф.Алефrienко, Д. Кішібеков, Т.Ғабитов, т.б. ғалымдардың жалпы мәдениет, ұлт мәдениетіне, оның түрлеріне қатысты тұжырымдары мен түркітану, қазақ тілі саласындағы көрнекті ғалымдар: Ш. Уәлиханов, А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Мұқанов, Ә.Қайдар, А.Сейдімбек, Ә.Марғұлан, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Н.Оралбаева, Ғ.Қалиев, Б.Қасым, Б.Қалиев, З.Қ.Ахметжанова, Н.Уәли, С.Н.Смағұлова, М.Ысқақов, Х.Әбішев, Т. Жанұзақов, М.С.Атабаева, Қ.Ғ.Аронов, О.М.Орынғазы, А.Б.Салқынбай, Қ.Ө.Есенова, С.К.Сәтенова т.б. ғалымдардың теориялық тұжырымдары басшылыққа алынды. Ағылшын тілі саласындағы көрнекті ғалымдар: Lado R. (Linguistics Across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers, 1957). Lakoff G., Johnson M. (Metaphors We Live By, 1980). Sharifian F. (Cultural Conceptualizations and Language, 2011); Cultural Linguistics, 2017). Allen, Richard Hinckley (Star names, Their Lore and Meaning. New York: Dover, 1963), Aveni, Anthony. (Native American Astronomy, 1977; Empires of time. Calendars, Clocks and Cultures, 1989) Krupp E.C. (In Search of Ancient Astronomies, 1979), Kunitzsch Paul. (The Arabs and the stars, 1989), Long, Eleanor R. (How the dog got its days: A skeptical inquiry into traditional Star and weather Lore, 1984. 43, 256-264). Liberman, 2009. Words origin and meaning, 2009)

Зерттеудің ғылыми жаңалығы

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі халықтық космонимдер құрылымдық, мағыналық-тақырыптық топтарына қарай салғастырмалы, салыстырмалы тұрғыда сарапталып, туыс емес екі тілдің ортақтық және өзіндік ерекшеліктері анықталды;

- негізі мифологиядан басталатын қазақ және ағылшын тілдеріндегі халықтық космонимдердің өзіндік белгілері мен қызметі анықталып, космологиялық білімнің қалыптасу ерекшелігі көрсетілді;

- космонимика ономастиканың құрамдас бөлігі, лингвистикалық пән, осыған орай, халықтық космонимдік атаулар мазмұнындағы ұлттық әлем бейнесі қазақ және ағылшын тілі деректері бойынша айшықталды;

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі халықтық космонимдерді лексика семантикалық топ деңгейінде анықтап, этномәдени мазмұнын ашу арқылы қазақ және ағылшын халқының біршама тұтас бейнесін жасау талабы зерттеу жұмысының басты жаңалығы деуге болады.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Зерттеу жұмысының теориялық маңызын тақырыптың өзектілігі айқындайды. Космонимика ономастиканың кенжелеу дамыған саласы саналады, сондықтан халықтық

космонимдерді мағыналық-тақырыптық топтарға, лексика-семантикалық топтарға таратып, салғастырмалы түрде зерттеу; қазақ және ағылшын тіліндегі космонимдерді лингвомәдени-танымдық, лингвомәдени ақпарат көзі ретінде талдап зерттеуге құрылған зерттеу жұмысының тұжырымдары мен материалдары космонимика саласында, салыстырмалы-салғастырмалы зерттеулерде, антропоэзекті бағыттағы этнолингвистика, лингвомәдениеттану, аксиологиялық лингвистика саларына белгілі дәрежеде үлес қоса алады.

Зерттеу жұмысының практикалық мәні. Диссертациялық зерттеудің нәтижелері жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде жалпы тіл білімі теориясы, семасиология, лексикология салаларына қатысты пәндер мен танымдық лингвистика, тіл және мәдениетаралық қатынас, тіл тарихы, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, аксиологиялық лингвистика мәселелерін оқытуда практикалық материал ретінде қолданыс табады.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар. Зерттеу нәтижелері бойынша қорғауға мынандай тұжырымдар ұсынылады:

- Аспан, Ай, Күн, Жұлдыз – әлемге ортақ астрономиялық атаулар, осы ортақ әлемді әр ұлт өзінше көріп-біліп, өзінше түсінеді, өзіндік «таным жолын» қалыптастырады, өз әлемінің тілдік бейнесін жасайды; халықтық космонимдер – халықтың осы аспан шырақтарына ғылымға дейін-ақ есте жоқ ескі замандарда берген, көзге арнайы құралсыз көрінетін ғарыш нысаны атауы; адам баласының телескопты ойлап тапқанға дейінгі танымдық жемісі.

- Аспан, жұлдыздар әлемі туралы түсінік мал өсіріп, егін салатын халыққа аспан мен жердің арасын, жыл мезгілдерінің ауысу себептерін, жіті қадағалап, терең зерделеп, егін егетін, мал төлдететін уақыттарын жобалап, межелеп біліп, табиғаттың, ауа райының әр түрлі жағдайларымен үйлесе өмір сүру үшін қажет болды;

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі халықтық космонимдердің құрылымдық, мағыналық-тақырыптық топтарының салғастырмалы, салыстырмалы тұрғыда сарапталып, зерттелуі туыс емес екі тілдің ортақтық және өзіндік ерекшеліктерін анықтайды;

- қазақ және ағылшын тілі деректеріндегі халықтық космонимдер – ұлттық дүниені тануы мен қабылдауынан қалыптасқан дәстүрлі білім жүйесіне негізделетін аксиологемалық феномен; халықтық космонимдер – көп қырлы: заттық мәдениет және рухани мәдениет деректерін таңбалайтын лингвомәдени бірлік; құндылық мәнді бірліктер ретінде; коммуникативтік – тілдік қатысымды жүзеге асыратын сөз орамы ретінде қарастырылады;

- қазақ және ағылшын тілі деректеріндегі халықтық космонимдердің лексика-семантикалық топ деңгейінде анықталып, этномәдени мазмұнының ашылуы салғастырылып отырған туыс емес тілдердің біршама тұтас бейнесін жасау мүмкіндігін туғызады.

Диссертациялық зерттеу жұмысының жариялануы мен мақұлданыуы

Диссертациялық жұмыстың мазмұны мен нәтижелері бойынша 14 ғылыми мақала жарық көрді, соның ішінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитетінің нұсқауындағы

филологиялық басылымдарда – 6 мақала, халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинақтарында – 6 мақала, шетелдік халықаралық журналдарда – 2 мақала жарияланды.

Диссертациялық зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық зерттеу жұмысы кіріспеден, екі тараудан, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

1 ХАЛЫҚТЫҚ КОСМОНИМДЕР ЖҮЙЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТІЛДІК-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗІ

1.1 «Халықтық» космоним түсінігі: түрлері мен қызметі, зерттелуі

Ономастиканың өзге салалары тәрізді аспан әлемі атауларының пайда болуы мен қалыптасуы да ұзақ дәуірлердің, көптеген ғасырлардың жемісі. Г.Б.Мәдиева ономастика тарихында ғарыш кеңістігінің жеке топтарын зерттеп, талдауда бірізділік болмағанын айта келе, оны зерттеушілердің астрономия терминдері мен «халықтық» космонимдерді тануда екі бағыт ұстанғанын көрсетеді [1]. Атап айтқанда, Т.Жанұзақов, Ю.А.Карпенко, В.Д. Бондалетов, Қ.Ғ. Аронов тәрізді ғалымдар барлық ғарыш кеңістігіне қатысты *космоним* және *космонимика* терминдерінің қолданылуын дұрыс санайды, өйткені бұл сала космонимдер мазмұнындағы этномәдени мазмұнды семантиканы ашып, айқындайды: *Таң бозынан есік алдына ат ойнатып, айғайлап оятады, қас қарайып, жұлдыз туғаниша жұмысқа салады. Кейде ай жарығымен де жер жыртып, арық қазып, жазда шөп маялап жүрдік. Сондықтан да жеңген шығармыз... (О. Бөкей)*. Мәтінде белгіленген сөздер – мезгіл мәнді атаулар, *Ай*, *Күн*, *Жұлдыз* атауларынан тарайтын, бейнелі, екіншілік номинация. Соғыс кезіндегі халықтың азапты, қиын тұрмысын бейнелейді, синонимдері де бар. Тіл ғылымы үшін осы атаулар семантикасы арқылы көрінетін ұлттық таным маңызды. Ал *астроним*, *астронимика* терминін М.Рут тәрізді т.б. ғалымдар қолдайды, аталған бағыттың астрономиялық зерттеулермен айналысатыны анық. Астрономиялық ұғымдар да ортақ, ол – ғылыми білім саналады.

Ғарыш кеңістігіне қатысты «халықтық» білім, оның терминдері, *тілдік бірліктері* ежелгі замандарда пайда болып, халық қажетін өтеп келе жатқанымен, «халықтық» космонимдердің тіл ғылымының нысаны болуының кенжелеу дамығаны, оны зерттейтін тіл ғылымының саласының да кейіндеу қалыптасқаны байқалады. Бұл жалпы ғарыш нысандарының жан-жақты зерттелмегендігімен түсіндіріледі. Көрнекті ономаст-ғалым Т.Жанұзақов 1978 жылы жазылған «Космонимдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері» атты зерттеу мақаласында қазақ халқының астрономия жайындағы ұғым-түсінігінің, оның атауларының ерте замандарда қалыптасқанын айта келе, ғарышты игеру дәуірінде «ерен дамып», «қарыштап» өсіп, кең өріс алып өркендеуін тарихи заңды құбылыс деп біледі. Осыған орай, ғалым *космос* (ғарыш), *космонавт* (ғарышкер), *жердің жасанды спутнигі* (серігі) т.б., «Айды» игерумен байланысты *Москва теңізі*, *Нектарь теңізі*, *Циолковский кратері* тәрізді көптеген атау-есімдердің саны молая түскенін келтіреді. Осындай терминдер мен сөздердің, географиялық атаулар қатарының өсіп, оларды зерттеуге байланысты ғылымда «космостық лингвистика», «Айдағы топонимдер» тәрізді «жаңа ұғымдар» пайда болғаны өткен ғасырдың ортасынан бергі кезеңнің үлесіне тиген [2].

Өткен ғасырдың жетпісінші-сексенінші жылдары ғарыш нысандары жалпы ономастика нысандарымен қатар жан-жақты қарқынды зерттеліп, терминологиялық сөздіктер жасала бастады. Соның бірі Н.В. Подольскаяның орыс ономастикасының терминологиялық сөздігінде (1988): *космоним*

(*космонимика*) – ғарыш кеңістігі, галактика, жұлдыздар жүйесі немесе оның бөлшектері мен жұлдыздар шоғырының атауларынан тұратын жалқы есімнің бір түрі. Ал *астроним (астронимика)* – жеке бір нүктедегі аспан денелерінің: планеталардың (ғаламшар), кометалардың, астероид, метеориттердің атауы. Лингвистиканың осы ғарыш кеңістігі, жұлдыздар жүйесі мен аспан денелері, ғаламшар (планеталар) – атаулары жүйесін зерттейтін ономастика тарауының құрамдас бөлігі *космонимика* деп аталады. *Селеноним* – айдағы кез келген объект атауы, *марсионим-Марстағы* нысан атауы, *меркурионим- Меркурийдегі* нысан атауы, *венусоним* – *Шолпандағы* кез келген нысан атауы [3]. Сөйтіп, осындай тұжырымдардан кейін аспан әлемінің негізгі ұғымдары *космоним* мен *астроним* болып екі тармаққа бөлінеді. Жұлдыз, планета, комета және астероидтар – *астронимдер* тобына, ал шоқжұлдыз, галактика, космостық кеңістік атаулары – *космонимдер* тобына жатқызылады деп анықталды

Л.Ф.Фоминаның орыс космонимиясының қалыптасуы мен шоқ жұлдыз атаулары жайындағы еңбегінде орыс ғылыми космонимиясындағы әр микрожүйенің өзіндік ерекшелігі бар, дегенмен олардың орталығы саналатын: ғаламшар (планета), шоқжұлдыздар мен жеке жұлдыз атауларының диахрониялық тұрғыдан алғанда, айырмашылығынан гөрі ортақтығы басым екенін айтады. Аталған микрожүйе мен жалпы космонимияда әр кезеңде қалыптасқан шоқжұлдыз атауларының астрономия ғылымы мен орыс әдеби тілінің қалыптасуы үшін де көрсеткіш бола алатындығы басты мәселеге айналғаны байқалады [4]. Ю.А.Карпенко аспан денелері атауларын зерттеуде оларды шығу тегіне қарай топтастыруды маңызды санайды. Алдымен, аспан әлемі атаулары ғылыми және халықтық атаулар болып екіге бөлінеді. Бұл жіктеме кейінірек пайда болған «жаңа» және «көне» атаулар дегенмен үйлеседі [5]. В.Д. Бондалетов зерттеулерінде, ономастика салаларының ішінде аспан әлемі атаулары мен жер-су атаулары ұқсас келеді деп есептейді, өйткені *жұлдыздар* мен *шоқжұлдыздар* және басқа аспан әлемі атаулары бүкіл адамзатқа ортақ, космонимнің топонимнен айырмашылығы да осы ортақ нысан болғандығында. Сонымен қатар, бұлар – ұлтаралық және интернационалды ұғымдар болып табылады [6].

Бұдан кейінгі зерттеулерден ғылымда осы терминнің орныққанын көруге болады. В.Д.Бондалетовтың зерттеулерінде космоним және космонимия терминдерін жеке, нақты нүктеде көрінетін нысан мен кеңістік нысанын таңбалайтын термин және оны зерттейтін ғылым саласының атауы деп тұжырымдалған [6,с. 199], дегенмен терминдердің жарыса қолданылуы қазіргі кезеңде де ұшырасады. Л.С.Абсемиева да Қырым татарлары тіліндегі космонимдердің лексиканың көне қабатына жататынын, фольклор, халық поэзиясында жиі кездесетінін, ұлттық, мәдени семантиканы айшықтап лингвистикалық, географиялық, тарихи сипатқа ие болатынын көрсете келе, Аспан әлемін таңбалайтын терминдердің жарыса қолданылып жүргенін айтады [7]. Космонимдер жүйесінде жарыса қолданылып жүрген атауларды ретке келтіру мақсатында 1922 жылы мамыр айында Римде өткен Халықаралық Астрономиялық Одақтың 1-Конгресінде әлем астрономдары анықтаған

Шоқжұлдыздардың шекарасы мен санын нақтылап, оның қазіргі астрономия 88-ін қалдырған және де олардың бірегей латын негізді атауын қабылдаған. Шын мәнінде, жұлдыз мыңдап саналады. Оны әр кезеңде жүргізілген зерттеу деректерінен байқауға болады. Ю.А.Карпенко салыстыру үшін 1829 жылы Петербург қаласында жарық көрген Корнелий Рейссигтің алғашқы орыс жұлдыз атласында 102 шоқжұлдыз берілгенін келтіреді. Бұл астрономия ғылымында жұлдыз атаулары әлемі толық танылып, таңбаланып болған жоқ дегенді аңғартады Шын мәнінде, аспан әлемі шексіз. Бір Галактиканың өзінде 150 миллиардтан астам жұлдыз бар, алайда бұл атаулар да соншалықты көп дегенді де білдірмейді. Ю.А.Карпенконың айтуынша, астрономдардың тапқан жұлдыздарын таңбалау мүмкіндігі болғанымен, оларды жауып тұрған шаңның қалыңдығынан көпшілігін көре алмайды және де астрономдар үшін олардың өзіндік арнайы таңбасы бар. Мысалы, *астероид* – 1950 TD, *галактика* – NGC 1068. Бұл таңбалар да жалқы есім, өз саласында белгілі ақпарат білдіреді, ақпарат салалық техникалық сипатқа ие [5,с. 30-32]. Осыған орай, қазіргі кезде әлем астрономдары ғарыш нысандарының бірыңғай атауларын қолданады, бұған эталон болған – латын негізді жазылу үлгісі.

Аспан әлемі атауларын бастапқыда астрономия ғылымы зерттеді. Бұл халықтық астрономиялық терминдер телескопты ойлап тапқанға дейін көптеген ғасырлар бұрын пайда болған, сонымен қатар, астрономия ғылымының негізгі ұғымдарын осы атаулар құрайды. Әрі бұл атаулар әр тілдің өз туыстық тобында өзінің дыбыстық заңдылықтарына сәйкес қалыптасқан. Космонимдік атаулардың пайда болуының жаңа кезеңі 1610 жылдың 7 қаңтарынан басталады деп есептеледі. Галилео Галилей адам көзіне көрінбейтін аспан денелері барын алғаш рет телескоп арқылы көріп дәлелдеген. Осы уақыт ғылыми терминдердің пайда бола бастаған кезеңі деуге келеді [5,с. 13-15].

Ю.А. Карпенконың бақылауы бойынша, аспан денелері атауларын *көне*, телескопты ойлап тапқанға дейін пайда болғандар [5,с. 30-32], *жаңа*, халықтық және ғылыми, деп екі салаға бөлуге болады. Оның негізгісі – «халықтық космонимдік» атаулар, ал «ғылыми» аталып жүрген атаулар – кодификацияланған, астрономиялық термин ретінде қалыптасқан бірліктер. Бұл саладағы «ғылыми» аталатын термин ғарыш нысандарының бәріне дерлік тән болса, астероидтар тобында *«халықтық»* атауы кездеспейді екен. Ғарыш нысандарының ішіндегі кей ғарыш серіктерінің, Марстың бетіндегі бөліктерінің атаулары тек «жаңа» атаулар тобына жатады. Есте жоқ ескі заманда адамзат олардың барын білмеген, өйткені *астероид* тек телескоп арқылы ғана көрінетін нысандар саналады. Дегенмен аспан денелері бірыңғай «көне» атауларымен қала алмайды, тіпті, Шоқжұлдыз тобында да көне және жаңа атаулар кездеседі. Көне атаулар тобына антикалық астрономия мен араб астрономиясы, сонымен қатар, өзге елдерде пайда болған халықтық атаулар жатқызылады. Бұл атаулардың авторы да, пайда болу кезеңі де, әрине, белгісіз. Астрономия ғылымының терминдері қалыптаса бастаған кезден бастап, космонимдердің жарыса қолданылуы да азая түскен. Т.Жанұзақов осы қабаттаса қолданылып жүрген терминдерді біріздендіру қажеттілігіне орай, *Ай, Күн, Жұлдыз, Аспан* атаулары

мен олар жайлы материалдар *космонимдер* деген терминмен, ал оларды зерттейтін тіл ғылымының ономастика бөлімінің саласын *космонимика* деп атау туралы пікірлерді қолдай отырып, осы «космонимика» терминінің қалыптасқанын айтады [2, с. 51-62].

Зерттеуші Г.Б. Мадиева жоғарыда аталған тұжырымдарды саралай келе, *космонимдер* қатарына ғарыш кеңістігі, галактика, жұлдыздар жүйесін, оның бөлшектерін, жұлдыздар шоғыры атауларын, ал *астронимдерге* жеке, бір нүктедегі аспан денелерінің (ғаламшар, комета астероид, метеоридтерді) жатқызып, атауларына сәйкес оларды космонимика мен астронимика зерттейді деп ажыратады [1, с. 54-55]. Ғалым бұл жүйелеуінде Ю.А.Карпенконың терминдердің қабаттаса қолданылу себебін *түр-тектік* ұғымдарын білдіретін терминдердің болмауымен байланыстырады.

А.В.Суперанская [8], жаңа ұғымдар ономастикалық кеңістіктің шегі мен секторларға бөліну үдерісіндегі жаңа нысандарды атап анықтау, жалқы есімдерді талдау кезінде қалыптасады, сондықтан жалқы есімдердің қай түрін де жан-жақты әр қырынан талдау қажет деп есептейді. Ал жұлдыздар жүйесі нысаны атаулары да арнайы ізденіс назарында болуы қажет, себебі соларды анықтау арқылы ғана жаңа терминдер қалыптасады. Бұл тұжырымнан жер бетіндегі атаулар мен аспан әлемі атауларының қалыптасуында өзіндік белгі болуы керек деген ой-түйін жататыны анық. Осыған орай, Г.Б.Мадиева «халықтық» саналатын атаулардың пайда болу себебіне назар аударады. Ғалымның айтуынша, «халықтық» адам баласының қоршаған орта ерекшелігі арқылы уақыт пен кеңістікті анықтап игеруінің бастапқы кезеңінде, яғни өте ерте замандарда пайда болған, сол көне заман адамының көзқарасына сай атауға ие болған [1, б. 12] дей келе, ономастика теориясы мен практикасы еңбегінде «жалқы есімнің қай-қайсысын да әр қырынан зерттеу қажеттігін ескертіп, «*космонимдері мен астронимдердің жалпы белгілері*» және «*космонимдер мен астронимдердің семантикалық модельдері*» аталатын екі топқа бөледі.

Космоним мен астронимдердің жалпы белгілері. Халықтың дүниетаным нәтижесінде пайда болған атаулар халық өмірінің кейінгі кезеңдерінде де қызмет етеді, ғылымның басқа салаларына ақпарат береді. Мысалы, Алакөл ауданында *Жыланды* ойконимі бар, халық атауды сол жерде жылан көп болғандықтан қойған, ол да ескерту. Халық дүниетанымында ешбір тіршілік иесінің ұясын, ордасын бұзуға болмайды, жыланның ордасына жақын мекен салмайды. Академик Қаныш Сәтбаев Жезқазған өңіріндегі *Жыланды* атауы туралы: «Бұл жерде түсті металл бар екен, өйткені жыландар түсті металл бар жерді мекендейді, себебі қыстыгүні ол жерлер жылы, жаздың ыстық аптаптарында салқын болады» деп жазған екен [9]. Осыдан келіп, егер Адам баласы жер бетіндегі тіршілікті көріп-біліп, бедер белгісіне қарай ат қойса, «**аспан әлемін таңбалауда неге сүйенеді?**» деген сұрақ тууы заңды. *Атау* – таным үдерісінің тілдік бейнесі, тілдік таңба. Аспан әлемін атауда *бейнелеу ұстанымының* қызметі басымдау. Алайда «бейнелеу айнаның бетінен көрінген құбылыс емес», ұлттық санадағы дүниетанымдық ақпарат бейнесі. Жаңа танылған ұғым сол бейне арқылы таңбаланады. Космонимдер жүйесіндегі атаулардың табиғаты жайында

С.Қондыбай: «Ес білгелі көріп келе жатқан түнгі аспанның шырақтары, олардың қозғалысы адамзат бақылауының, ой машығының, тәжірибе жинақтауының қайнар көзі болған аспан, ең алдымен түнгі аспан – адамзат танымының әліппесі мен зертханасы іспетті», -дейді [10].

Әр адам белгілі ұлттың өкілі болғандықтан, ұлттық дәстүр, ұлттық мәдениет, тіл, тарихы, әдебиеті бөлек болатыны сияқты аспан әлемін, «таным әліппесі мен зертханасын» да әр халық өзінше зерделеп, пайымдайды, тұрмыс-тіршілік жағдайына қарай таңбалап, бейнелейді. Бүкіл адамзатқа бірдей ортақ әлем әр ұлтта сол ұлттың дүниетанымына сай көрініс табады, өз әлемінің тілдік бейнесін жасайды. В.А.Никонов Волга бойын мекен ететін халықтардың космонимдері туралы жазған еңбегінде «Космономия как раз ярко убеждает, что для всей ономастики верен тезис: название, не присуще называемому объекту, а прикреплено к нему человеческим обществом и характеризует не столько сам объект, сколько называющих. Все названия космических объектов даны с Земли и отражали земное. Охотничьи племена дали созвездию название Стрелец, скотоводческие – заселили небо табунами коней. На небо перенесены сани, коромысло, даже старый лапотъ» деп, әлемді танып, таңбалаудағы ұлттық ерекшелікті көрсетеді [11]. Э.Г.Алим-задениң пайымдауынша, түркі тілдеріндегі шоқжұлдыз атаулары және солармен байланысты атаулар мазмұнында ежелгі көшпелілердің қоршаған әлем туралы түсінігі мен дәстүрлі тұрмыс көріністері тұнып қалған: «На тюркском небе видны засады, охотник, маралухи, пасущиеся кони, разбойники, пытающиеся украсть коней или девушек», -десе [12], ғалым Л.С.Абсемиева Қырым татарлары тіліндегі ғарыштық нысан атауларының өзге түркі тілдері деректерімен сәйкестігін келтіреді: *Кунеш, Ай, Йылдыз, Улькер, Чолпан, Демиркъазык йылдызы* т.б. [7, с. 123].

Бұл атаулардың қазақ тілінде: *Күн, Ай, Үлкер, Шолпан, Темірқазық* – аталатыны түркі халықтары тұрмыс-тіршілігінің бастауындағы мифтік санада деуге болады. Қай тілдің болмасын, негізінде мифтік сана жатқан халықтық космонимдері осы тәрізді Жер бетіндегі тұрмыстың маңызды ұғымдары мен заттарына ұқсатудан пайда болған: *Темірқазық, Шолпан, Үркер, Жетіқарақшы* т.б. атаулардың туыс және туыс емес тілдердегі бейнесі айқындайды. Атап айтқанда, «аң аулап, құс атып күнелтетін халықтың жұлдыз шоғырын *Мерген* атауымен» таңбалағанын, «мал өсіруші халықтар аспанға жылқы табынын қаптатып жібергенін, аспанға шана, таразы, астау т.б. тәрізді халық тұрмысына тән белгілердің аспан әлемін атауға негіз болғанын атап көрсеткен [11, с. 373]. Қазақта қазақ халқының тұрмысымен байланысты *қарақшы* (Жетіқарақшы), *қазық* (Темірқазық, Алтынқазық), *ақ, көк* (Ақбозат, Көкбозат), *Босаға жұлдыз* т.б. атаулар бар. Сөйтіп, аспан әлемін таңбалауда халықтың алдымен сүйенетіні, біріншіден, өзінің жердегі тұрмыс-тіршілігінен туатын белгілері де, екіншіден, аспан денелерінің қозғалыстары және оны бейнелеу тәсілі.

Қай халықтың да астрономиялық білімі ежелгі, көне дәуірлерден келе жатқаны белгілі. Қарапайым астрономиялық білім мал жайылатын сайын далаларда, жойқын өзендердің егін егетін аңғарларында пайда болған. Оның пайда болуына себеп өмір талаптары, өндіріс үдерістері, яғни қажеттілік. Оның

адамзатқа таныс алғашқы отаны – Мысыр (Египет). Ніл өзенінің ұдайы тасуы мысырлықтарды күйзеліске ұшыратып отырған. Мысыр абыздары өзеннің *Сириус* (Сүмбіле жұлдызы) туған кезде таситынын зерттей жүріп аңғарған. Ніл – дүниедегі ұзын өзендердің бірі, оның тасуы 19 июльдегі (шілде) *Сириустың* (Сүмбіле) алғаш көкке шығуы қарсаңына дәл келіп отырған, өзеннің тасуы ауа айналып, жерге түсетін ыстықта мысырлықтардың сусаған жерінің шөлін қандырып та кетеді екен, сондықтан кезең *Сириустың тууы* аталып, ежелгі мысырлықтар жыл басын содан бастаған. *Сириустың тууын* бақылап есептеу Мысыр астрономиясының пайда болуына себеп болумен қатар, Сүмбіле календары жасалып, астрономиялық білімнің қордалануына бастау болды [13]. *Сириус* – қазақ астрономиясында парсы тілінен енген кірме атау, қазақтар оны Сүмбіле атаған. Сүмбіле жұлдызы Үркер, Таразы жұлдыздары тәрізді мамыр айының алғашқы жартысынан бастап, түнгі аспанда көрінбейді де, үш жарым айдан соң, тамыз айының екінші жартысында бір-ақ көрінеді. Сонымен Сүмбіле қазақта жұлдыздық айдың атауы, оны екіге бөліп, *Лақсүмбіле*, *Текесүмбіле* деп те, атайды. Сонымен қатар, Сүмбіленің әр қырына қарап, Үлкен сүмбіле, Кіші сүмбіле, Лақсүмбіле, Ақсүмбіле, Сарысүмбіле тәрізді атаулар да қалыптасқан.

«Таразы туса, таң суыр, Сүмбіле туса, су суыр» деп халық табиғатта, өз тұрмыстарында, маусымдық шаруаларында өзгеріс болатынын байқап бағамдап, ой түйіп отырады. Сүмбіле *амалы* кіргенде, оңтүстікте бәрі піседі, ал солтүстікте көк бидайды үсік шалады. Сүмбіле суықты сүйеді, Аязды күні Айдан жарық, сәулесі өзге жұлдыздардан гөрі қуаттылау. Сүмбіленің күні ыстық, түні салқын. «Сүмбіленің туғанын су біледі, Сүмбіле туса, су мұздайды» деп халық сақтық шараларын жасайды. Сүмбіле туғанда құлын тастайды деп, биені мінгізбейді, су ішкізбейді. Сүмбіле туған соң, түн ұзарады, салқындайды, жауын көбейеді. Бұл деректер халықтық ветеринарлық ғылымнан хабар береді.

«Сүмбіле туған соң, сұңғыл әйел жатар ма?» деген мақал, үй шаруасына пысық әйелдерге арналған, ерте жайып алмаса, құрт-ірімшік, отын (тезек) кеппейді. «*Жаман қатын май алады, Сүмбілеге жеткізбей жеп салады*» дегенде, берекесіз, ойсыз тіршілік көрініс береді [13,б. 264]. Халық аспан мен жердің арасындағы өзгерісті бейнелеумен қатар, ұлттық дүниетанымдық тәрбиені де ұмытпаған. Аспан шырақтары атаулары, негізінен, ұқсату арқылы Жердегі адамның көзқарасы бойынша жасалады. Қай тілде болмасын космонимдік ұғымды таңбалайтын атауыштар көлемі шағын саналады, оның себебін зерттеуші Қ. Аронов:

а) космонимдер лексиканың ең көне қабатына тән болғандықтан, олардың біразы ұмытылғанын;

ә) өз зерттеу нысаны етіп тек халықтық космонимдерді қарастырғанын;

б) аспан шырақтары атауларын ғана «космоним» деп танитындығын көрсетеді [14]. Ғалымның бұл тұжырымы жоғарыда айтылғандай, космонимика ғылымы терминдерінің тұрақталып, өз алдына сала болып қалыптасуына ықпал етіп отырғаны байқалады. Космонимдер лексикасының көне қабатына жататын жұлдыздың бірі – **Сұлусары**, Торпақ шоқжұлдызындағы ең жарық жұлдыз атауы. *Сұлусары* астрономия ғылымында Альдебаран деп аталады, атау арабтың

«Жарқырауық» сөзінен шыққан. Қазақтар үшін *Сұлусары* – ерекше жарқырап көрінетін түсі сарғыш жұлдыз, атау осы екі белгісіне сүйеніп жасалған. Сұлусары жұлдызы түнгі аспанда күз, қыс айларында жақсы көрінеді де, Үркер топ жұлдызы туған соң, шамамен бір жарым сағат өткенде, соның астын ала туады. Сұлусарының тууына байланысты қазақ арасында ерекше тараған аңыз бойынша, Сұлусары – Үркердің бір қызы. Жетіқарақшы Ақбозат пен Көкбозатты қолға түсіргеннен кейін, Сұлусарыны Үркерден тартып алмақшы болады, алайда Сұлусарының маңайынан жарқырап көрінетін *Қырлыжігіт* (Капелла) дейтін қорғаушысы оған жол бермейді [13,б. 113]. Б.Машанов ел ішінде Сұлусарының *Жарық жұлдыз* деген нұсқасы барын айтады. Сұлусары жұлдызы қазақ халқына ғана тән атау болғанымен, кең таралмаған [15]. Х. Әбішев атаудың Жетісу, Семей өңірлерінде таралғанын айтады. Іле өзені бойындағы Екінші бір аңыз бойынша, «Үркер – алтау, артындағы Сұлусарымен жетеу. Сұлусары Үркерден әлдеқайда жарық. Алты Үркерді көрсетіп тұрған – Сұлусарының жарығы. Жетіқарақшы енді Сұлусарыны тартып алмақшы, оны жанындағы Қырлы жігіт қорғап сақтап жүр Сұлусарыға өзі ғашық» деп әңгімелеген екен. Осындай аңыз тудырған жарық жұлдыздың жалпы қазаққа таралмауы оның аймақтық сипатында болу керек. Профессор Г. Клейн «Астрономические вечера» еңбегінде *Қырлыжігіт-Капеллаға* «лучистая» деген *эпитет* қолданады. Бұл тіл иесі халықтың өзі таңбалаған аспан шырағына деген жылы көзқарасы. В.Н.Никонов Альдебаран жұлдызы атауының Орта Азия халықтары тілінде кездеспейтінін, ғалым Дж. Клоусонның пікіріне сүйеніп, оның көне түркі тілінде *Яғыр-Сағыр* деп аталғанын айтады. Мұндағы *яғыр* сөзі «қоңыр, қоңырқай» мағынасын, *Сағыр* сөзі маралдың ұрғашысы дегенді білдіретінін келтіреді [16].

Көне замандардан мал шаруашылығымен айналысып, аспан астында, аттың жалында, түйенің қомында өмір сүріп келген қазақ халқының ежелгі дәуірдегі тағдыры малға, ал малдың тағдыры шөбі шүйгін, суы мол жайылымға тәуелді, байланысты болған. Мысырлықтарды дарияның тасуы күйзелтсе, көшпелілерді «жеті ағайынды жұт» күйзелтіп отырған. Осыған байланысты көшпелілер сайын далада жол табуды, жыл мезгілдерін айыруды, мал төлдету, бие байлау, күзем алу, күйек алу мезгілдерін білуге тиіс болған, бұл білімнің «мәжбүрліктен» гөрі тұрмыстық қажеттіліктен туғаны анық. Осыған байланысты қазақ жерінің ежелгі тайпалары Күн мен Айдың қозғалысын, кей жұлдыздардың туатын және бататын кездерін, көрінетін орындарын жақсы білген. Бұл білімдер халықтың ауыз әдебиетінде көрініс табады. Аспан шырақтарына байланысты аңыздар, ертегілер, жырлар, жұмбақтар, мақал-мәтелдердің мол қоры жинақталған. *Халық аңызы бойынша, бір қыста жер бетін мұз басып, мал қырылып, қалғандары азып сіңірі шығып, жазға зорға жетіпті. Ауыр қыстан запы болған жануарлар есін жиып ақылдасып, бар пәле Үркердің жерде жатпай, көкке шығып кетуінен болды. Ендеше Үркерді көкке шығармай, кезек-кезек басып тұрайық деп пәтуаласып, Үркердің жатқан жерін іздеп шығады. Жылқы, түйе, сиыр өзара «мен жүйрікпін, мен жүйрікпен» деп таласа жарысып келе жатса, шөптің арасында бірдеме жылтырап жатыр екен. Ол Үркер екен. Бұрын жеткен жылқы Үркерді басайын десе, сиыр мүйізін шайқап оны жолатпайды. Халық аңызына қарағанда,*

Үркер басында он екі жұлдыз болған. Сиыр Үркердің алтауын ғана басып қалып, қалған алтауы тұяғының арасынан шығып, аспанға ұшып кетеді. Қыстың алты ай, жаздың алты ай болғаны осыдан екен дейді. Егер жылқы тұяғымен басса, «Үркер түгел жерде жатар еді де, мәңгі бақи жаз болар» еді деп армандайды екен. Сиырдан: - Үркерден неге айырылып қалдың? - деп сұраса, «ыстықта оқыралап шауып жүргенше, сақылдаған сары аязда сықыр-сықыр басып жүргенім жақсы» деп жауап берінті.

Халық арасында «Үркерлі айдың бәрі қыс» дейтін мақал осындай бақылаудан туған. Үркер көкке шығып, жоғары өрлеген сайын күн суытып, төмендеген сайын жылынады екен. Жан-жануар үшін «Үркердің жерге» түскен кезі жайлы. «Үркер жерге» түсетін мезгілі – мамыр, маусым айлары, кең далада көкжиектен көрініп тұратындықтан, «жерге түсті» деп түсінген, мифтік наным бойынша жерде жатып көкті айдап шығарады-мыс», сондықтан малшы қауым Үркерді жақсы көрген.

Халықтық космонимдер жүйесінің зерттелуі. Көшпелі өмір салтын ұзақ ұстанған қазақ халқы есте жоқ ескі замандардан-ақ табиғат тылсымын түсініп, оның қыр-сырынан жинақталған ақпараттарын зерттеп, зерделей жүріп, халықтық жүйелі космологиялық білімге айналдырған. Осы жүйелі білімнің арқасында айсыз түнде жұлдызға қарап жол тауып, көз аштырмас боранда желдің өтіне қарап ел тауып, жан-жануар, құс, құрт-құмырсқа тіршілігіне зер салып, ауа райын күні бұрын байқап-болжап, тұрмыс-тіршілігін сонымен үйлестіре өмір сүрген. Жылдың әр айы мен тоқсанындағы ауа райының өзгерістері мен құбылыстарын дала халқы әрдайым есте ұстап, оған ат қойып таңбалап, ерекшелік белгілеріне қарай бағамдап-бағалап та отырған. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде жылдың он екі айындағы табиғат құбылысына байланысты қалыптасқан халықтық қағидалар мен болжамдар, олардың атаулары қазақ дүниетанымы бойынша, әдетте *наурыз айынан* басталады.

Наурыз – Шығыс күн есебі бойынша жылдың алғашқы айы. Григориан күн есебінде де жылдың алғашқы айы саналады. Наурыз атауы парсының «нау» – жаңа, «руз» – күн, жаңа күн деген ұғымынан шыққан. Қазіргі күнгі есеп бойынша, наурыздың 22-не сәйкес келеді. Өзге Шығыс халықтары тәрізді қазақ халқы да Наурызды айрықша бағалаған. Осыған орай, *наурыз күні, наурыз айы, наурызнама, наурыз көже, наурыз жсыры, наурыз бата, наурыз жұмбақ, наурыз тілек, наурыз төл, наурыз көк, наурыз есім наурыз шешек, наурызша*, Көрісу күні т.б. тәрізді ұлттық дүниетанымдық атаулар, салт-дәстүрлер де қалыптасқан. Сонымен қатар, халық арасында Наурыз күніне байланысты «Самарқанның көк тасы жібиді» дейтін сөз бар. Аңыз бойынша, әйгілі астроном Ұлықбектің (1394-1449) обсерваториясындағы көк тасқа 22 наурыз күні Күн сәулесі түседі, сол сәуледен түскен қызу көк тасты «жібітеді» деген сенім болған. Келесі аңызда Наурыз күні әр адам қателігі болса, кешірім сұрап, кешірім бере білуі тиіс. Бұлай болмаған жағдайда «Бұл күні Самарқанның көк тасы да жібиді, сен тастан қаттысың ба? деп, тоқтау айтады екен. Бұл Күннің әлемге жылу жылулық әкелетін құдіретін сезіндірумен қатар [17], адам баласына жүрек жылуы қажеттігін ескертеді. Шығыс халықтарының ұғымы бойынша, күн мен

түннің теңелер тұсында, 22-наурыз күні Жер мен Көкті жарып ерекше бір гуіл естіледі, Оны жан-жануардың ішінде жұмақтан шыққан қой ғана сезеді екен. Сол күні барлық жаратылыс, адам бойында да ерекше сезім, қасиет болады. Мұндай қасиетті күндері тырнақ, шаш алдыруға болмайды және әркім өзін жаман әдеттен аулақ ұстағаны жөн саналады.

Қазіргі түркі халықтарының арғы ата-бабалары болмыс сырын оның, жұлдызды аспан құбылыстарын танып-білу арқылы ат қойып, айдар тағумен қатар, атаулардың «екі жақты» қасиетін де тани білген. Аспан шырақтарының адамға қатыстылығы ертегі, аңыз, миф, хикаяттар шығарған, одан кейінгі кезеңдерде аспан әлеміндегі жұлдыздардың қозғалысы мен сипаттары туралы ғылыми еңбектер жазып қалдырған. Аталған ғалымдардың қатарында Ғаббас Жауһари, Ұлықбек т.б. болған. Әбунасыр Әл-Фарабидің «Ғылымдарды топтастыру» аталатын еңбегінің «Жұлдыздар туралы ғылым» аталатын бөлімінде жұлдыздар туралы халықтық түсініктерді ғылыми деректермен баяндайды [18].

Ежелгі түркілердің *космологиялық* білімі туралы деректері – М. Қашқари мен Ж. Баласағұн еңбектерінде кездеседі. М. Қашқаридың «Диуани луғат-ит-түрк» еңбегінде *Ай* екі мағынада: *tolun ai-толған ай; он төрт күндік ай. Ай – отыз күннен құралатын мерзім*; «Ай»-айдың жарығы, ай сәулесі; *Қышқа етін келсе, қалы құтлығ йай, Түн, күн кеше алқынұр өдзлек біле ай* (Қысқа дайындал, келсе, егер де құтты жаз, Түн, күн өтіп, түгесілер мерзім ай). Шайырдың бұл ақпараты «берекелі жаз келсе, қысқа әзірлен, күн мен түн өтісімен ай мен заман өтеді» «жаз кетіп қыс келеді» [19] фразеологизмі «Қыс арбанды, жаз шананды сайла» фразеологизмімен мағыналас «уақыт өтпелі, қапы қалма» дегенді білдіреді немесе «Жаз киерін қыс киіп, жарлы қайдан байысын» дегенде, өмірін үйлестіре алмайтын, ісін ұқсата алмайтын адам туралы айтылады. Ал «туған ай тураған етпен тең» – мәтелі уақытты бағалау, уақыттың қымбаттығы жайында. *Күн – 1) «күн», «күндіз». Күн тұғды – күн туды. Күнге бақса, көз қамар – күнге қараса (бақса), көз қарығар (мақал). Күн- күн, күндіз. Бұ күн барғыл – бүгін барғын. Күн – күндіз, күннің нұрымен пайда болғандықтан солай аталған* [МҚ,1997,1,398-б.]. *Жұлдыз- Jlduz* барша жұлдыз атаулыға қойылған есім. Мұнда жеке жұлдыз аттары да берілген: Мүштәри жұлдызын-*Ерен түз; Мизан* жұлдызын – *Қарақұш* (Қарақұс); Сүмбіле жұлдызын – *Үлкер*; Жетіқарақшыны – *Иетіген* (Жетіген); Құтыб жұлдызын -*Темүр қазық*; Миррих жұлдызын – *Бақыр соқым* (Қызыл жұлдыз) деп атаған. *Көк*-Аспан. Ашуқ көк – *ашық аспан*, бұлтсыз деген мағынада.«Көкке сүдзса, иузге түшүр» – көкке түкірсе, жүзге түсер. Мақал біреуге жамандық істесең, өзіңе қайтады дегенді меңзейді [19,б. 598].Қазақта «аспанға қарап түкірме» дейтін тыйым бар. Айас көк – *тымық көк*, ашық аспан мағынасында. «Көк, аспан» ұғымының – *халық* атауы кездеседі [МҚ 3,441-б]. М.Қашқаридің «Диуани луғат-ит-түрк» сөздігінде халықтық космонимдердің заттық-ұғымдық, фразеологизм, мақал-мәтел арқылы көрінетін лингвомәдени семантикасы да қамтылған.

Ал Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінде» адамзатқа ортақ негізгі: Әділет, Дәулет, Ақыл, Қанағат – төрт ұғымның екеуі: *Әділет – Күнтуды, Дәулет-*

Айтолды космоним мәнді атауға ие болады. Дастан идеясы осы төрт негізге сүйенеді, сондықтан бас кейіпкер Күнтуды, яғни Әділет, өз атына сай халқына әділ заң, әділ басшы, әділетті өмір іздеуші екенін түсіндіре келіп, *Дәулеттің* есімі не себепті Айтолды қойылғанын сұрағанда:

- *Дана кісі атымды, Қойған екен Айға меңзеп затымды.*

Ай туғанда кіп-кішкентай болады, Күннен күнге көтеріліп толады...

Ай толғанда, көзі ашылар әлемнің, Жүзі жайнар жаһандағы әр елдің..., деп жауап берген. Дастан кейіпкерлері атының *Күн, Ай* тәрізді аспан денелеріне орайластырып қойылған [20]. Дастанды көне түркі тілінен аударған Асқар Егеубай алғы сөзінде: «Ақын ойларын сол кездегі астрономия, геометрия, математика, медицина, философия, тағы басқа ілімдер саласындағы мағлұматтарымен безендіріп отырады. Кейіпкерлердің аттарының *Күн, Ай* сынды аспан денелеріне орайластырылып қойылуының өзінде мән бар. Бұл тәңірін пір тұтқан түркі жұртының космологиялық наным-танымына қатысты есімдер», - деген тұжырымы шығарма идеясымен терең үйлеседі. «Бақ-дәулет. Құт-береке» – адам баласының талайлы тағдыры. Жұлдыздары жамырап, топырағы гүлденген қасиетті Жер-судың иесі үшін Ай мен Күн, Аспан-Жұлдыз тілін түсініп, тұрмыс-тіршілігін дала ғұрпы бойынша үйлестіру, жаратылыс тілін ғарыш денелеріне қарап ұғу, сол арқылы табиғат заңдылықтарын шешіп, ғарыштан ғалам жұмбақтарына бойлау – ежелгі түркілердің, қазақтардың, өзгеше таным жолы, таным үрдісі. Дүниетаным өрісі, космологиялық зердесі [20, б. 46-47].

«Құтадғу біліктің» құтты мемлекет, қуатты қоғам құру жайындағы күрделі ойлары осылайша елдің таным дүниесінің ажарлы айшықтарымен, төл санасының аясында берілгендіктен соншалықты ұғымды ғұмырлы саналады. Халықтың құты, ырысы – «жеті қат көк» пен «жеті қат жердің» арасындағы ізгілікті білім, дүниетаным көрінісі.

«Бақ қонса, адам атақ-даңқы артылар,

Жаңа айдай толысар да, жарқырар.

Көңіл қойма, ол опасыз, ол ессіз,

Толған дәулет, **толған айдай** сарқылар.

Әділдік – құт, құт құрығы кішілік.

Әділдік заты – тұнған кісілік (Жүсіп Баласағұн).

Адам баласының баға жетпес жетістігі – өзін қоршаған әлем сырын ашып-тануы болса, оның ең өзекті тұсы аспан әлемі сырын түсінуі болып табылады. Космонимдер туралы халықтық қолданбалы білім көріністері жоғарыда аталған зерттеулерде жинақталған. Космонимдер туралы халықтық қолданбалы білім көріністері жайындағы бағалы еңбектің бірі – Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны», еңбек он бесінші ғасырдың туындысы. Бес ғасырдан астам уақыттан кейін елімен қайта табысқан қасиетті дүние саналады [21]. Еңбектің ғылым арнасына еніп, құндылық ретінде халық бағасына ие болуына үлкен үлес қосқан жазушы, тарихшы, этнограф Зейнолла Сәнік [22]. Зерттеудің қазақтың «Ежелгі наным-сенімдері» бөлімінде ежелгі түркі дүниесінде діннің негізі көкке (тәңірге) және жер-суға сыйыну болғанын айтады. Күнге, Айға, Жұлдыздарға

табыну себебі-жақсылық пен жамандықтың бәрі аспаннан келеді деп түсінеді. «Күн алғаш күркірегенде «сүт-көп», «көмір –аз» деп, шөмішпен қазақ үйдің дөдегесін қағып шығады». Бағы жанған адамды «жұлдызы жанды», «жұлдызы өрледі» деп, бағы қайтқан адамды «жұлдызы өшті» деп біледі». Киелі сандар туралы түсінікте: «*екі мәңгілік*: күн мен түн», «*үш қат*: жоғары қат (аспан)», «орта қат (жер үсті)», «төменгі қат (жер асты)», «*төрт маусым*: көктем, жаз, күз, қыс, *төрт тоқсан*: қыс тоқсан, жаз тоқсан, шілде тоқсан, күз тоқсан», «*бес жаратылыс*: Ай, Күн, Жұлдыз, күндіз, түн; *жеті күн*: бүгін, ертең, бүрсігүні, арғы күн, ауыр күн, соңғы күн, азына. Дүйсенбі, сәрсенбі (сәтті күн), *жеті қат көк*: бейсенбі, жұма (қасиетті күн), сенбі, жексенбі; Ай, Күн, Шолпан, Есекқырған, (Меркурий), қызыл жұлдыз (Марс), Сатурн, Мұштари (Юпитер). *Жеті амал*: күннің тоқырауы, қарашаның қайтуы, Үркердің батуы, мұздың катуы, киіктің матауы, қыс тоқсан, Ай тоғамы» т.б. [21,б. 351]. Атақты «Шипагерлік баянның авторы Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы:«Көктегі жұлдыздар адам санымен тең. Әрбір жұлдызда әр адамның ғұмыры жазылған. Ол – адамзаттың қолы жетіп ала алмайтын алтын кітап» де бағалайды. Халық арасындағы «жұлдыз-жорамал», «жұлдызың биік болсын», «жұлдызың өшпесін» лингвомәдени бірліктерінің этномәдени семантикасын анықтаған, жұлдызына қарай адамның тамыр соғуын барлап, жұлдыздық қасиетіне қарай науқасын табуға болатыны жөнінде пайымдаулар жасаған.

Ежелгі қазақтардың космологиялық білімі туралы ғылыми деректердің толымдысы ұлы ғалым Шоқан Уәлихановтың 1860-1864 жылдары жазылған «Қырғыздардағы шамандықтың қалдығы (қазақтардағы)» еңбегі болып табылады. Осы зерттеудегі «Қырғыздардың космологиялық түсініктері» бөлімінде: *Ай, Күн, Аспан, Жұлдыздар* (Темірқазық, Үркер, Шолпан) жайында мәлімет беріледі. Жер бетіндегі өзге де адам баласы тәрізді қазақтарға да бүкіл әлемді оның таңғажайыптарымен бірге тану қажеттілігін туғызды. Аңғалдық кезеңіндегі адам табиғат не бүкіл әлем деп аталатын *Күн, Ай, Жұлдызды* және басқа да шексіздікті қадір тұтты. Аспан – *Күн, Ай, Жұлдыздың* мекені, оны *Көк-тәңірі* деп сенді. Осы кезеңде «жұлдызы жанған адам», яғни «тәңірі жебеген бақытты адам», «Тәңір жарылқасын» (Аспан жарылқасын!) түсінігі пайда болды. «Көк соққан/көк соққыр!» (Аспаның болмасын) тәрізді қарғыс мәнді бірліктер шамандықтың шығу тегінен хабар береді деп есептеледі [23]. *Шамандықтың* шығу тегі – табиғатты мәпелеу, қадір тұту, шамандық табиғатқа табынды. Шаман адам – *аспан* (көк тәңірі) мен рухтың желеп-жебеуіндегі өкіл. Ол – сиқыр мен білім дарыған, өзгелерден жоғары тұрған адам, ол ақын, әнші, көріпкел, дәрігер. Қазақтар «бақсы» деп те атаған. Бұл – ғылымға дейінгі қарапайым халықтық білім. Мұндағы идея – сенім, өмірге, қоршаған ортаға құрметпен қарау, адалдық, осы жолды ұстанған адам бақытты болады дегенді білдіреді. Ежелгі қазақтардың дүниетаным жолы табиғаттың қыр-сырын білуге деген талабынан көрінеді. Ш. Уәлихановтың еңбегінде: *Көк тәңірі* – Көк аспан. Қырғыздарда бірінші сын есім *көк* сөзі көрінетін заттық нәрсені білдіреді, ал *тәңірі* зат есімі Алла және Құдай сөздерінің синониміне айналған. «Тәңірі» сөзін Шыңғыс ханның кезінде-ақ мұсылмандар Алла, ал еуропалықтар *deus* сөзімен

аударды, себебі ол шамандықта аса құдіретті күш идеясына жақын болды, ал Кіші Бұхарияда қытайдың *тянь* сөзі де енді парсының *худа* – құдай сөзімен аударылды деп, атаудың пайда болу себебін салғастырмалы түрде түсіндіреді [23,б. 52-67]. Халықтық космонимдерді алғашқыда сипаттамалы зерттеу әдісімен, кейінірек салғастырмалы әдіс арқылы зерттеуден туындаған ғылыми көзқарас-пікірлер космологиялық танымның ұлттық негізі болатынын дәлелдеп, кейінгі ізденістерге жол салады.

Космонимдік атаулардың пайда болып, оның белгілі ұлттың тұрмыс-тіршілігімен үйлесім тауып, дүниетаным аясын кеңейте түсуіне мүмкіндік беретін функционалды қасиеті аса маңызды. Халықтың осы баға жетпес байлығы көрнекті түркітанушы: В.В. Радлов [24], Н.И. Ильминский [25], П.М.Мелиоранский [26], Г.Н.Потанин [27] т.б. миссионер ғалымдардың еңбектеріне арқау болған. «Мәдениет – дүниетаным жемісі» деген тұжырым халықтың осындай мәдениет деректеріне қатысты жасалған. Ал Л.З.Будаговтың [28] еңбегі сол кезеңдегі тіл деректерін лексикографиялық тұрғыда салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы зерттелген бағалы туынды. «Сөздікте» *Ай* және *Күн*, *Жұлдыз*, *Аспан* космонимдерінің, алдымен, атауыштық мәнін аша отырып, одан туындайтын «туған айдың алғашқы он бес күнін қазақтарда *жаңа ай* (новая луна), *айдың бес жаңасы* («5-я (ночь) новолуния»), ал *жиырма бірі ескісі* («21-я (ночь) старолуния» де түсіндіріледі [28,с. 172]. Туған айды осылай екіге бөлу салты Алтын Орда дәуіріне тән саналады. Қазақтардың жаңа туған айды көргенде: «Ай көрдім, аман көрдім; жаңа айым жарылқа, ескі айым есірке», деп иіліп сәлем беруі – сол дәуірлерден келе жатқан салт. Бұл табыну сыйыну ғана емес, қазақ әр күннен, әр жаңа айдан жақсылық күтеді, сенеді, сонымен қатар, өткен күнге де өкпесі жоқтығын білдіреді. «Күн» космонимі Л.З. Будагов сөздігінде шағатай, татар тілдерінде – *күн*, түрік, әзербайжан тілдерінде – *гүн*, бұлай аталуы тілдердің сөз басындағы *к/г* заңдылығы бойынша түсіндірілген. Қазақ тіліндегі «*бұрнағы күн*» тіркесі «третьего» дня» деп аударылған [28,с. 164-165]. Бұл лексикографиялық зерттеу жалпы түркі тілдеріне қатысты құнды мұралардың қатарына жатады, сонымен қатар, тарихи салыстырмалы әдістің нығайып келе жатқанын көрсетеді.

Қазақ халқының аспан әлемі, астрономия, жайындағы ұғымдарын оның тілдік көріністері арқылы танытып жүрген, астроном Х. Әбішевтің еңбектері 1959 жылдардан басталады. Оның «Аспан сыры» еңбегінде астрономияның негіздерімен қатар, қазақ халқының ежелгі астрономиялық білімдері жинақталып, жүйеге келтірілген [13,б. 264]. Қай халықтың да шаруашылығы мен мәдениеті, тарихындағы ұлы өзгерістер уақыттан тыс бола алмайды. Осы өзгерістерді реттеп, жүйеге келтіріп отыратын халық есепшілері (жұлдызшылар) болды. М. Исақовтың «Халық календары» (1963) аталатын еңбегінде жалпы күнтізбе қағидалары мен оның жаңа жобасы, халықтың уақытты сағатсыз анықтау жолдары мен оның ғылыми негізделуі, күнтізбе халықтың зор мәдени табысы, рухани байлығы, өмірінің өзегі екені ғылыми тұрғыда баяндалған [29]. Т.Жанұзақов халықтық «Космонимдерді лексика-семантикалық ерекшеліктері» атты мақаласында оларды құрылымына лексикалық құрамына қарай талдап

қарастырған. Атап айтқанда, 1) ана тілінің құрылысына тән космонимдер: Ай, Күн; Жұлдыз Аспан т.б. **Ай фазалары:** Жаңа ай, Толы ай, Ай толысы, Ай арасы, Ай орағы, Айдың толып кемуі, Ай тұтылу т.б. **Күн түрлері:** Күн тұтылуы, Күн тоқырау, Күн күркіреу т.б. **Жұлдыздар:** Жұлдызды түн, Жұлдыз жүйесі, Жұлдыз ағуы, Ақбозат, Көкбозат, Ақжұлдыз, Арқан жұлдыз т.б. атауларымен қатар, Темірқазық (Полярная звезда), Жетіқарақшы (Большая медведица), Үркер (Плеяды), Шолпан (Венера) жұлдыз атауларына этномәдени талдау жасап, космонимдер арқылы жасалған антопонимдерге (Шолпан, Шолпанқұл, Темірбек, Айсұлу, Айтолқын, Күмісай т.б.) этномәдени талдау жасаған [2, б. 51]. Қазақ лингвистикасында космонимдер жүйесін функционалды тұрғыда зерттеу бағытындағы ғалым Қ.Ғ.Ароновтың [14, б. 186] қазақ тіліндегі халықтық космонимдердің этнолингвистикалық табиғаты туралы диссертациясы мен О.М. Әбутәліптің [30] қазақ тіліндегі космонимдер жүйесінің лексика-фразеологиялық бірліктері, М.Қ.Доспағанбетованың [31] лексикографиялық деректердегі космонимдер (түркі тілдерінің деректері бойынша) жайындағы диссертациялық зерттеулерін атаған орынды. Сонымен қатар, қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік бағыттағы зерттеулердегі Б.Қасым [32], А.Б.Әмірбекова [33], мәдениеттің символдық мәні жайындағы Т.Қ.Қайырбаева [34], қазақ және ағылшын мәдениетіндегі нумеративтер арқылы әлем бейнесін таныту жайындағы Ж. А. Жұмашова [35], ұлттық-мәдени стереотиптердің ерекшелігі мен коммуникативті сипатын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінің ұлттық-мәдени құндылықтары негізінде салғастырмалы бағытта зерттеген А.С.Мурзинованың [36], А.Е.Сматова [37], еңбектерін атауға болады. Ал халықтық космонимдер жүйесін қазақ ағылшын тілі деректері бойынша салғастырмалы зерттеу М.М.Снабекованың еңбектерінде баяндалған [38-41].

Адам баласының өзін қоршаған әлем сырын ашып-тануы, оның ең бір өзекті тұсы аспан әлемі сырын түсінуі болып табылады. Космонимдер туралы халықтық қолданбалы білім көріністерінің кей тұстары жоғарыда келтірілді. Зерттеу нысаны болып отырған қазақ және ағылшын тілі деректеріндегі *Ай, Күн, Жұлдыз, Аспан* космонимдерінің ұғымдық мән-мағынасы, оның өзгерістері жүйелі жинақталған білім, оның салыстырмалы-салғастырмалы сипатта зерттеу мақсатындағы шағын қоры төмендегіше көрінеді.

Қазақ тілінде: **Ай-1.** «түнде жерге жарық сәуле беріп тұратын планета» ұғымын білдіреді («Ай» сөзінің төрт мағынасы берілген. Тақырыпқа қатысты екі мағынасына тоқталдық). Қасында екі қолын артына ұстап, ай нұрына шомылып, мұнартып жатқан тауға қараған. Ай әлі туа қоймаған өліара кез еді, не де болса, түн жамылып, үйге барып қайтуды ойлады. Ескі ай жұқара тозып, жаңа ай әлі туа қоймаған – өліара. Ай туа тоғайдың арасына кіріп аламын да, жалғыз сиыр мен бес-алты қой-ешкіге шөп шабамын. Ыңыранып ай туды. Соқырандап келе жатқан кезінде, жарықтық, ай да елегізген жаныңа сеп екен. Ай сәулесі түскен өзен беті айнадай жарқырайды. Ай туғанша сырласып отырдық (О. Бөкей). **Ай-**омоним, «жылдың он екіден бір бөлігін қамтитын мезгіл, 30 күндік мерзім». Мамыр айының тамылжыған тамаша шағы. Жылқы жылының ақпан айында Жұлдыз ауылынан бір топ азамат майданға аттанатын болдық. Айдың сәулесі

ағаш арасынан шұбарлана, сыналап сәуле шашады. Қазан айы тыныш, жауын-шашынсыз өтерін сездіргендей, жарықтық ай да орақтанып қырынан әдемі туды (О. Бөкей). **Ай** – фраз., туған ай тураған етпен тең – уақыт тоқтаусыз, тез өтеді, қапы қалма; Айды аспанға бір шығарды – даңқы жер жарды, аты шықты, қатты таң қалдырды; ай десе аузы, күн десе көзі бар – теңдесіз, аса сұлу, көрікті т.б. мағынасында.

Ағылшын тілінде: **MOON** – 1. «Жерді айналып жүретін, Күн сәулесін шағылыстырып түнде көрінетін аспан денесі» мағынасында («the round object that moves around the earth once every 27½ days and shines at night by light reflected from the sun» (OALD). The moon cast a white light into the room (Virginia Woolf, To the Lighthouse) – Ай бөлмеге ақшыл жарық төкті (С.М.). The moon that night was a brightly shining crescent (Thomas Hardy, The Woodlanders) – Ол түні ай жарқыраған орақ тәрізді болып тұрды (С.М.). 2. «Айдың белгілі бір уақытта көрінетін пішіні (жаңа ай, жарты ай, толық ай)» мағынасында («the shape made by the amount of the moon that you can see at a particular time» (OALD). A crescent moon hung low in the sky (Emily Brontë, Wuthering Heights) – Аспанда орақ тәрізді ай төмен ілініп тұрды (С.М.). The full moon lit the path like a lantern (Bram Stoker, Dracula). – Толық ай жолды шамдай жарықтандырды (С.М.). 3. «Айдың жарығы немесе оның әсерінен туындайтын поэтикалық бейнелер» мағынасында («the light of the moon»). The moonlight lay on the floor like a silver veil (Charlotte Brontë, Jane Eyre). Ай сәулесі еденде күміс жамылғыдай төселіп жатты (С.М.). They walked in silence under the pale moon (Mary Shelley, Frankenstein) – Олар бозғылт ай астында үнсіз жүріп өтті (С.М.). 4. «(a) to moon around -ештеңемен айналыспай, босқа жүру; (б) to moon at someone – (бейәдеп) біреуге артымен бұрылып көрсету» мағынасында (Collins English Dictionary -informal/slang usage). She spent the day mooning around the house (D.H. Lawrence, Sons and Lovers) – Ол күні бойы үйде босқа сенделіп жүрді (С.М.).

Қазақ тілінде: «Күн» космонимінің төрт омонимдік қатары көрсетілген: 1 **Күн** – «әлемге жарық, қызу беретін планета». Күн етекке еңкейіп, байи бастаған. Қыркүйекке қарай ауған тамыздың соңғы күндері екіндіден былай күз нышанын білдіріп, салқын тарта қалады. Күн жарқ ете қалғанда жалбай етіп, ақ сақалы желкілдеген бір қаракұс құлдилап келеді екен (С.Жүнісов). 2 **Күн** – «таңның атуы мен күннің батуы аралығындағы уақыт; күндіз». Үш күндей нәр татпай жатқан кездері де болды. Ол бүгін күндегіден ұзақ оқыды (С.Жүнісов). 3 **Күн** – «24 сағатқа тең уақыт, тәулік». Бақтыбай үйінің маңы күндіз-түні күзетте. Қыз-бозбала күні-түні сауық құрып, қызойнақ салып, алтыбақан теуіп, ақсүйек ойнап маз. 4 **Күн** – «Уақыт, мезгіл, кез дәуір». Қазақ даласында хандық жойылып, сұлтандық дәуірдің күні өткенде, бұрынғы ел батырларының да дәрежесі төмендеген (С.Жүнісов). **Күн** – фраз. Ай қораланса, арбанды сайла, Күн қорғаланса, күрегінді сайла; маңдайы күнге күйді – азап шекті, қиналды; күн төбеден ауды – түс ауды; күн қабағын бақты- ауа райын аңдады, бақылады; күн жаумай су болды – жайшылықта-ақ ұнжырғасы түсті, берекесі кетті, құты қашты дегенді білдіреді.

Ағылшын тілінде: **SUN** – Күн (зат есім). 1. «Жерді айналып жүретін, жарық пен жылу беретін жұлдыз» ретінде (Cambridge Dictionary -the star that provides light and heat for the earth and around which the earth moves»). The sun was shining and birds were singing (Thomas Hardy, Tess of the d'Urbervilles) – Күн жарқырап тұрды, құстар сайрап жатты (С.М.). The sun rose slowly over the hills, bathing the fields in gold (Charlotte Brontë, Shirley). – Күн төбеден баяу көтеріліп, алқаптарды алтын түске бояды (С.М.). 2. «Күннен келетін жарық пен жылу. («the light and heat from the sun» OALD). The warmth of the afternoon sun made her drowsy (Virginia Woolf, Mrs Dalloway) – Түстен кейінгі күннің жылуы оны ұйқышыл етті (С.М.). Sunlight streamed through the window, lighting up the room (E.M. Forster, A Room with a View). – Күн сәулесі терезеден төгіліп, бөлмені жарыққа толтырды (С.М.). 4. «Күннің көкжиектегі орны, шығуы немесе батуы, сондай-ақ оның әсері (поэтикалық/сезімдік бейне ретінде). («the sun considered with reference to its position in the sky, its visibility, the season of the year, etc.» (OALD). A pale wintry sun shone through the clouds (Thomas Hardy, The Mayor of Casterbridge) – Қыстың бозғылт күні бұлт арасынан әрең көрінді (С.М.). 5. Make hay while the sun shines. – Күн шыққанда шөпті шап -мүмкіндікті пайдаланып қал. Everything under the sun. Күн астындағы барлық нәрсе -барша дүние деген мағынада. **SUN** – етістік. 1. «Күн астында жату немесе демалу. (Cambridge Dictionary -«to lie or sit somewhere where there is a lot of sun») She was sunning herself on the balcony (D.H. Lawrence, Women in Love). – Ол балконда күнге қыздырынған күйі жатты (С.М.). The cat sunned itself on the garden wall (Virginia Woolf, The Waves). – Мысық бақ қабырғасында күнге қыздырынды (С.М.).

Қазақ тілінде: **«Жұлдыз»** космонимінің екі заттық мағынасы көрсетілген: **Жұлдыз** – 1. зат, астр. «Жерден өте қашық ораналасқандықтан, нүктедей ғана болып жылтырап көрінетін аспан денесі». Төңіректі қараңғылық жайлап, жұлдыздар самсай бастады. Аспан ашық, Шолпан жұлдыз ғана түнгі арулардың отырыңқырап қалған соңғы қонағындай сөнбей жарқырайды. Қанша жер ұзағаным есімде де жоқ, тек Шолпан жұлдызы ауа ғана кері, баракқа бұрылдым. Ымырт жабылған сайын осының бәрінен – аппақ болып көсілген көріністің өзінен айырылды; ендігі мезетте бұлттан тазарған аспан жұлдыз таналарын тағынып, сылана бастады. Аспанға қарады: сансыз жұлдыздар жымыңдайды – бірі сөнеді, бірі жанады (О. Бөкей). 2 **Жұлдыз** (көне). «Жылдың он екіден бір бөлігі, ай». Жұлдыздың жиырмасына дейін екі бригада монтаж жұмысын бітіреді (Ғ. Мұстафин). Күз жетіп, август жұлдызының басында Омар Қасенді оқуға алып кетті (С. Торайғыров). **Жұлдыз** – фраз. жұлдызы ыстық – сүйкімді, кісіні өзіне тартатын қасиетке ие жан; жұлдызы жанды – жолы болды, ісі оңалды, бақытқа бөленді; Жұлдыз қуып айдамасаң, жұлдыздай дән ала алмайсың; Үркерлі айдың бәрі қыс; Үркер үйден көрінсе, Үш ай тоқсан қысың бар; Үркер іңірде жамбасқа келсе, жаз шықпаған несі бар; Сүмбіле туар жылтиып, ат семіпер құнтиып т.б. егін егу, мал өсіру үшін ауа райын бақылаудан туған қажетті ақпарат сақталған. *Ағылшын тілінде:*

STAR – Жұлдыз (зат есім) 1. Түнгі аспанда жарық нүкте ретінде көрінетін, кеңістіктегі үлкен, жанған газ шары - «a large ball of burning gas in space that we

see as a point of light in the sky at night» (OALD). Stars twinkled above them as they lay on the hill (Thomas Hardy, Far from the Madding Crowd) – Олар төбеде жатқанда, үстінде жұлдыздар жымыңдап тұрды (С.М.). The stars shone clear in the frosty sky (Emily Brontë, Wuthering Heights) – Аязды аспанда жұлдыздар анық жарқырады (С.М.).

Қазақ тілінде: «**Аспан**» космонимі кірме сөз, зат есім мағынасы көрсетілген. «Төбедегі кеңістік, көк әуе». Қап-қара болып түнерген аспанда бауыры қап-қара бұлттар жөңкіледі. Шайдай ашық тұрған аспанның батыс көкжиегіне бұлт ілінсе, құбыладан жел тұрады да, қара жолдың шаңын бұрқырата үйіріп, әуелі құйынға айналдырады, артынша бармақтай-бармақтай тамшылар қиғаштау ұшып, төпеп ала жөнеледі. Аспанның батыс жағы түріле ашылып, құрымданған бұлт бұршақтың артынан еріп кетті. Күннің көзі көрінгенде, мұқым тау, дала, тоғай жарқырап, шөлі қанғандай жымия күлімсіреп рақатты күй кешіп еді (О. Бөкей). Аспан – фраз.м.«Аспан айналып жерге түскендей-ыстық, қапырық, аңызак; аспандағы айға қол созу – шамасы келмейтін іске ұрынды, қол жетпеске ұмтылу; аспанды алақандай жерді тебінгідей етті – қатты қыспаққа алу қинау, күш көрсету; Аспаның ашық болсын! – тілек, жаманшылық болмасын, тек бейбіт сәулелі өмір болсын» деген бейнелі мағыналарда жұмсалады, т.б. *Ағылшын тілінде:* **SKY** – Аспан, зат есім сөзінің мағынасын кеңірек ашу мағынасында бірнеше сөздіктерге жүгіндік. Ағылшын тілінде аспан зат есім және етістік мағынасында қолданылады. 1. «Жердің үстіндегі ауа қабаты, бұлттар мен күн көрінетін кеңістік» мағынасында -«the region of the clouds or upper air» (OALD). The sky was covered with thick clouds, and the wind blew cold (Jane Austen, Pride and Prejudice) – Аспан қалың бұлтпен жауып, суық жел соғып тұрды (С.М.). The sky was a dome of pale blue, streaked with high white clouds (Thomas Hardy, Far from the Madding Crowd) – Аспан бозғылт көгілдір күмбез секілді, ақ бұлттармен жолақталып жатты (С.Мұқанов). 2. «поэзияда немесе діни мәтіндерде Жиі кездесіп, жерді көмкеріп тұрған көк күмбез» мағынасында (Collins English Dictionary -«the heavens or firmament, appearing as a great arch»). The sky was the roof of the world, and the stars were its lamps (John Milton, Paradise Lost) – Аспан – бұл дүниенің төбесі, ал жұлдыздар – оның шамдары (С.М.). The firmament above us, vast and eternal, bore witness to our smallness (William Wordsworth, The Prelude) – Басымыздағы кең әрі мәңгілік көк күмбез біздің титтейлігімізге куә болды (С.Мұқанов.).

Берілген шағын деректер *АЙ, КҮН, ЖҰЛДЫЗ, АСПАН* космонимдерінің екі тілде де, алдымен, тура, атауыштық денотаттық мағынасы, екіншіден, сол тура мағынадан туындайтын сигнификаттық бейнелі мағынасында лингвомәдени семантиканы айқындап, қазақ және ағылшын мәдениетіне тән ерекшелікті көрсетіп тұр.

Қай тілде болмасын космонимдік ұғымды таңбалайтын атауыштар көлемі шағын саналады. Шағын болғанымен олардан туындайтын семантика ұлттық ерекшелікті, даралықты танытуда ерекше қызмет атқарады. Тіл ғылымын аспан әлемі атауларының ғылыми дефинициясы емес, алдымен, космонимдік атаулар, олардың халықтың өмір сүру салтына негізделген қолданбалылық мәні мен осы

қызметтен туындайтын тіл бірліктері мазмұнындағы этномәдени семантикалы ақпарат пен халықтың өмір сүру тәжірибесінен туындап, қордаланған білім қызықтырады. Жүйелей айтқанда, жоғарыда «халықтық» космонимдер туралы (сурет 1).

Сурет 1 - Халықтық космонимдердің мағыналық даму өрісі

Түсінікте оның жалпы белгілері мен түрлері туралы жалпы ғылыми ақпарат берілді. Халықтық космонимдерді зерттеудің бастаулары мен қазіргі зерттеулердің сипаты анықталды. Аталған ғылыми зерттеулер мен космонимдердің халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі маңызын ескере отырып, олардың қызметін де ерекше көрсетуге болады:

1) **Космонимдердің танымдық, ақпараттық қызметі.** Тілдің танымдық қызметі туралы ғалым А.Мурзинова «Әрбір ұлт өзінің танымдық іс-әрекеті арқылы концептуалды дүние бейнесін ғана емес, сонымен бірге ұлттық-мәдени дүние бейнесін қалыптастырады», - деп тұжырымдайды [36,б. 28]. Осы тұжырымға сүйене отырып, Д.Г.Орынбаева этномәдени норма туралы зерттеуінде оның танымдық қызметін: *дүние бейнесін қалыптастырады, ұғымды жүйелейді, мәдени жадыны сақтайды және мағынаны сақтайды* деп, төртке бөледі [42].

Халықтық қарапайым білім халықтық космологиялық ғылым туралы түсініктің қалыптасу негізінде жинақталған. Лексика құрамында әр халықтың ұлттық дүниетанымына бай: *Аспан, Ай, Күн, Жұлдыз* халықтық космонимдері және одан тарайтын тілдік бірліктері де бар. Философияда «Мәдениет – адам әрекетінің, саналы қызметінің нәтижесі. Олай болса, оған рухани байлық та, материалдық жетістіктер де жатады. ... Міне, сол алғашқы еңбек құралдары, сондай-ақ *мақал-мәтелдер* ежелгі мәдениет ескерткіштері болып табылады» [43], - деп түсіндіріледі. Сол «ескерткіштің» қазақта *«Күн ерте күркіресе, арты не құрғаққа, не сырғаққа айналады»*, *«Жұлдыз қалың болса, ертесіне күн ыстық болады»* дейтін мақалдары табиғат құбылысын, әсіресе аспан әлемін тұрақты бақылаудан туған түсінік пен тағлымын танытады:

- *біріншіден*, аспандағы жұлдыздың қалың не сирек көрінуі – олардың «көбеюі», не «азаюы» емес, аспанның бұлтты не бұлтсыз болуына қарай жердегі адам көзіне аз-көп, қалың-сирек болып көрінуіне байланысты. Мұндай

құбылысты көрініс аспанның жауын-шашыннан таза болуының бір дерегі саналады;

- *екіншіден*, күннің күркіреуі көктемнің тууын, жаңбыр жауып, көктің көтерілуін аңғартады; күннің тым ерте не кеш күркіреуі көктемгі ауа райының өзгерісін, яғни алдағы жылы не құрғақшылық, не сырғақшылық болатынын ескертеді. *Сырғақшылық* – мұз, жер бетінің көк тайғақ болу мағынасын білдіреді [44,45]. Малшы, егінші қауым үшін бұның екеуі де қолайсыз, аспан сырын білетін халық астрономдарының ақпараты ауа райы тудырған ауыртпалықты жеңілдету мүмкіншілігін алдын-ала қарастыруға бағыттайды. Бұл – қазақтың ежелгі дәстүрлі мәдениетінің тілдік таңбадағы ақпараты, ұлттық дүниетанымды айшықтайтын этномәдени семантиканың бір мөлтегі. Ә.Т. Қайдардың пайымдауынша, ұлттың болмысы туралы деректерді «тек тіл ғана өз бойына сыйғызып, сары майдай сақтап, шашпай-төкпей ұрпағына жалғастыра алады», сондықтан ғалым тілдің бұл қасиетін «тіл феномені», «тіл әлемі» деп атайды. «Этностың дүниеге келуіне ұйытқы болған да – тіл, рухани-мәдени өмірінің өзегі де, өзін-өзі танып білудің өлшемі де – сол тіл»; «*Тіл әлемі*» дегеніміз – этнос болмысына қатысты мыңдаған, тіпті миллиондаған мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі» [46].

2) *Космонимдердің тілдің кумулятивтік қызметімен байланысы*. Тіл ұлттық тәжірибені, байлықты сипаттап қана қоймайды, оны ұрпақтан-ұрпаққа сақтап жеткізу қызметін де атқарады. Мұндай пайым тілдің тек «қарым-қатынастың аса маңызды құралы» ғана емес, тіл иесі қауымның саналы әрекеті нәтижесінде туған мәдениетінің көрінісі, ұлттық болмысының мазмұны екенін дәлелдейді.

Х.Әбішев – қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі астрономия мен ауа райына қатысты ұғымдарды жинап ғылыми тұрғыда жүйелеп зерттеген ғалым. Осы еңбегінде: «Айдай ашық түнде алдымен аспаннан көрінетін – Ай. Бірақ Күндей емес, Ай бірде толып, бірде солып, түрі (фазасы) өзгеріп отырады. *Айдың толып-солуы*, яғни Ай түрінің алмасуы белгілі мерзім сайын күн мен түннің, қыс пен жаздың алмасуы сияқты жазбай қайталанып отыратын табиғат құбылысы. «*Айдан ай* өтті, *жылдан жыл* өтті, Темір таяқтан тебендей, Темір етікпен теңгедей қалды» деп, халық ертегісіндегі айтылғандай, Ай түрінің айнымай алмасып, оралып келіп отыру құбылысын адам баласы тіпті ертеден-ақ уақыт өлшеу үшін пайдаланды», -деп түсіндірсе,

Қыз Назымға таласып,
Екі батыр соғысты,
Бұлт шайқап, мұз бүркіп,

Ұркер мен *Айдай* тоғысты (Қамбар батыр). Халық үшін уақыт есептеудің түп қазығы туар аймен қатар жұлдыз еді. Жұлдыз есебі бойынша жүргізілетін күнтізбе ыңғайлы болған, сонымен қатар, адамзат өмірінде Айдың да маңызы үлкен, сондықтан жұлдызбен қатар, Ай есебін де жүргізді [13,б. 176-179].

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде жылдың он екі айындағы табиғат құбылысына байланысты қалыптасқан халықтық қағидалар мен болжамдар, оладың атаулары қазақ дүниетанымы бойынша, әдетте наурыз айынан

басталады, дегенмен қазақ үшін маңызды жұлдыздың бірі Таразы жұлдызының кей ерекшеліктеріне тоқталып көрейік:

- «Таразының тууы» – тамыз айының ортасында ауа райы салқын тартып, аспанды қою бұлт торлап, күздің нышаны біліне бастайды, «Таразы туса, таң суыр», «Шөп қатаятын, гүл қартаятын таразы туды» дейтін мақал-мәтелдер жыл мезгіліне байланысты ауа райында болатын өзгеріс себебінен хабар беріп тұр. Бұл – күздің алғашқы белгісі. Қазақ есепшілерінің пайымдауынша, «таразы туса, таң салқын, бидай, тары піседі» [47]. Қазіргі астрономия ғылымында «Орион» жұлдызы аталып жүрген осы Таразы жұлдызы екен;

- қазақ *есепшілері* жаз ортасы ауа бастап, аспандағы жұлдыздарға көз тігеді. Қай күні аспаннан жарқ етіп Таразы жұлдызы туа қалса, күздік жиын-терімге кіріседі. Қазақ дүниетанымындағы «таразы туған түні шөп сабағы дәрі», «ем іздесең, таразының шөбінен ізде, жем іздесең таразының шөбін күзе» дейтін мән-мағынасы терең мәтел осы мезгілдің ерекшелік қасиетін нақты көрсетеді. Тумысынан зерек, жыл мезгіліне қарай ауа райының қас-қабағынан мәлімет іздеп-табуға бейім малшы қауым енді малдарын қырдың ақ отына қарай айдап бағады. Бір жұма ойдың көк отына, бір жұма қырдың ақ отына баққан малдың еті мен сорпасы *дәріге* айналып, емдік қуаты жоғарылап, жұғымды болатынын зерделі халық өмірдің өзінен үйренген. Сонымен қатар, «таразы туды, қымыз дәрі», «сары қымыз – дәрі қымыз» деп ұғынған да сүт өнімдерін молынан пайдаланған, құрт май, ірімшіктерін қысқа сақтаған;

- қазақтың Таразы жұлдызын «күз жұлдызы», «салқын жұлдыз» атайтыны аталған ерекшелігіне байланысты екен. Қазақтың түсінігі бойынша, Таразы жұлдызы жаз бен қыстың, көктем мен күздің, ыстық пен суықтың, салқын мен жылының арасын таразылап тұрады. Осыған орай, бұл жұлдызды «таразы жұлдызы» немесе «қазы жұлдыз» деп те атап кеткен. Таразы жұлдызы туған күннен бастап, күздің алғашқы ұсақ, маржан салқын жаңбыры басталады. Қырдың қара оты таразы жаңбырымен қайта жайқалып өсіп толады. Артынан тез сірге айналады да, жайылым малға ерекше жұғымды бола бастайды. Төрт түлік мал тез қонданады, шілденеді, шыныланып, жұп-жұмыр болып семіреді.

Таразыда таң салқын, самал болар, Қора-қалтқы малдарға қамал болар.

Көкте туған Таразы жұлдыз болса, кіретін қыркүйекте «амал» болар (Халық өлеңі). «Амал» деп жыл он екі айда белгілі бір уақытта қайталанып келіп отыратын: ыстық пен суық, қар мен жаңбыр, жел мен боранға қатысты ауа райындағы өзгерісті айтады. Халық өлеңінде Таразы жұлдызының араға ай салып, *амал* болып келетінін меңзеп тұр [48], сонымен қатар, «тоғыс», «тоқсан», «өліара» терең дүниетаным көрінісі болып табылатын халықтық терминдер. Ал оларды зеректікпен зерделеп, жүйелеп халықтық космономиканың негізін салушыларды «есепші», «жұлдызшы» атаған.

С.Тер-Минасованың: «Тіл идиоматикасында, яғни тілдің ұлтқа тән белгілері сақталған бөлігінде, құндылықтар жүйесі, қоғамдық мораль, сол халықтың әлемге, адамдарға, жат жұртқа деген қатынасы сақталады. Фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер бір мәдениет аясында шоғырланған белгілі бір қоғамның өмір салтын, географиялық орналасқан жерін, тарихы мен салт-дәстүрін барынша

көркем бейнелейді» дейтін [49] тұжырымы халық дүниетанымынан туған қарапайым білім көріністеріне қатысты болса керек. Сөйтіп, астрономия ғылымы мен космонавтиканың дамуына байланысты пайда болған көптеген терминдерді және оларды зерттейтін тіл ғылымының саласын жаңаша терминмен, жалпы жиынтық атаумен атау қажеттілігі бұл күнде ономастикада космонимия және космонимика терминдерінің бір жүйеге, бір ізге түсіріліп, ғылым саласының қалыптасуына жол ашты.

1.2 Халықтық космонимдер жүйесін антропоөзекті бағытта зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі

Когнитивтік лингвистика мамандары қазіргі антропоөзектік парадигма шеңберінде тілге адамның ойлау әрекетіне қатысы тұрғысынан қарау қажеттілігі мәселесі пісіп-жетілді деп есептейді. Бұл қажеттілік тілдің функционалды табиғатымен тікелей байланысты, өйткені халықтың өмір сүруін қамтамасыз ететін адам әрекетінің қай түрі болмасын тілсіз жүзеге аспайды. Тілдің қоғамдық мәні мен маңызын оның орталық тұлғасы болып табылатын адамның сөйлеу әрекетінсіз түсіну мүмкін емес. А.Е.Карлинский «При этом речь идет не о речевой деятельности конкретного человека, а о человеке идеальном, об усердненном представителе данной языковой общности, обладающем всеми необходимыми признаками *homo sapiens* и *homo loquens*, относящегося к данной исторически сложившейся культурно-языковой группе» деп, ендігі кезектегі мәселе тілдің жүйелі құрылым ретіндегі субстанционалды қасиетін ғана зерттеу емес, оның ортақ бірегей тілді индивидтер мен топтардан құралған қоғамда өмір сүру тәсілі мен қызметін зерделеу деп есептейді.

Тіл – әртүрлі деңгей бірліктері мен олардың байланысу ережелерінің жиынтығы. Сөйлеу үдерісінде адам тіл бірліктеріне, тілдік құбылыстарға жаңа қасиет үстейді, ол предикативтілік деп аталады. Ғалымның ойынша, предикаттылық грамматикалық категория емес, логика-семантикалық категория. Соның арқасында тілдік құбылыстар біртұтас бірлікке, сөйлемге, айналады. Сыртқы лингвистика салалары бірімен-бірі байланысты бола отырып, адам қоғамындағы тілдің өмір сүруінің негізгі аспектілерін айқындайды. Осы үдерістің барлық кезеңінде сөйлеудің орталық тұлғасы – Адам болып табылады. Адамның ролі бұнымен ғана шектелмейді. «Адам әлемнің тілдік бейнесін жасаушы, белгілі кезеңдегі тілдік өзгерістердің қайнар көзі» деп тұжырымдайды [50]. Сондықтан қазіргі біршама «жаңа» тәсіл тілдің субстанционалды табиғатын зерттеуден оның қоғамдағы қызметін, орнын зерттеуге көңіл аударылып келеді.

XX ғасырдың басында осы кезге дейінгі көзқарастар мен ойлар толымды тұжырымдалып, тұтас идеяға айнала бастады. Бұл тіл ғылымында тілді ішкі элементтері бірімен-бірі тығыз байланысты біртұтас жүйе, бір бүтін құрылым санайтын В. Гумбольдт, Ф.Соссюр т.б. еңбектерінен бастау алады. Бұл бағыт тіл білімінің міндеті «тілдің құрылымын» зерттеу деп түсіндірді. Тілдің құрылымын зерттеушілер, көп жағдайда, Ф.Соссюр еңбектеріне сүйенді. Ф.Соссюр тіл ғылымының нысанын айқындаудан бастап, тілді зерттеудің көптеген мәселелеріне тоқталды. Соның бірі – «тілдің қоғамдық сипаты, әлеуметтік мәні»

туралы көзқарасы еді. Лингвистикада бұл «жаңаша» көзқарас саналды. Ғалым тілдің қоғамдық құбылыс екенін мойындаумен қатар, оны өз концепциясының өзегіне айналдырды. Ф.Соссюр тілдің қызметтерін саралай келе, тіл коммуникативтік қызметпен қатар экспрессивтік қызметті де атқарады, маңыздысы – коммуникативтік қызмет, тілдің әлеуметтік сыры қатысым әрекетінде деп есептейді. Тілдің дүниемен, қоғаммен байланысын зерттейтін дербес ғылым болуы керек, ол – «сыртқы лингвистика» деп аталуы тиіс деп көрсетеді. Бұл зерттеуші тұжырымдарының нақты тұтас идеяға айналуының көрінісі еді: оның *бірі – тілдің құрылымын, ішкі жүйесін, яғни субстанционады қасиетін зерттеу; екіншісі – оны тіл иесінің өмір сүріп отырған ортасымен байланыстыра, функционалды табиғаты тұрғысынан зерттеу, тілдік туындыларды тіл иесінің ақыл, ой-санасының жемісі деп қарау идеясы еді [51].* Профессор Қ.Ө. Есенова аталған мәселеге орай: «Қазіргі тіл ғылымында әртүрлі бағыттардың тоғысуы, ұштасуы тән. Осымен байланысты ХХ ғасырдың соңында ғылымдағы қалыптақан үрдісті өзгертіп, күн тәртібіне жаңа мәселелерді қою және оларды шешуге қатысты амал-тәсілдер жиынтығын айқындау қажеттілігі туындайды. Осы үрдіс парадигма ұғымымен сәйкеседі» деп есептейді [52]. Бұл екі идея тіл ғылымындағы негізгі бағыт – структурализмнің іргесін берік қалады да, антропоцентризмнің негізін салды. Тіл ғылымы осы ежелгі мәселеге ХХ ғасырдың ортасына қарай қайта «жаңғырып» оралды.

Қалыптасып дамуына қарай антропоэлекті бағыт бірінші орынға тілдік қоғам (қауымдастық) мен тілдік тұлғаны шығарады. Антропоцентризм – тілді адамның саналы әрекетінің құралы, таным нәтижесін қалыптастырушы құрал ретінде қарастырады, адамның қоғамдық қызметінің, өмір сүру ортасының барлық саласымен байланыста, тұтас жан-жақты зерттейді, сондықтан бұл бағыт салалары *антропоцентристік парадигма* атауына ие болып отыр. Т.Куннің ойынша, парадигма барша жұртшылық мойындаған ғылыми жетістіктер жиынтығы, олар белгілі уақыт аралығында зерттеушілер мен олар үшін өзекті болатын мәселелер мен оларды шешу жолын белгілейтін модельдерді құрайды [53]

Жалпы тіл білімінде антропоцентризм ХІХ ғасырда В.Гумбольдт, Г.Штейнталь, К.Фослер т.б. ғалымдардың еңбектерінен басталады деп есептеледі. Дегенмен, А.Е.Карлинский В.Гумбольдты «тіл ғылымындағы антропоэлекті парадигманың негізін салушы санайды». Сыртқы лингвистика (функционалды) салалары арқылы көрініс тапқан *антропоэлектік парадигмада* тіл – белгілі ұлттың саналы әрекетінің құралы: тіл иесі қоршаған ортаны өзінше танып-түсінетін, өз әлемінің тілдік бейнесін жасаушы, базалық тіл иесінің ментальділігін айқындаушы ретінде қарастырылады. Тілді тіл иесінің қоғамдық қызметінің, өмір сүру ортасының барлық саласымен байланысты, тұтас жан-жақты зерттейді. Өмірдегі жаңаның бәрі тілге жеке индивид арқылы келіп, қоғамдық сананың қабылдауынан өтеді. Қазіргі тіл ғылымындағы антропоцентристік бағыт өмірге осылай келді. Сонымен, қазіргі ғылым арнасына жаңа емес, «жаңғырып» келген антропоцентристік бағыт үшін тілдік қауымдастық пен тілдік тұлға маңызды. Адамның танымдық әрекеті ақиқат

болмысты танып-білуге, қоршаған ортаны түйсініп, жинақталған білімдер негізінде әлемдегі өзінің орнын түсінуіне бағытталады. Бұл тұжырымды мәдениеттанушылар қай ұлттың да мәдениетінің түп тамыры – тіл, ал мәдениет бос кеңістікте емес, тек «адамдандырылған» ортада әрекет ете алады деп түсіндіреді [54].

Антропоэлектік тіл ғылымының басты мәселесі – *әлемнің тілдік бейнесі* туралы түсінік қалыптастыру. Адам өзіне дейінгі жинақталған білім қорын игеру арқылы этномәдени қауымдастықтың өмір сүру тәжірибелерін де қабылдайды. Антропоэлектік бағыт зерттеулерінің тұжырымы бойынша, ғалам бейнесі ұғымы адам баласының қоршаған орта мен дүниеге деген өзіндік көзқарастарын зерттеуге негізделеді. Айнала қоршаған дүние немесе адам мен оның өмір сүретін ортасы өзара тығыз байланысты. Ғалам бейнесі оның концептуалды негізі ғылымдағы «адам мен оның ортасы жайлы ақпараттарды өңдеудің нәтижесі» деген тұжырымдама негізіне топтасады. Ғалым Б. Қалиұлының пікірінше, қазіргі ғылымда үш түрлі бейне мойындалған: концептуалды бейне, тілдік бейне және ғылыми бейне. Концептуалды бейне – объективті дүниенің санада қалыптасқан бейнесі; шынайы болмыстың мидағы көрінісі, толық моделі. Ол дүниені, затты ой елегінен өткізу, тану, пайымдау арқылы жасалады. Концептуалды бейне – шынайы, онда болмыстың барлық қасиеттері мен белгілері көрініс табады деп есептеледі. Ал тілдік бейне – концептуалды бейненің тілдік көрінісі. Осы екі бейненің қатарында «ғылыми бейне» (научная картина мира) деп аталатын үшінші түрі көрсетіліп жүр. Ғалымның ойынша, тілдік бейне мен ғылыми бейненің айырмашылығы аз, екеуінің де негізі концептуалды (шынайы) бейне, ұжымдық бейне. Айырмашылығы – егер тілдік бейне ұлт өкілдерінің бәріне ортақ болса, ғылыми бейне мамандар мен ғалымдарға ортақ. Тілдік бейне тілдік бірліктер: сөздер, сөз тіркестері, сөйлем, фразеологизмдер т.б. арқылы жасалса, ғылыми бейне ғылыми терминдер арқылы жасалады [55]. Бұдан егер ғаламның тілдік бейнесі түрлі деңгейдегі тілдік бірліктерде ғаламның ұлттық бейнесін көрсетсе, онда космонимиялық деңгейдегі жалқы есімдер ғаламның ұлттық, тілдік бейнесінің фрагменті болып табылады да, *ғаламның ұлттық космонимиялық бейнесін* құрай алады.

Көпшпелі халықтың космонимдер жүйесінің қалыптасу жолы оның табиғаттың тілін түсініп, тыныс-тіршілігін, өмір сүру салтын реттеуінен, басты ойтүйінін, өмірінің өзегін этностың шаруашылығымен, оның географиялық ортасымен тікелей, тығыз байланыстырып, өзектестіруінен көрінеді. Бұл өзектестікті нығайтатын бірнеше себеп-факторы болатыны анық, соның алғашқысы тікелей табиғатпен, шаруашылықпен байланысты, сондықтан оны шартты түрде төмендегіше таратуға болады:

1) ***табиғатпен үйлесе өмір сүру салты: әлеуметтік-шаруашылық себеп-факторы.*** Көпшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халық өзі мекен еткен, тіршілік құрған географиялық ортаға бейімделген, осыған орай, қажетіне қарай сол ортаның табиғи ресурстарын пайдалана да білген. Шаруашылықтың бұл түрімен айналысқан қазақтар жердің ландшафтық ерекшеліктерін, әсіресе, ең негізгі қажеттілігі – мал жайылымына байланысты табиғи ерекшеліктерді жан-

жақты меңгерген. Көшпелі елдің барша тұрмыс болмысы Жер мен Көктің арасындағы тіршілік атаулымен тамырлас. Осыған орай, табиғат құбылыстары, қоршаған ортамен қарсыласпай, онымен үйлесе, табиғат сырын терең танып, қолайлы өмір сүруді үйренген. Табиғатпен тіл табысуды таным-тәжірибе деңгейінде ғана біліп қоймай, нәтижесін өзінің моральдық-этикалық қалыптарына айналдырған.

Көрнекті этнограф-ғалым Ақселеу Сейдімбековтің пайымдауынша, көшпелілердің этникалық тарихы да, қоғамдық өмірдегі тыныс-тіршілігінің барлық саласы да, ең алдымен, табиғи орта мен әлеуметтік жағдайдың өзара байланысы арқылы көрініс табады. Өйткені көшпелі елдің барша тіршілік болмысы табиғатпен тамырлас, осыған орай, ғалым көшпелі қазақтың тіршілік-болмысының табиғатпен тамырлас болуын олардың тарихи даму барысындағы өмір сүруінің кепілі ретінде қарастыру керектігін айтады [56]. Демек көшпелі тұрмыс белгілі этнос үшін артықшылық та, кемшілік (адамзаттың «балаң-сәби» кезінен қалған) те емес, олардың өмір-сүру тәсіл-қалпы, сондықтан көшпелі халық табиғат құбылыстарын, қоршаған ортаны әріптес-пікірлес ретінде қабылдап, үйлесе өмір сүруді мақсат еткен. Табиғатпен тіл табысу арқылы жақсы өмір сүруді таным-тәжірибе деңгейінде білумен қатар, оны моральдық-этикалық қалып-дағдыларына айналдырған. Көшпелілер үшін қоршаған орта, тау-тас, өзен-көл, табиғат құбылыстары, тіптен аспан денелеріне дейін баршасы «тұлғаланған», «кейіптенген» емес «жанданған» қалпында қабылданады. Аспандағы айдың өзгерістерін қалт жібермей бақылап отыратын халық: *ай туды, ай толды, ай сола бастады, ай өлді* деп, Айдың көріну фазаларын белгілеген.

Қазақтар *Ай тігінен туса*, ауа райы шаруаға жайлы, қыс жылы болады деп сенеді, ал *Ай шақасынан жатса*, қыс суық, жан-жануарға да, адамға да жайсыз өтеді. Астрономиялық тұрғыдан, Ай қыстыгүні шалқаймай туа алмайды екен, өйткені қыстыгүні *эклиптика* (Күн жолы) аспанда жоғары тұрады, оған Ай жолы жақын, жуық, сондықтан Күн сәулелері Айдың «астыңғы», төменгі бетін ала жарық береді де, жердегі адамға *Ай шалқалап* жатқан сияқты көрінеді. Ал жаздыгүні Айларда *эклиптика* түнде төмен тұрады, Күн Айдың оң жақ бүйірін ала жарық түсіреді де *Ай тік туған* болып көрінеді [10,б. 29-31]. Ежелгі қазақтардың да астрономиялық білімі терең болғанын осындай тіл бірліктері айқындайды.

Қазақ тұрмысында «Күн ортақ, Ай ортақ, жақсы ортақ» дейтін мақал Аймен Күннің оларды қадір тұтуға дәлел болатынын көрсетеді. *Ай* болмаса, түн қараңғысын жамылып аң-құс тағысы да, ұры-қарылар да қауіп келтіреді әрі жазда егінді түнде суару, малын түнде жаю, көшу тәрізді шаруалар да ойдағыдай жүзеге аспайды. Оған қоса, Ай мен Күн сұлулық символы, ел арасында аңыз-әңгіме, өлең-жыр, мақал-мәтел көп:

Бұл туған Ай, Нәсіпті Ай бола гөр; Халыққа тынышты Ай бола гөр! (тілек, табыну);

«Ай қырынан туса, айбалтанды сайла, Ай шалқасынан туса, күрегінді сайла», «Жақсы Ай мен күндей, жарығы әлемге бірдей» мақалдары шаруа

адамына табиғат құбылысын бақылай білуді үйретеді, қамсыз қалмауды ескертеді;

...Ай туа тоғайдың арасына кіріп аламын да, жалғыз сиыр мен бес-алты қой-ешкіге шөп шабамын. ...Енді бір сағаттан соң, ай тумай ма? Ай туғанша сырласып отырдық. Ай жарығына шағылысқан шалғының жүздері жалтылдап, ұйысқан шөпті жайлап барады (О.Бөкей). Қазақтың көрнекті жазушысы Оралхан Бөкейдің «Бәрі де майдан» повесінің кейіпкері – Алмаға өмірінің қысылтаяң кезеңінде халықтық астрономиялық білімінің қаншалықты қажет болғаны көрсетіледі. Соғысқа кеткен күйеуінің орнына шиеттей бала-шаға мен кәрілік меңдеген ата-енесінің қамымен оған қоса, колхоз жұмысының ауыртпалығын арқалап жүрген әйелдің кешке Айдың жарығын пайдаланып, азын-аулақ малына шөп шауып алу әрекеті сипатталады. Ол үшін әрбір сәт қымбат, елдің іші де майдан, қорқыту-үркіту т.б. жайсыз жағдай жетіп жатыр. Алайда Алма болашаққа сенеді, оған отағасының аман келуі мен бала-шағасының тыныштығынан артық ештеңе жоқ: «Ай көрдім, аман көрдім, баяғыдай заман көрдім. Жаңа айым жарылқа, Ескі Айым есірке» деген тілекке сенім, табиғатпен тілдестік, табиғатпен үндестік алға жетелейді.

2) Халықтық космонимдер жүйесіндегі – ұлттық дүниетанымдық негіз. «Дүниедегі ең ғажап, керемет құбылыс – адамның рухани дүниесі, сана, ақыл, ой!» Адам игілігіндегі барлық материалдық және рухани жетістіктер, түрлі техникалық табыстар: өнер, дін, әдебиет, философия ғылым – бәрі Адамға ғана тән «объективтік дүниеде баламасы жоқ» сананың құдіреті болып табылатыны шындық. Объективті бастауында ғылымда «кешеуілдеу қолға алынғанымен», әр этномәдениеттің дүние өзегін құрайтын әлем/ғалам бейнесінің бір бөлшегі – Адам баласының өзі өмір сүретін кеңістігін зерттеп, игеріп тануы жатады. Ғаламның ономастикалық бейнесі жайлы еңбектерінде Б.Тілеубердиев ұлттық дүниетанымды мәдени-тарихи әлеуметтік құндылықтарды түсіну үшін жалқы есімдердің антропоним, топоним, зооним т.б. категорияларына сүйену арқылы антропонимиялық, топонимиялық, этнонимиялық, ғаламның басқа да бейнелері құрылатынын айтады [57]. Ғалымның тұжырымына қарағанда, солардың ішінде, «ғаламның топонимиялық бейнесі адам өмір сүріп, тіршілік еткен шаруашылығы мен танымдық қызметі іске асатын географиялық орта туралы ойлау, сөйлеу ақпаратын бекітеді». Ұлттық әлемнің топонимиялық бейнесінде кеңістік категориясының маңызы туралы айтылып жүр, өйткені кеңістік категориясы адам мен оның өмір болмысы арасын біріктіре қарастырады. Осыған орай, ономастикалық кеңістіктің маңызды бөлігі – *космонимдік кеңістік* екені анықталады. *Аспан, Ай, Күн, Жұлдыз* – атауларынан халық арасында көптеген эпитет, метафора мен фразеологизмдер туындаған, олар халық танымына орай әр түрлі мағыналарды білдіреді, халықтық космонимдерді жете танудан туған ұғым-түсінік атаулары олардың мағыналық өзгеріс, даму нәтижесінің тілдегі көрінісі лингвистикалық зерттеу өзегі болады.

Дала философтары, қазақ шешендері, әлемді тек материалдық қатынастармен шектемеген, әлемді тұтас, бүтін кеңістік ретінде қарастырған. Д.С. Раев әлем (табиғат) кеңістігін көлденең әрі тік тіршілік өрісі деп түсінген.

«Биіктікте көк тәңірі, төменде айғыз жер жаралғанда, екі ортасында адам баласы жаралған» дейтін аңыздан туған нақыл сөз Ғалам болмысын: *Көк аспан, Жер, Адам* – үштік өлшемімен анықталатын адамзаттың тіршілік кеңістігін көрсететін таным тегін білдіреді» деп есептейді [58]. Кебекбай шешеннің:

«Асыл менен жасықтың *аспан жердей* арасы. Әр алуан адамның әртүрлі екен бағасы» тұжырымында үштік кеңістігіндегі қашықтық, қол жетпес биіктік өлшемімен салыстырылған адам баласының бағасы берілген. Байсерке шешен оны:

«Аты шықпаған таудан,
Аты әйгілі төбе артық.
Бәйге алмаған тұлпардан,
Белі берік бесті артық.
Мұнарланған күндізден,
Жұлдызы жарық *түн* артық» деп көрсетеді.

Аякөз қаласының бір төресі ат-шанамен салып ұрып келе жатып бір кедейдің қойын басып кетеді. Кедей әлгі төреден қой даулайды. Екеуі дауласып Едіге биге барады. Едіге екі жақты тыңдап болып:

Күн ортақ, *ай* ортақ,
Патша ортақ, бай ортақ.
Әділ төре ортақ,
Биік төбе ортақ, Жол ортақ!
Тар жолда кездескенде,
Бір-біріңе жол берулерің керек.
Сыйласқанға сол ортақ!

Төрем, кедейдің қойын төле! – Ақыл иесі-Адам болып жаралған соң адамшы өмір сүр, жақсы мен жаманды алыс пен жақынды ажырата біл, билік пен байлыққа алданбай, сыйластықпен өмір сүр деген *адамдық қасиет* таным көзі көрінеді. Д. С. Раев: «Қазақ даласындағы космогенез далалар мен таулар кеңістігінде қалыптасып, дүниені екі желінің қиылысы ретінде қабылдауды қамтамасыз етті: тік бағытты және көлбеулі, жоғары және төменгі әлемдер», -деп, шығыстан батысқа, оңтүстіктен солтүстікке дала бойымен қозғалу арқылы тік және көлбеу кеңістіктің қиылыстарындағы өмір түзілістерін бейнелейді деп есептейді [58, б. 65-66]. Жалпы, ғарыш кеңістігі, қоршаған орта көшпелі қазақ үшін тіршілік ету мекені болды. Ғарыш кеңістігіндегі айналым тізбегі үзілмейтін шексіз үдеріс ретінде қабылданды. Осыған орай, аспан денелері туралы түсінік қалыптасып, нығайып, *космокеңістіктік таным* әлеуеті орнықты. Космокеңістіктік таным: «Көк», «Аспан», «Көк Аспан», «Көк тәңірі», «Ай», «Күн», «Жұлдыз» т. б. категорияларда таңбаланған.

...*Есенкелді биді ауылдастары кейде «есепші ата» дейді екен. Өйткені ол ауа райын күні бұрын болжап айта беретін болыпты. Айтқаны дәл шығып, жаңбыр жауады деген күні – жаңбыр, қар жауады деген күні қар жауады екен:*

Үркер үйден көрінсе, Үш ай тоқсан қысың бар.

Үркер іңірде жамбасқа келсе, Жаз шықпаған несі бар? - жыл мезгілдерінің ауысуына байланысты танымдық ақпарат беріледі.

«Жеті қарақшыны аңғарсаң, Жеті қараңғы түнде адаспайсың» Жеті қарақшы жұлдызы көшпелілердің түнгі уақытты белгілейтін «сағаты» қызметін атқарған. Сөйтіп, «ғарыш кеңістігі – көшпелі қазақ үшін тіршілік ету мекені» танымы анықталды. Космокеңістік туралы алғашқы таным-түсінік ежелгі дәуірде Түрік қағанатында қаланған деп есептеледі, бұл сол кезеңдермен орайлас Тәңірлік түсінікпен ұштасады. «Аспан» Көк тәңірі болса, «Күн» – қасиетті құбылыс.

«Ай не болар күннен соң, Күн не болар айдан соң,

Құлпырып тұрған бәйшешек

Қурай болар солған соң» дегенде, Ай мен Күн аспан кеңістігінің атрибуты ретінде маңызды орынға ие болады да, Бұхар жыраудың нақылында қос кеңістіктің бір-біріне тәуелді байланысын көрсетеді. Ал келесі нақылдағы этносемантика аспан денелерінің тұтас кеңістік әлемін құрайтыны туралы танымды пайымдайды.

«Ай мен күннің өлгені Еңкейіп барып батқаны.

Айдын шалқар өлгені – Мұз болып қатқаны.

Қара жердің өлгені – Қар астында қалғаны,

Өлмегенде не өлмейді?

Жақсының аты өлмейді, Әлімнің хаты өлмейді». Ай мен Күннің «өлгені мен батқаны» шексіздік, айналып келіп отыратын жалғастық. Ұлт үшін өлмейтін – білім. Білім – ұлттық дүниетаным көрінісі, Құндылық!

Ақыл-парасат, сезім иесі ретіндегі адамның ең басты қасиеттерінің бірі – өзін қоршаған ортаны танып-білуге деген ұмтылысы. Абай философиясында: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – білсем екен демеклік... Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген. Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды» («Жетінші сөзінде») [59],-дейді. Ал қазақтың көрнекті жазушы, этнограф С.Мұқанов халықтың материалдық және рухани байлығы жайлы пайымдауларында: «Мәдениеттің ... қай саласын алсаңыз да, сансыз адамның «табан ақы маңдай терімен» жасалғаны мәлім», – дейді. Тән азығы – материалдық, жан азығы – рухани мәдениет, табиғаттың бойындағы әсемдікті, күш-қуатты адамның қажетіне сәйкестендіріп, қол не тіл өнері арқылы көріктендіріп жіберу, сондықтан ұлы Абай оны «жан азығы» санаған [60]. Жан азығының халықтық түрлеріне: *фольклор, халықтық ән-би т.б. өнер халықтық білім жүйесі, дін, салт-дәстүр, әдет-ғұрып* жатқызылады.

Көшпелілерге де, отырықшы егін шаруашылығы үшін де аса қажет ақпарат ауа райындағы өзгерістердің себебін, жыл мезгілінің ауысуын, таңның атып, күннің батуына орай, тұрмыс-тіршілігін *АЙ* мен *КҮН*, *Жұлдыздың* бағыт-бағдарын бақылап білу аса қажет болды. Дала даналары аспан шырақтарының туып, батуы сияқты құбылыстар мен жердегі өзгерістерді салыстырып, олардың арасындағы сабақтастықты табуға тырысты. *Сүмбіле* жұлдызы туған кезде шөп, егін пісіп, түн ұзарып, маса, шыбын азайып, малдың қатты семіре бастағанын

аңдайды. Түннің ұзарғанын қазақтың қадірлі жануары жылқы жақсы біледі, ұзақ түнде маса-шыбынсыз рахат тауып жайылады, сондықтан семіреді. «Сүмбіле туар жылтиып, Ат семіреп құнтиып» мақалы малшының көңіл-күйін танытады. Жаз айларында жаңа *Ай* тігірек тұрады да, қыс айларында *Ай* шалқасынан жатады, өйткені қыстыгүні түнге қарай эклиптика (Күн жолы) аспанда жоғары тұрады. Ал жаз айларында эклиптика түнде төмен тұрады. *Ай шалқалап туса, күн суық болады, Ай тіктеу туса, ауа райы жылы, жайлы болады* деп есептейді, соған сенеді [13,б. 20-35]. Халық айдың фазасына қарап, жыл мезгілін, оның ауа райын ажыратады: «Ай қырынан туса, айбалтаңды сайла, Ай шалқасынан туса, күрегінді сайла; «Туған айдай иілген екі қастың арасы» («Қыз Жібек»). «Туған айдай иілген қас» – жаңа Ай тәрізді жастық пен сұлулық көрінісі. Айдың қырынан туғаны – жаздың жақындап қалғанының белгісі, Күн жылынып, жер құрғайтын шамада жау бас көтеріп, шапқыншылық басталады. Мақал соны ескертеді, «жау келсе, қару-жарағың дайын болсын» деген мағына беріледі. Бұл – халықтық қарапайым дүниетаным, білім, халықтың жадында сақталған Жер мен Көктің арасын танып-түсіну моделі. Бұл модель халық жырларындағы бейнелі тіркестер мен образдарда, мақал-мәтел, жұмбақ, фразеологизмдерде көрініс тапқан (*Таразы туса, таң суыр, Сүмбіле туса, су суыр; Үркер үйден көрінсе, Үш ай тоқсан қысың бар; Үркер іңірде жамбасқа келсе, Жаз шықпағанда несі бар*).

Қазақ мәдениетін зерттеуші Су Бихай қазақ ұлтының тарихы, әдебиеті, діні, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, жартастағы суреттер сыры, руларының таңба-ұрандары – бәрінің халық мәдениетінің арналары екендігін атап көрсетеді, оларды жеке-жеке сипаттайды. Ежелгі заманда қазақтар мекен еткен аймақтардағы: Еренқабырға, Алтай, Тарбағатай, Барлық т.б. таулардың жартастарында бедерленген адам бейнелерін қазіргі заман адамы бойындағы сұлулықты сипаттайтын сурет пен мүсін өнерінің алғашқы үлгілері санайды. «Бұған қоса қазақ халқы мал шаруашылығын дамытты, егін егіп, астық дақылдарын тұтынды. Қазақтар күлте жалды арғымақтар өсіріп, ат мәдениетін дүниеге әкелді. Біз қиялдап байыбына жете алмайтын тұрмыстық қолөнері ыдыс-аяқтан бастап, айыл-тұрман әбзелінде, киім-кешекте, үй жиһаздарында көрініс тапты. Қазақтар металл қорытып, одан әртүрлі өндіріс құрал-саймандарын, қолөнер бұйымдарын жасай білді. Ықылым замандар бойында төрт түлікті бағып-қағудың ғылыми-практикалық әдістемесін жасады» [61],- дейді. Ең бастысы, ғалым қазақ дүниетанымын терең танып, қазақ халқының жаратылыспен үндесе, үйлесе өмір сүргенін табиғат үнін дәп басып болжап, «қазаққа ғана тән халықтық астрономияны» қалыптастырғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, Су Бихай: «Солтүстік үйек жұлдызын қазақтар «Темірқазық» деп атайды. Бұл оның бір орыннан жылжымайтын тұрақтылығына байланысты қойылған. Оның айналасындағы екі жұлдыз «Ақбоз ат» пен «Көкбоз ат» Темірқазықтың екі тұлпары делінеді» тәрізді т.б. деректермен қатар, қазақтардың астрономиялық білімдерінің терең де мол болғандығы туралы айта келіп, «Темірқазық қазақтардың түнде жол жүргенде бағыт-беталысын белгілейтін астрономиялық компасы болды. Қазақ арасында *Темірқазық* адамға

тіршілік және ұзақ өмір бағыштайды деген ұғым бар» [61,б. 11-12],-деп тұжырымдайды. Шындығында, қазақтар үшін Темірқазық – тұрақтылық, шынайлық, мықтылық белгісі, белгілі нәрсенің өзегінің мықтылығын танытқысы келгенде де, Темірқазыққа теңейді. Темірқазық қазақтар үшін адасқанда жол табатын компас болса, «Жетіқарақшы» қазақ малшыларының астрономиялық сағаты еді, күздің ұзақ сар таңында күзетшілер Жетіқарақшыға қарап алмасады екен. Қазақ аңызында Жетіқарақшы Темірқазықтың екі тұлпары Ақбоз ат пен Көкбоз атты ұрламақшы болған жеті ұры ретінде сипатталады. Дегенмен «Жетіқарақшы» атауы «ұры», «қарақшы» мағынасында емес, «қорғаушы» ұғымын білдіреді дейтін де көзқарас қалыптасқан. Осыған орай, «Жеті қарақшы барда жерді сипасаң да, адаспайсың» дейтін мақал да бар. Халықтың мұндай сенімі қарақшыға байланысты тумайды, Жетіқарақшыны өзін уақыттан жаңылдырмайтын, мал-жанының аманаты, қорғаушысы деп түсіну идеясы басым көрінеді. Зерттеуші Су Бихайдың бұл тұжырымдарынан қазақ халқының материалдық мәдениетінің де, рухани мәдениетінің де бастаулары көрінеді. Ғ.Есімовтың пайымдауынша, Ұлы Абайдың айтпағы да осы – «жанның тамағын» көп қуып кетпей, жан құмарын «орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына салу» деп бағамдауға болады. Бұлай болмағанда, «Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбен көргеннен біздің хайуаннан неміз артық?» Ал «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады» («Он тоғызыншы сөз») дегенде, алдымен, ақыл-ой, сана туралы айтып отырғаны анық. Естілік – адамға *дүниені тану* нәтижесінде келетін қасиет, оны «естілердің сөзін ұғып-түсіну» арқылы, «тән құмары мен жан құмарының» шегін ажырата білу арқылы дамытуға болады [62].

Жаратылысынан адамның басты қасиеті – *ақыл-ой-сана* иесі болу қабілеті. Адам айналасындағы әлеуметтік дүниені, табиғи әлемді танып-білу барысында олардың ішкі құпиясына үңіледі, қасиеттерін анықтайды, даму заңдылықтарын біліп, сол өмірдегі өз орнын және өзге адамдармен қарым-қатынасын белгілейді. Соған сүйеніп, өзі белсенді әрекетке араласады, өмірде қажетті деген сұранымын қанағаттандырады. Сөйтіп, Адамның дүниені танып-білуі нақты әлеуметтік сипатқа ие болады. Дүниені танып-білудің негізінде құбылыстардың адам санасында бейнеленуі жатады». Адам санасындағы заттар мен құбылыстардың бейнесі арқылы қабылданған ақыл-ой – ол заттардың өзі емес, солардың әсерінен пайда болған білім, ақпарат саналады. Сол себепті «**таным** дегеніміз – сыртқы заттар мен құбылыстардың, олардың қатынастарының адам санасында идеалды образдар жүйесі ретінде бейнеленуінің қайшылыққа толы күрделі процесі»[44,б. 215],-деп сипатталады.

Сананың пайда болуы екі факторға байланысты: *біріншісі* – еңбек, *екіншісі* – **тіл**. Тіл – сананың, ойдың, материяның көрінісі, негізі. Тілсіз сана жоқ, ал санасыз, ойсыз адам да болмайды. Философияда сананың түрінің көптігі айтылып, оның түрлері көрсетіледі, атап айтқанда, жеке адам санасы және қоғамдық сана, қарапайым және теориялық, ғылыми-ғылымға қарсы,

прогресшіл және кертартпа сана болып бөлінумен қатар, бұлардың әрқайсысы іштей тағы жіктеледі. Сана адамның өзін және айналасындағы әлемді тануға бағытталған психикалық қызметі мен рухани белсенділігінің жоғарғы формасы. Адамның ойлау, түсініу, бағалау, қиялдау, шешім қабылдау сияқты әрекеттерін сана жүзеге асырады. Зерттеуші Д.Г.Орынбаева «Этномәдени норманың лингвокогнитивтік сипаты» аталатын зерттеуінде адамның өзін қоршаған әлеуметтік ортамен қарым-қатынасының дұрыс құрылуы, адамгершілік қағидаттарынан аттамауы, өзгеге қиянат жасамауы секілді нормалар адамның санасы арқылы қалыптасып, қоғамда қабылданады және ол **ұжымдық сана** арқылы жүзеге асады деп тұжырымдайды [42,б. 13]. Ұжымдық сана – жеке адам санасынан құралатын қоғамдық сана. Ұжымдық сана түсінігі туралы Э.Дюркгеймнің тұжырымына қарағанда, «Ұжымдық сана – белгілі бір қоғамның барлық мүшелері бөлісетін сенімдер мен сезімдер жиынтығы. Ол қоғамның бірлігін қамтамасыз етеді [63]. Ұжымдық санаға тән негізгі сипаттар: ортақтық, тұрақтылық, басымдық және мәдени негіз. А.С.Мурзинова оған қазақ қоғамында қалыптасқан: қонақжайлық, үлкенге құрмет, рухани бірлік түсініктері – ұжымдық сананың элементтерін жатқызады [36,б. 13].

Аспан-Жер, Ай-Күн – әлемге ортақ астрономиялық ұғым атаулары, әр этноұжымдық санада оның өзіндік тілдік бейнесі болады. Жалпы адамзат үшін астрономиялық зерде ортақ болғанымен, оның тілдік бейнесінде жеке ұжымдық сана нәтижесі маңызды. Психолог К. Юнг «ұжымдық сана» дегенге **ұжымдық бейсаналық** терминіні ұсынған [64]. **Ұжымдық бейсаналық** – жалпы адамзатқа ортақ архетиптер мен тылсым бейнелердің жиынтығы. Мысалы, ежелгі қазақ дүниетанымында «Аспан» – Ай, Күн, Жұлдыздардың мекені, оны Көк-тәңірі деп сенеді. «Тәңір жарылқасын!» (Аспан жарылқасын!) түсінігі пайда болған, ол мейрім, қуаныш, бақыт, береке – бар жақсылық Көктен келеді дегенді білдіретін тілек мәнді бірлік. Ұжымдық сана арқылы белгілі ұлтқа тән мәдени әлеуметтік ұғым-түсінік қалыптасса, ұжымдық бейсаналық арқылы бүкіл адамзатқа ортақ өмір сүру белгілер қалыптасады. Бұны алдымен, адамзат ортақ белгілерді қабылдайды, дамудың келесі сатысында өзіндік ұлттық дүниетанымына сай лингвомәдени бірліктері пайда болады деп түсінеміз.

Қазақ тілінде:

Ауа райына байланысты фразеологизмдер: *аспан айналып жерге түскендей, аспан аптап, күн шыжыды* – аңызақ ыстық, қапырық, жер-көктің бәрі күйіп тұр дегенді білдіреді. *Аспандағы құс ұшуын, жел есуін тоқтатып* Қорқыттың күйін тыңдапты (ҚЕ) қиял-ғажайып ертегілеріндегі тыныштық, бейбіт, рахат сезіміне бөлену сәтін бейнелеу. *Аспанның түбі тесіліп кеткендей* – қатты, толассыз ұзақ жауған жаңбырдың сипаты. *Аспан (әуе) шайдай ашық* – көкте бір шөкім бұлт жоқ, мамыражай кез. Тағы да көктем, Ертістің сірескен қалың мұздары қапталдай аққанына талай күн өтті. *Аспан шайдай ашық* (Ө.Баймурзин).

Ағылшын тілінде:

Ауа райына байланысты фразеологизмдер: «*Skies will clear* – Аспан ашық болады» – бұл бұлтты ауа-райының күн сәулесіне ауысатынын білдіретін сөз

тіркесі. Мысалы: *After a week of relentless rain, the skies finally began to clear. A sense of peace washed over the town*» – Бір апта бойы толассыз жауған жаңбырдан кейін аспан ақыры ашыла бастады. Қаланы тыныштық сезімі шайып кетті (С.М.); *A clear sky foretells fair weather* – Ашық аспан жақсы ауа райын болжайды. Бұл тұрақты қолданыс аспанның бұлтсыз, ашық болуы алдағы уақытта ауа райының қолайлы әрі жауын-шашынсыз болатынының белгісі ретінде қабылданатынын білдіреді. Берілген қолданыста аспан табиғи-метеорологиялық индикатор қызметін атқарып, болашақтағы ауа райын болжаудың халықтық тәжірибесіне негізделеді.

Сана әрдайым тілдік негізде өмір сүреді, ол тілмен бірге дамиды. Тілге байланысты сана қоғамдық құбылыс ретінде дамып, қоғамдық рухани жеміске айналады. Осыған орай, қазіргі антропоэлекті бағыт зерттеулерінде «сананы» этномәдени сана мен этнотілдік сана байланысы тұрғысында анықтауға бағытталады. Зерттеуші А. Мурзинова ұлттық-мәдени стереотиптің тілдік-мәдени-танымдық-құндылықтық сипатын зерттеуге әдіснамалық тұрғыдан келу «этномәдени сана», «этнотілдік сана», «ұлттық діл», «дүниенің тілдік бейнесі», «аялық білім», «скриптоним», «ұлттық-мәдени код», «фрейм», «символ», т.б. тәрізді негізгі ұғымдарға талдау жүргізуді қажет етеді деп есептейді [36,б. 17], себебі мұндай ұғымдар типологиялық құрылымы әртүрлі (қазақ және ағылшын) тілдеріндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктерді айқындауға мүмкіндік береді. Ғалым А. Салқынбайдың пайымдауынша, *этнотілдік сана* дегеніміз – «танылған іс, зат не құбылыс адам санасында белгіленіп, ұғым болып бекіп, тілдік таңбаға айналады. Адамның табиғаттан үйренуі, оның тілінде мифосимволикалық бейнелер жүйесін қалыптастырады. Бұл таным ретінде тілде көрініс табады, сөз арқылы таңбаланады» [65]. Халықтық қарапайым білім:

«Қамбар жұлдызы мен Айдың «атысуы» кезінде жолға шықпа» дейді.

Қамбар мен Айдың тоғысуы кезінде жолаушы жолға шықса,

Қамбар жұлдызы: «Білмегенді білдіремін, біле тұра, жол жүрсе, «бүлдіремін» депті. Бұл халықтың «Өзің білме, білгеннің тілін алма» дейтін мақалымен үндес.

Философияда сананың мәнінде әлем туралы білім жатыр деп есептеледі, оны туғызатын адамның танымдық ізденісі. Қазақ халқының ұлттық дүниетаным көрінісі-мақалында «апаттың алдын алу, сақтандыру» мәні бар, терең білім нәтижесі, табиғаттан үйренуі. Ал этномәдени сана, О.Жұбаеваның айтуынша, тілдік таңба этнотілдік сананың көрсеткіші болып табылады да, мәндер жүйесі, мәдениет жүйесін айқындайды. Этномәдени сана белгілі қоғам үшін әлеуметтік мәні ерекше болатын білімдер жиынтығы, ол тіл арқылы көрініс тауып отырады [66]. Зерттеуші А.С. Мурзинова: «Этномәдени сана мен этнотілдік сана бірлігінен этностың өзіне тән бірегей ұлттық-мәдени кеңістігі қалыптасады. Этномәдени сана – тілдік санада мәдениеттің интерпретациясы, құндылық бағдары, бағалар жүйесі ретінде ұлттық-мәдени маркерлі таңбалармен, яғни стереотиптермен кодталып объективтенеді», -деп түйіндейді [36,б. 87]. Қай халықтың да ұлттық-мәдени кеңістігінің өзегін құрайтын – космонимдер жүйесі, ол ұлттың

дүниетанымын айшықтайтын, ұлттық мәдениеттің негізін қалайтын этнотілдік жүйе болып табылады.

Адам баласының әр нәрсені білуге, ұғынуға деген талпынысы сананы құрайды. Осындай тұжырымдардан «сана – бір жағынан жинақталған *білім*, ал екінші жағынан, *таным үдерісі*» деп пайымдалады. Осы мәселеге орай, А.Байтұрсынұлының пайымдауында: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: *ақылға, қиялға, көңілге*. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек» [67].

Демек, сөз өнерінің адам санасында сүйенетін негіз-тірегі бар, «Тіл қаруы – сөз» дегенде, көңілдегі көркем ойдың тыңдаушысына қалпы бұзылмай жетуі тілдің, тілдік қатынастың нәтижесі екенін дәлелдейді. Лингвистикада тіл мен ойлаудың арақатынасы зерттеле бастағаннан бері оның бірнеше бағыты анықталғаны белгілі. Осы бағыттардың зерттеу нәтижелеріндегі: «Тіл мен ой-сана өзара тығыз байланысты, бірінсіз-бірі өмір сүре алмайды, алайда бұлардың арасындағы бірлік абсолюттік тепе-теңдік емес, әрқайсысының өзіндік дербестігі мен қайшылығы бар дейтін көзқарас. Тіл мен ой-сананың арақатынасы жөніндегі бірден-бір дұрыс шешім де осы бағыт деп есептеуге болады» [68], – деген түсінік қалыптасқан. Өйткені тіл мен ой-сананың қарым-қатынасы екі жақты құбылыс: тіл – ой-сананы қалыптастыратын, оны материалдандырып, жарыққа шығаратын, басқаларға берілетін *ой-сана* табыстарын сақтап, оны кейінгі ұрпаққа жеткізетін құрал. Тіл философиясының көрнекті өкілі В. Гумбольдтың ойынша, тіл – жеке адамның туындысы емес, әрқашан алдыңғы ұрпақтан белгілі біртұтас халыққа мұра болып қалып отыратын құбылыс. Индивидтің әлемді сезімдік таным арқылы қабылдау үдерісінде оның санасына әртүрлі жақындығы мен байланысы бар заттардың бейнесі түседі, тек тіл ғана оларды түр-тек қатынасына қарай белгілі категорияларға жіктеп, тілдің материалдық (сыртқы) формасына бекітеді [68, с. 315]. В. Гумбольдтың ойынша, тілдің мән-маңызы – «қатып» қалған нәтиже емес, әрекет, үдеріс. Тіл-ойды қалыптастырып, жарыққа шығарушы «орган», адамның әлемді және өзін тану құралы, тіл-құрал арқылы адам өмірді танып-біліп өзінің және өзгелердің игілігіне айналдырады. Кез келген халықтың өмірінде өзінің тілінен көрініс таппаған, тілден тыс қалған маңызды ешнәрсе жоқ. Бұл тілдің әлеуметтік табиғаты мен объективтілік (табиғат пен қоғам) және субъективтілік (индивид) арасындағы жанама қызметіне ерекшелеп көрсетеді. «Ойлау тілдің көмегімен халықтың материалдық және рухани қызығушылығын қанағаттандыруға бағытталады». Тілдің мазмұнды табиғаты сөздердің анық та нақты мағыналары арқылы ерекшеленуі керек, сонымен қатар, ойлау жүйесі грамматикалық

формалардың ерекшелігі мен өзгешелігі арқылы анықталады. В.Гумбольдтың ойларында тіл «әлемнің айнадағы» тікелей бейнесі емес, әлемді тану адамның қабылдау мүшелері мен ойлау қызметі арқылы жүзеге асыратын құрал; тіл ғана жүйелі құрылым емес, адамды қоршаған әлем белгілі категорияларға жинақталып реттелген жүйелі құрылым екені баса айтылады. Алынған тұжырымдардан тілдің *ішкі* және *сыртқы* формасы болады деген ой анық көрінеді. «Әр халықтың өмірді тану арқылы қордаланған білімі оның лексика-фразеологиялық құрамында айшықталады». Бүкіл адамзаттың ойы белгілі категорияларға топталып жинақталған сыртқы әлем туралы білім негізінде құралады [68,с. 345]. Ф.Соссюрдің тілдің сыртқы дүниемен, қоғаммен байланысын айтып тұрғаны аңғарылады, осыған орай, тілдің сыртқы ортамен байланысын зерттейтін дербес ғылым «сыртқы лингвистика» аталатын саласы болуы керек деп есептейді. Ф.Соссюрдің тілдің *материалдық* және *идеялық* жағы туралы тұжырымдары одан көп бұрын айтылған В. Гумбольдтың тілдің *ішкі* және *сыртқы* формасы идеясымен ұштасып жатады, дегенмен А.Е. Карлинскийдің пайымдауынша, В.Гумбольдт тілді әр деңгейдегі тіл бірліктерінің жиынтығы емес, оның барлық аспектісіндегі *сөйлеу әрекеті* деп түсінеді [68,с. 223].

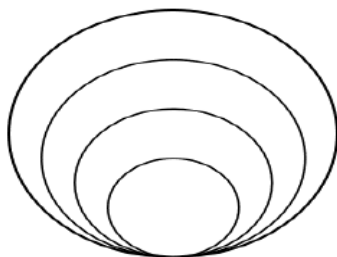
Сөйлеу әрекетінде адам мағыналы-мазмұнды ақпарат алмасады, өйткені адамды қоршаған әлем бейнесі де, адамның өз бейнесі де тіл семантикасында материалданады. Бұл жағдайда адамның өзі емес, адамның тілдегі бейнесі ерекше маңызды болады. Тілді зерттеу арқылы адамзат өзін-өзі танып, түсінеді. *Ай қораланса – арысыңды сайла* мақалы шаруашылық факторына қатысты. *Ай* қораланғанда, қыс қатты болады, тебіндеп жайыла алмайтын малға шөпті тасып жеткізу керек, ал ол үшін арысты арба-шана қажет. Мақалдың ішкі мазмұны шаруа адамына қатысты «құрал сайман, ат-көлігің» әрдайым сай болсын дегенді білдіреді. Табиғаттың әр алуан мінезіне сәйкес өмір сүру идеясы көрінеді. Ал *ай бетінде де секпіл бар* мәтелі «ертедегі айға табынған, оған қарап, тағзым етіп, тілек тілеген қазақтардың заманынан қалған, «айды сұлу әрі әдемі» деп таныған. Нақтырақ айтқанда, зер салып қараған адамға сол әдеміліктің символы – сұлу айдың бетінен де қара қошқыл таңбалар байқалған. *Ауыспалы* мағынасы «кемшіліксіз адам болмайды» дегенді білдіреді. Ал «ондай-ондай хан қызында да болады» дегенмен сәйкеседі. Тіл иесі Адам алған әсерін өзі арқылы сипаттайды дегенде, осындай тілдік көріністі айтуға болады.

Тілдік элементтердің мағыналық бөлігі – тілді ойлаумен ұштастыратын дәнекер, мағыналық бөлігінің бір шетінде тіл тұрса, екінші шетінде ойлау тұрады. Ой-сана тұтастығы адамның танымын қалыптастырады, сондықтан – ақиқат болмыстың ойдағы көрінісі – *Таным* деп аталады. Адамның жиған-терген ақпараты тілде сақтаулы. Адам қоғамдық сана арқылы өзінің өмір сүру ортасын, өмір сүру әлемін тілде бейнелейді және сол арқылы этностың ментальділігін анықтайды. Тілдің осы тіл иесі табиғатын, этнос болмысын таныта алу қабілеті мен оны танытуға деген қажеттілігі тілдік ортаның қалыптасуын керексінеді. Бұл қажеттілік тілдің функционалды табиғатымен тікелей байланысты, өйткені тілсіз еш қоғам өмір сүрмейді, тіл – адам қоғамының өмір сүру құралы, ол тіл иесінің

тіршілік әрекетін қатынас, байланыспен қамтамасыз етуі арқылы көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда, *тіл* мен *ойлау* қарым-қатынастың екі мүшесі, екі элементі саналады. А.Б.Салқынбай: «Ойлау – тіл арқылы таңбаланған идея мазмұнының негізі. Адам ойы ми қабаттарында пайда болып, сөз арқылы сәулелі көрінісін табады» [69], өйткені тіл ойдың нақты көрінісі болғандықтан, ойдың жарыққа шығып іске асырылуы үшін тілдік материалдарға негізделуі қажет. Ой тіл арқылы, тілдегі *сөздер* мен *сөз* тіркестері, сөйлемдер, мәтін арқылы көрініс табады деп есептейді. Бұны Қ. Жұбанов: «Адам баласының табиғатында әуелі басқаны біліп алып, өзін кейіннен білу қасиеті бар. Мысалы: адам фотографияны танып білгеннен кейін ғана өзінің басқа заттарға ат қоятыны, өзін сол басқаларға ұқсата атайтыны – өз басын кіші дүние деп біліп, оны ана үлкен дүниеге ұқсатуынан болған. Осы таным тілге де әсер еткен. Мысалы, орысша *небо* – аспан, *неба* – таңдай; қазақ тіліндегі *таң* – аспан әлемінің аты, яғни жоғары жаққа тән қасиеттің иесі; *таңдай* – адам денесінің жоғарғы жағы» [70], – дейді. Адамның өмірдегі жеткен жетістігі, ашқан жаңалығы, көз жеткізген өмірдің құпиясының бәрін де сөзбен таңбаланып, атауға ие болған. Зат, құбылысқа ат беру – адамның болмыстың өзі танып білген сан алуан белгілерін, қимыл-әрекеттің сапасын, қадір-қасиетін бағалауы, әлем бейнесінің өзіндік қалыбын жасап, оны сөз мағынасына сыйғызып таңбалауы. Қ.Жұбанов айтқандай, «Ат болмаса, сөз де болмайды. Номинатив сөзді бір-бірінен айыру үшін ат қоямыз. Атты неге қоямыз? Оны заттардың өзі жоқ жерде сөз қылу үшін қоямыз» [70,б. 94-98]. Сол себепті «**таным** процесін ғылыми түрде түсіндіруде бейнелеу принципі шешуші роль атқарады. ...Бейнелеу – танып-білуге тиіс объекті мен танушы субъектінің арасындағы күрделі қарым-қатынас процесі» деп сипатталады [44,б. 218]. Бұл, әсіресе, ономастиканың реалионимдер тобына жататын терең де мол қабаты жер-су атауларына қарағанда, *космонимдер* жүйесінен анық көрінеді.

3) **Халықтық космонимдер жүйесіндегі кеңістік факторы.** Тілдің құрылысы мен қызметін анықтап тұратын негізгі «болмыстық категориялар»: бар болу, кеңістік, уақыт, сан, сапа – ұғымдық категориялар болып табылады. *Космонимдік кеңістік* – кез келген ұлттың ономастикалық кеңістігінің құрамдас бөлігі, сондықтан осы жүйелерді зерттейтін ғылым салалары да бірімен-бірі тығыз байланысты, бірімен-бірі сабақтас, өзектес болып табылады. Лингвистикада ғаламның тілдік бейнесіндегі «кеңістік» концептісі, негізінен, географиялық кеңістікті қабылдау мәселелерімен тығыз байланыстырылып келеді. Философтардың түсіндіруінше, кеңістік пен уақыт та қоғалыс сияқты материяның ішкі ажырамас (атрибуттық) қасиеттері, өмір сүру формалары болып табылады. VIII ғасырда өмір сүрген неміс философы И.Кант кеңістік пен уақытты адамдардың сырттан алған әсерін қабылдаудың априорлық, яғни тәжірибеге дейінгі *сезімдік* формасы санаған, өйткені кеңістік пен уақыт санадан тыс, объективті өмір сүре алмайды деп қараған. «Уақыт пен кеңістікті ретімен тізілген түйсіктер жүйесі» деп есептеушілік те болған. «Кеңістік» – ішінде заттары қозғалыста болатын, бірақ ол заттармен ешқандай байланысы жоқ қойма ретінде қарастырылған (И.Ньютон) [44,б. 131-132].

Жалпы дүниенің құрылымдық қасиеттерін, материалдық нысандар мен олардың жүйелерін құрайтын бөлшектердің аумағын, өзге заттардың, денелердің, құбылыстар мен үрдістердің арасында алатын орнын, олардың өзара орналасуы мен байланысын *кеңістік* ұғымы сипаттаса, материя бір қалыпта тұрмайтын, үнемі қозғалыста өзгеріп, дамып, бір күйден екінші күйге, бір жағдайдан екіншісіне ауысып жататын үдерісін *уақыт* ұғымы сипаттайды. Анығырақ айтқанда, уақыт материалдық нысандардың өмір сүру ұзақтығын, жай-күйінің өзгеру ретін білдіреді. Сөйтіп, «кеңістік пен уақыт санадан тыс, объективті өмір сүреді», оның өзгеруі қозғалыстағы материяға байланысты деп есептеледі. *Кеңістік* – ұзындық, ен және биіктік – үш өлшемнен тұрады. Ал уақыт бір өлшемді, қайта оралмайды, «сынаптай сырғиды». Ж.А. Жұмашева «Нумеративтер әлем бейнесі көрсеткіші ретінде» деп аталатын зерттеуінде нысанды қазақ және ағылшын мәдениеті негізінде талдайды. Ғалымның айтуынша, «уақыт» пен «кеңістік» ұғымы жалпы мәдениеттің дүниетанымдық ерекшеліктерін айқындайтын іргетасын қалыптастырады, себебі уақыт пен кеңістік ұғымдары физикалық сағатпен өлшенетін уақытпен де, метрикалық жүйемен өлшенетін кеңістікпен де бірдей емес. Әр мәдениет өз уақыты мен кеңістігін өзінің әлемді қабылдау ерекшелігіне, өмір сүру салтына, кеңістікті игеру деңгейіне, құндылық жүйелеріне, шаруашылық жүргізу ерекшелігіне, географиялық орналасу жағдайына сай айқындайды (сурет 2) [35,б. 22-23].

Сурет 2 - С.Ш. Аязбекованың зерттеуі бойынша түркі халықтарының кеңістікті қабылдау ерекшелігі

Философиялық тұрғыда Қ.Т. Анасова: «Канттық түсініктегі трансдентальдық жүйеде кеңістік пен уақыт жай қабылдаудың априорлық формасы дәрежесіне дейін көтеріледі; диалектикалық материализмде кеңістік пен уақыт жалпылама өмір сүру формасы ретінде қарастырылады, ал қазақтардың дәстүрлі дүниетанымында кеңістік пен уақыт болмыстың құрамдас бөлігі ретінде алынады», - деп, әр мәдениеттегі кеңістікті сезіну ерекшелігін атап көрсетеді [71].

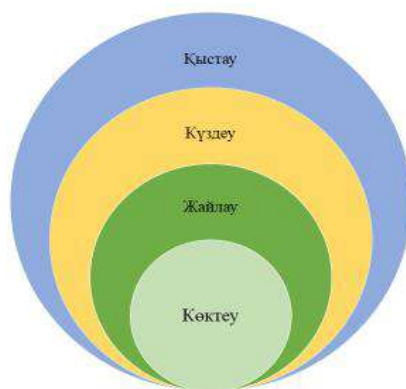
Қазақ мәдениетін зерттеушілер қазақ мәдениетіндегі кеңістікті *жабық шеңбер* құрылымында қабылдау ерекшелігін атап көрсетеді. Қазақтың дәстүрлі мәдениеті *көктеу, жайлау, күздеу, қыстау* аталатын маусымдық жайылымдарды пайдалану арқылы көшпелі сипатқа ие болған, жылдың төрт мезгілінде өзінің тіршілік ететін кеңістігін жылына бір айналып өтеді. Жазық дала мен аспан

аясын дөңгелек пішінде қабылдау үрдісі ежелгі сақ көшпенділері дүниетанымымен байланысты болатын. Жоғарыдағы сызбаны қазақтың дәстүрлі мәдениетімен байланысты қарастырғанда, шеңберлік бейне анықтала түседі. Қазақтардың өзі өмір сүретін кеңістікті игеруі дөңгелек үлгісіндегі шексіздік мағынасын білдіретін киіз үйдің құрылымынан көрінеді. Бұл жолда қазақтар жер бедерін меңгерумен қатар, мал шаруашылығының қамына орай, аспан әлемі сырларын да түсінуге бейімделген. Ақселеу Сейдімбеков оны: «көшпелілер үшін қоршаған орта, тау-тас, өзен-көл, дала-орман, табиғат құбылыстары, тіптен, аспан денелеріне дейін – баршасы «тұлғаланған», «кейіптенген» немесе «жанданған» қалпында қабылданады» [56,б. 194]-деп сипаттайды.

4) **Халықтық космонимдердің «уақыт»-темпоралдық функционалды-семантикалық категориясындағы көрінісі.** Қазақ мәдениетінде уақыт пен кеңістік мәселесі жайлы пікір, көзқарастар А.Сейдімбек, С.Қондыбай, Т.Ғабитов, Қ.Т.Анасова, Ж.А.Жұмашова тәрізді т.б. ғалымдардың еңбектерінде айтылып жүр. Ғалым А.Ә. Жаңабекованың «Қазақ тіліндегі уақыт ұғымының тілдік парадигмасы» атты еңбегінде уақыт ұғымы антропоэзектік және лексика-семантикалық, грамматикалық функционалды-семантикалық парадигмалардағы көрінісі тұрғысынан анықталады. «Уақыт – әмбебап категория, сол себепті де уақыт тілдік уақыт шеңберінде ғана қаралмайды. Дүниеде уақыт пен кеңістіктен тыс тұратын нәрсе жоқ», -деп есептейді [72]. Қазақтың мәдениетінде дәстүрлі уақыт ұғымының қалыптасқан жүйесі бар. Қазақ дүниетанымында *уақыт* ұғымы аспан денелерінің қозғалысына байланысты қалыптасқан.

Көрнекті этнограф ғалымның пайымдауынша, Еуразия көшпелілерінің соңғы тұяғы қазақтар күні бүгінге дейін: *күн күлімдеді, жұлдыз жымыңдады, күннің көзі, таудың басы, жердің төсі, жылдың басы, жылдың аяғы, долы дауыл, қатал қыс, ерке самал* т.б. немесе аспандағы айдың өзгерісін қалт жібермей бақылап: *ай туды, ай толды, ай сола бастады, ай өлді* деп белгілеген. Айдың тууы мен солуының және толысуы мен солып жоғалуының арасы он төрт тәуліктен жиырма сегіз тәулік болады, демек төрт апта. Осыған қоса, «өлген ай» мен «туған айдың» арасында көзге көрінбейтін екі тәулік бар, сөйтіп, қазақ тұрмысындағы «*өліара*» атауы пайда болған.

Ж.А. Жұмашева кеңістік ұғымының әр мәдениетке сай өзгеше болуын ежелгі грек, батыстық және түркілік уақыт пен кеңістікті қабылдау ерекшеліктері мысалында салыстырып көрсетеді. Атап айтқанда, ежелгі грек мәдениетінде кеңістік геометриялық пішінде, сол сәттегі көзге көрінетін әлем арқылы сипатталады. Уақыт *осы шақ* категориясына басымдық береді. Гректер үшін хронологиялық, түзу (ұзындық) сызықты тарихи уақыт түсінігі батыстық мәдениеттегідей аса маңызды емес. Ал батыстық уақыт пен кеңістікті қабылдау түсінігі түзу (ұзындық) сызық секілді алға қарай даму үрдісін елестетеді. Уақыт *келер шақ* категориясына басымдық береді (сурет 3) [35,б. 23-24].

Сурет 3 - Қазақ дәстүрлі мәдениетіндегі кеңістік-уақытты қабылдау көрінісі

Ежелгі Түркілердің бірегей өкілі қазақ халқы кеңістікті *шеңбер* үлгісінде қабылдағандығы туралы С.Ш. Аязбекова мен С. Қондыбай еңбектерінен көруге болады. С.Ш.Аязбекова көшпелілердің уақыт пен кеңістік жайлы түсініктерін: «Номадтың өмірлік циклдері бір кеңістік-уақыттан екінші кеңістік-уақытқа белгілі бір рәсімдер арқылы өтуімен сипатталады. Бұл өтпелі кезең қатаң белгіленген нақтылығымен ерекшеленеді және ол өтпелі рәсімге аса үлкен мән берілген», - деген тұжырым жасайды [73]. Егер осы түсініктерді темпоралдық категориясында қарастырғанда, ежелгі гректер үшін *осы шақ*, батыстық дүниетанымда *келер шақ* маңызды болса, көшпелі қазақтар үшін *өткен шақ* маңызды екен, мезгілдің үшеуі де ядро қызметін атқарады. Екі суретте де шеңберлерге ортақ бір нүктені көруге болады, ол *бастаманың рәмізі* саналады. Сол *рәмізді* «таным кілті» десек, негізден алыстамау «көшпелі өмірде бақытты болудың сырын білдіреді» деген түсінік маңызды болған деп есептеледі. Өтпелі кезеңнің қатаң сақталуы ауа райы өзгерістеріне қарай реттелген жүйенің бұзылмауына үлкен мән берілгендіктен туған рәсімдер жиыны деп түсінген дұрыс. Жүйенің бұзылуы мал-жанның қиындыққа ұшырап, тұрмыс-тіршіліктің жағдайы нашарлауына әкеледі [74].

Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай,

Қыстың басы бірі ерте, біреуі жай.

Ерте барсам, жерімді жеп қоям деп,

Ықтырмамен күзеуде отырар бай, - деп ұлы Абай айтпақшы, қазақ үшін мал-жанының амандығы басты мәселе. Б.Г.Нұржановтың пайымдауынша, егер отырықшылық өмір салты «жаңа болған сайын жақсырақ» деген ұстаныммен жүретін болса, көшпелінің санасында «көне болған сайын ақиқат, сенімді және қауіпсіз» деген түсінік берік орныққан. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде уақыт пен кеңістік өзгермелі құбылыстар ретінде бірге қарастырылған [74, с. 41].

А.Сейдімбеков «Этномәдени пайымдауында» көшпелілердің табиғатпен тілдес өмір сүру үшін «уақыт пен кеңістікке» қатысты таным-түсінік қалыптастыру қажеттілігін ежелден-ақ терең түсінгенін атап көрсетеді. Ғалымның тұжырымдауынша, «өзі мекен еткен кеңістіктің барша қадір-қасиетін танып-білу, сол кеңістіктегі құбылыстарды уақытпен шендестіре зерделеуге

машықтану – Еуразия көшпелілері үшін өмір сүрудің кепілі еді», - дейді [56,б. 195-196]. Белгілі философ Д.С.Раев қазақтың шешендік өнері және оны философиялық тұрғыда пайымдау жайлы еңбегінде қазақ даналарының геожүйе туралы ойларын тарқатып зерделеген. Жер бетіндегі барлық жаратылыстың түпкі тегі төрт нәрседен: *топырақ, су, от және желден* (ауадан) жаратылған. Қазақ ұғымында «топырақ» түсінігі, негізінен, «жер» ұғымы баламасында қолданылады. Жер – табиғат болмысының құрамдас бөлігі, оны құрайтын субстанция, субстраттың бірі. Топырақ немесе жер дүние бастамасының бірі ретінде горизонтальді тіршілік табан тірер тиянақ, тіршілік пен өлі дүние орнығатын геоорта, тіршілік мекені, тірі әлем қозғалатын *кеңістік* ретінде танылады [58,б. 43-44].

Қазақтың би-шешендері болмысты ұдайы қозғалыста болатын жаратылыс ретінде мойындаған. Қозғалыс болмыстың өмір сүру заңдылығы, тіршілік формасы екендігін шешендік тілмен көрсете білген. «*Ай не болар күннен соң, күн не болар айдан соң. Құлтырып тұрған бәйшешек, құрай болар солған соң*» дейтін Бұқар жырау таным табиғаттың құбылуын, болмыстың болмай қоймайтын заңдылық құбылыстарын мойындатады. Бұл адамзат жаралғаннан бері қалыптасқан таным, әлеуметтік сана болып есептеледі. Қозғалыс пен уақыт кеңістікке тәуелді, сонымен қатар оны мағынаға толтырады. Шешендік сөз: «*Сәуір болмай, тәуір болмас*», «*Сәуір болса, күн күркірер, күн күркіресе, көк дүркірер*» деп, болмыстың мүмкін болатын стратегиясын, әлемнің жаңа жорамалын негіздеу моделін жасайды. Қазақ халқының табиғатпен қоян-қолтық өмір сүруінің, табиғи ортаға бейімделу ерекшелігінің нәтижесінде шындықты алдын ала бейнелеп білу дәрежесін көрсетеді, жан-дүниесіндегі ғарыштық уақыт иірімін терең игеріп, халық болмысындағы генетикалық тамыры мен бағдарламасын айқындайды. Д.С.Раев шешендік сөз өнерінің болмыс пен уақытты феномендік айғақ ретінде қабылдау мәдениеті санайды. «*Қылышын сүйретіп қыс келер*», *Жаздың бір күні-қыстың мың күнімен тең*» шешендік мақалдар қазақ халқының алдағы уақытты болжаудағы ойлау үлгісін көрсетеді. Қазақ халқы күннің ұзару және қысқару мерзімін күн сағатымен немесе заттардың көлеңкесімен өлшеген, уақыт өлшемінің ерекше контентін қалыптастырған. *Күн тоқсанда төрт адым, қаңтарда қарға адым, ақпанда ат адым ұзарады, шілдеде шіл адым қысқарады* деп пайымдаған [58,б. 60-62].

Тілдің құрылымы мен қызметін анықтап тұратын негізгі «болмыстық категориялар» бар болу, кеңістік, уақыт, сан, сапа ұғымдық категориялар болып табылады. *Ай мен Күн, Жұлдыз бен Аспан* – осы ұғымдық категориялар. *Ай мен Күн, Жұлдыз бен Аспан* – атауларынан туындаған эпитет, метафора мен фразеологизмдер семантикасы *сезімдік* және *ғылыми* танымның бірлігі болып табылады. Тілдің дамуы дегенді «қарапайым түсініктің бірте-бірте күрделеніп, кең ұғымға ұласуы» деп түсінгенде, кез келген ұғымның қалыптасуы үнемі жетілуде болатын сана-сезіммен байланысы бары анықталады [44,б. 43-61]. Мәдениет – таным жемісі дегенді осылай түсінеміз.

Функционалдық тұрғыдан грамматикалық категорияның ұғымдық категорияға негізделуі этникалық тілдердің қай қайсысына да тән құбылыс

саналады. Тілдің дамуы дегенді «қарапайым түсініктің бірте-бірте күрделеніп, кең ұғымға ұласуы» деп түсінгенде, кез келген ұғымның қалыптасуы үнемі жетілуде болатын сана-сезіммен байланысы бары да аңғарылады [75]. Әлем, болмыс адамзат баласына ортақ болғандықтан, жиынтық ұғымдар да барлық халықта бірдей, бірақ таным нәтижесінде қалыптасқан жалпы ұғымдық категориялар әр тілде өз жүйелік, құрылымдық заңдылықтарына сай тұлғаланады. Нақты айтқанда, дүниенің концептуалды бейнесі жалпы адамзатқа ортақ ұғымдардың көрінісі болса, ғаламның тілдік бейнесін әр халық өз тілінде өзінше бейнелейді. Болмысты тану үдерісінде адам санасында ұғымдық категориялар қалыптасады. Ұғымдық категория – болмыстың адам санасындағы бейнесі. Бұл байланыс лексика мен грамматикада, идиоматика мен мақал-мәтелдерде, фольклорда, ауызша және жазбаша түрдегі көркем және ғылыми әдебиетте мәдени құндылықтарды сақтайды. А.Ә. Жаңабекова аталған еңбегінде «Аспан денелерін шақ атауларын қалыптастырушы меже ретінде қарастырады. Тілдің лексикалық қабатын құрайтын шақ атаулары, негізінен, Аспан денелерінің қозғалысын бақылаудан туған. Бұл көшпелі халықтың ғарыштық таным-түсінігімен байланысты. Мұсылман дініне дейін қазақтар Тәңірге (Аспанға) табынды, Аспан құдайының (Көктің) рөлі мен маңызы ерекше болды. Халық елдік пен ерлік көрсеткен тұлғаларды «Тәңір», «Күн» деп атайтын болған. Аспанды Құдай деп құрметтеген, түркі халықтарымен қатар, қытайлар да Аспанды қастерлеген [72,б. 151-152]. Аспан денелері – Күн, Ай, Жұлдыз – уақыт ұғымын жасауда негізі танымдық ақпарат көзі болған. ...**Күн еңкейіп, кіші бесінге** таянған кезде бұлар қабырға жолмен керлей отырып, тақтайдай керілген үстіртке көтерілді. **Күн екіндіге еңкейе бере, етекке түсіп, таудың бөктеріне дейін созылып жатқан егіс даласының тұсынан шықты.** Бұл кезде **күн де ұясына кіріп, күндізгі аптаптың беті қайта бастаған.** ...Ағыбай енді ғана байқады: батыс белдеуден сұлудың қиғаш қасындай иіліп, **жаңа Ай туыпты. Шілде артта қалып, сарша тамыздың да келіп қалғаны** ғой. Жарықтық, тым шалқақ жатыр екен, бұл **ай** да жаңбырсыз өте ме қалай? Ағыбай ескі ғұрып бойынша қол жайып, **жаңа Айға қарап, бата жасады. Ақшам үйіріліп, айналаға кеугім түсе бастаған** (Қ. Жұмаділов). Мәтінде белгіленген атаулар Күн мен Айға қатысты тіл бірліктері уақыт, мезгіл, сұлулық тәрізді этномәдени мағыналарды көрсетіп тұр.

Күннің аспандағы орналасуы, Ай мен Күннің алмасуына байланысты тәулік кезеңдерінің атаулары пайда болған. Қазақ тілінде уақыт семантикасы тәулік кезеңдері атауларында жақсы көрініс тапқан деп есептеледі. Тәулік кезеңдері атауларын арнайы зерттеген Л. Асқар оның қазақ тіліндегі 67 атауын талдап көрсеткен [75,б. 151-152]. А.Ә.Жаңабекова халықтың аспан денелерін бақылап зерттеуінен туған нәтижені: а) Күнге қатысты шақ атаулары; ә) Айға қатысты шақ атаулары деп бөледі, сонымен қатар, аспан денелерінен басқа табиғат құбылыстары мен шаруашылық жағдайға байланысты пайда болған атауларды «табиғат құбылыстарына қатысты шақ атаулары» деп бөледі (*құралайдың салқыны* – мамыр айының екінші жартысынан басталып, оншақты күнге созылатын, дауылды қара суық, жауын-шашынды мезгіл т.б.) [72,б. 151-191].

Этнотілдік және этносемантикалық сабақтастықтан құралатын аялық білім ұлттық-мәдени мазмұнды лексикалық бірліктер семантикасы арқылы жеткізіліп, аялық лексиканы құрайды. Халықтық космонимдердің метатілі де бай. Ғалым «Уақыт» ұғымының лексика-семантикалық парадигмасында: адам жасы, мал, жан-жануар, тамақ, салт-дәстүр, өсімдік т.б. – болмыс атауларының бәріндегі уақыт семантикасының мәнін түсіндіреді, бәрінің де халықтық туатын, өсетін, аяқталатын, мезгіл, мөлшері болатынын тұжырымдайды, олар негізінен тәулік, апта, ай, жыл ұғымдарымен байланысып жатады. *Тәулік, апта, ай, жыл* – темпоралдық функционалды-семантикалық категориясының негізгі ұғымдары.

Бұлар – халықтың дүниетаным нәтижесінің тілдік көрінісі космологиялық білім жинақтаған атаулар, номинатив. Тіл адам мен қоршаған ортаны байланыстыратын «көпір» екендігін ескерсек, қазақтардың астрономиялық білімі ежелден-ақ мол болғаны олар қалыптастырған халықтық космонимдерден көрінеді. Аспан әлемі атаулары нақты, деректі нысан атаулары тобында да, ойдан қиялдан шығарылған атаулар қатарында да кездеседі, соған орай аспан әлемі атаулары да ономастиканың ежелгі көне қабатына жатқызылады.

1.3 Халықтық космонимдердің тілдегі көрінісі: семантикалық дамуы мен өзгерісі

Тіл және ұлттық сана. Ұлт пен тіл сабақтастығы арқылы қалыптасатын этномәдени ұғым мен оның тіл бірліктеріндегі көрінісін зерделеуде ұлттық сана ұғымын байыптаудың маңызы үлкен. Философ Ғ.Есім: «Ұлттық сана – рухани тұтастықтың негізі. Ол ұлттық өзін тануы мен өзгеден айыруының ұстыны», – деп тұжырымдайды [43,б. 272]. Философтардың айтуынша сананың түрі көп, зерттеуші Д.Г. Орынбаева: «ұлттық сананы – белгілі бір этностың өз болмысын, мәдени құндылықтарын, дүниетанымдық бағдарын, тарихи жадын және болашаққа бағытталған әлеуметтік мәдени ұстанымдарын тану, бағалау және жүйелеу қабілетімен сипатталатын күрделі когнитивті құрылым» [42,б. 32-33], – деп түсіндіреді. Сонымен қатар, қазіргі кезең зерттеулеріндегі «ұлттық сананың» негізгі бес компонентін бөліп көрсетеді: 1) тілдік сана (ұлттық дүниетанымды тіл арқылы бейнелеу); 2) тарихи сана (халықтың өткені туралы түсінігі); 3) мәдени сана (салт-дәстүр, әдет-ғұрып, өнер мен руханиятты бағалау); 4) әлеуметтік сана (қоғамдық құрылым, ұжымдық жауапкершілік); 5) моральдық сана (ар-ұят, обал-сауап, намыс ұғымдары). Бұл философиялық тұжырымдардағы «Сана әрдайым тілдік негізде өмір сүреді, ол тілмен бірге дамиды» [44,б. 150-153] деген тұжырымға сүйенгенде, аталған ұғым-түсініктердің бір-бірімен байланысыты екені, өйткені ұлттың моральдық ұстанымдары, мәдени-әлеуметтік көзқарастары тарихи-тілдік санада орын алып, тілдік бірліктер арқылы жарыққа шығып, тіл иесі жадында сақталып, жаңғырып отырады деп пайымдауға болады.

Әлемдік лингвистикада белгілі В.фон Гумбольдтың: «Тіл – халықтың рухы, халық рухы – тілінде» концепциясы мәдениеттің екі түрі: материалдық және рухани мәдениет жетістіктері халық тілінде сақталатынын дәлелдейді. Мәдениет – ұлтқа тән белгіні айқындап, тіл жүйесінен өз орнын табады. Тіл – адам мен

табиғатты жалғастырушы күш, мәдениет – халықтың рухы, ол тілдің ішкі формасына тән. Оны қазақтың би-шешендерінің төмендегі бір сөзінен көруге болады: ... Тұрлы деген болыс бір байдан параға ақ түйе алып, қасындағы атқосшысына жетектетіп келе жатып, бір жоқ-жұқаналай ауылға түседі. Бұл Байсерке шешеннің ауылы екен. Желпініп отырған болыс желіде байлаулы тұрған түйесін көрсетіп:

- *Мыну ойсылқараны сынашы, – дейді. Сонда Байсерке:*
- *Аты шықпаған таудан, аты әйгілі төбе артық.*
- *Бәйге алмаған тұлпардан, белі берік бесті артық.*
- *Байламы жоқ шешеннен, үндемеген есті артық.*
- *Мұнарланған күндізден, жұлдызы жарық түн артық.*
- *Парадан алған түйеден, адалдан жиган ешкі артық, – депті («Қазақтың би-шешендері»).*

Тілдік код және ұлттық-мәдени код. Тіл ғылымында Ф.Соссюрдің тілдің таңбалық сипаты теориясы бойынша, тіл – екі жақты құбылыс, тілдік таңбалардан осы екі жақты қасиетті толық сақтап, «атауыштық» қызмет атқаратын таңба – **Сөз**. Сөз – шындық өмірдегі болмыстың адам санасында бейнеленген тілдік таңбасы, осы тұрғыдан алғанда, атау теориясы мен сөзжасам теориясының байланысы туады. Ф. Соссюрдің «Тіл ерекше – таңбалар жүйесі» тұжырымын дамыта келе, А. Соломоник: «Сөз – кез келген тілдік жүйенің базистік элементі» деп, осы жүйедегі сөздің алатын орнына айрықша мән береді [76]. Бұл түйіннен **сөздің** тіл жүйесіне ену жолындағы алғашқы баспалдақ атауыштық қызметі, *біріншілік номинация* деген ой пайымдалады. Сонымен қатар, **сөз** – белгілі тілдік қауымдастықтың келісімі бойынша зат-құбылысқа ерікті түрде таңдалып таңылған шындық – бейнесі, таңбасы. Қайсыбір тілдік таңбаны қолдануда тілдік қауымдастықтың әр мүшесінің келісімі қажет етілмейді. Қауымдастық мүшесінің қатысым әрекетіне енуінің өзі оның **тілдік кодты** (кілтті) қабылдауға келіскенін білдіреді. Тілдік код – ақпаратты жеткізуде қолданылатын тіл жүйесі мен құрылымдардың жиынтығы. Бұл - сөйлеу актісінің негізі, яғни хабарлама тілді қолдану арқылы кодталады (тұлғаның ойы, сезімі, мәдениеті тілдік құрал арқылы жеткізіледі). *Тілдік код* құрамына: *лексика* мен *грамматикаға*, *синтаксис* пен *фразеология*, *дыбыстық құрылым* және *коммуникативтік стратегиялар* кіреді. Осы жүйені Ұлы Абайдың «Жазғытұры» өлеңіндегі космонимдер қолданысынан көруге болады:

Жазғытұры қалмайды қыстың сызы, Масатыдай құлпырар жердің жүзі.

Жан-жануар, адамзат анталаса, Ата-анадай елжірер күннің көзі – Өлең он алты шумақ. Бірінші шумақта жер-дүниенің жаңарып, құлпырып келе жатқаны көрінеді. Бұдан кейінгі эпитет, метафора, теңеулер реті Ұлы Абайдың ұлттық кодты таныту ерекшелігін көрсетеді: *жер жүзін тәңірім шебер, мейірбандық, дүниеге нұрын төгер, анамыздай жер иіп емізгенде, бейне әкеңдей аспан төнер. Күн жоқта кісімсінер жұлдыз бен ай, қара түнде жарқылдамай, таң атқан соң шығарын күннің біліп, Күн – күйеу, жер-қалыңдық сағынысты, адам тіктеп көре алмас күннің көзін, көңілі күн лебіне тойғаннан соң, жер толықсып түрленер, қызыл арай сары алтын шатырына күннің кешке*

кіргенін көрді көзім. Зат, құбылыс атауы адам баласының қарым-қатынас нәтижесінде жүзеге асатын тұрмыс-тіршілігінің ерекшелігіне орай, белгілі зат-құбылыс туралы ақпарат алмасу қажеттілігіне байланысты қойылады. Тілден тыс ақиқат-шындық **материалдық** және **рухани әлем** деп аталады.

Бейнелеу – танып-білуге тиіс нысан мен танушы субъект арасындағы күрделі қарым-қатынас үдерісі. Сөздің атауыштық қызметі оны таңба ретінде танудан туындайды. А.Салқынбай: «Халық танымында танылған ұғымның кез келгеніне атау тағуда, оның ішкі уәжділігіне, негізіне, тегіне мән берген» дейді [65,б. 122-123]. Денотаттық мағына мен сигнификаттық мағынаны танытушы атаулар логикалық қисындылығымен, мағыналық және мазмұндық тереңдігімен, дыбыстық үйлесімділігімен ерекшеленеді. *Темірқазық* жұлдызының ерекшелігі туралы Шоқан Уәлиханов: «*Темірқазық* деген атау, шамасы, оның тапжылмастан көрнекі жерге орналасуынан берілсе керек, өйткені оған жақын әрі оның айналасында қазыққа байланған аттың жүрісіне ұқсас қозғалыстағы екі жұлдыз «Ақбозат, Көкбозат» деп аталады» [23,б. 61-63], – деп жазған. *Темірқазықтың* ерекшелігі – қозғалмайтын тұрақтылығы. Жұлдыз атауы – **Темір+қаз+ық** қалыбындағы екі түбірден жасалған күрделі сөз, екінші сыңар туынды. М. Қашқари «Түрік сөздігінде»: «Ер ағық қазды: Ер арық қазды. Адам арық қазды. Басқаларға да осы секілді. *Ат қазды: Ат қазды* (Ат жер тарпыды, ауыздығын шайнап, алдыңғы аяғымен жер қазды, тарпыды. Қазар-қазмақ: Қазар-қазбақ)» [МК, 2,21-б.]. Қазіргі түркі тілдерінің сөз түбірін зерттеуші ғалымдардың пікірінше, *қаз* – бір буынды тарихи түбір. Ө.Т. Қайдар *қаз* түбірінің төрт түрлі мағынасын көрсеткен. Соның қимыл мағынасы «қазу», «жер қазу» болса, «қаз», «тұру» көмекші етістігімен тіркесіп, *қаз тұру* – күрделі етістігін жасағанда, «стоймя, нечто стоящее вертикально» дегенді білдіреді деп түсіндіреді [77]. Аяқ басып жүруге талпынған сәбидің өздігінен алғаш тұру сәтін қазақтар «қаз тұру» деп атайды. Е.Қажыбеков жалпытүркілік «қаз» түбірінің түркі тілдерінде: qaz-/gas-/gaz- тұлғаларында «рыть, копать, выкапывать, окапывать» мағыналарын білдіретінін айтады. Осы мағынада бұл түбір Көне түркі сөздіктерінде [ДТС, 439-б.] кездеседі. Түбірдің есім мағынасы тек гагауыз тілінде бар, qaz- «мотыга, который окапывают землю» мағынасын білдіреді [78]. Қазақ тілінде *қаз* түбірінен *қазық* (қазық қағу), *қада* (қада ағаш) есімдері де жасалады. *Қазық* туынды түбірі «жерге қағып, бір нәрсені байлауға арналған ұшы үшкір кішірек келген ағаш я темір» мағынасын білдіреді. Ауыспалы мағынада «Отбасының негізі, тірегі, таянышы» мәнінде қолданылады. *Алтын қазық* – «Айналасынан ұзап кете алмас тұрақ, мықты тірек»; *ат қазық* – «ат байлайтын мама ағаш»; *жел қазық* – «желдің тұратын ыңғайына қарай қағылатын қазық»; *қазығына қара айналды* «Адамға мал бітті, қорасына мал толды» (Құдай құрамаған соң, қол жайып сұрап, *қазығыңа қара айналдырамың дейсің бе?* (Ө. Нұрейісов); *қазық қағып, көлеңкесіне бұзау байлады* – «күн көрсетпеді, аяқ-қолын жұмыспен байлап, еркіне жібермеді»; *қазық+тай қақты* – «сазайын тартқызды»; *қаққан қазықтай* – «шаншылды, тікесінен түсті», «тіп-тік, түп-түзу». Х.Әбішев бұл атаудың екінші сыңары **қазықтың** қазақ тұрмысындағы маңызын: «киіз үйлі қазақтың үйін дауылға жықтырмай, көгендегі қозысын, желідегі құлынын,

арқандаулы атын бейсауат жібермей ұстап тұратын» мықтылығымен, мызғымайтын беріктігімен байланыстырады [13,б. 69-70]. «Темірқазық Әлемнің мұнарасы», оны білген адам еш уақытта адаспайды, мақсатына жетеді» деп есептеледі. Бұл мағына тек сапарға шығуға, жолаушылауға байланысты ғана қолданылмайды. Таным субъектісінің өмір жолындағы тұрақтылығын, құрыштай беріктігін сипаттайтын символдық мәнге ие. Жоғарыда көрсетілгендей, аспан әлемін таңбалауда әр халық тұрмыс-тіршілігінің маңызды белгілерін негізге алады, сол белгілер этномәдени мағынаны ашудың негізі кілті болып табылады. Жұлдыздың *Темірқазық* аталуына себеп болып тұрған ұлттық дүниетаным екен. Өзін қоршаған шексіз әлемді игеріп, бақуатты өмір сүру үшін темірдей төзім керек. *Темірқазық* атауынан туындайтын тіл бірліктері арқылы жинақталған этномәдени мазмұнды анықтайтын *кілт* (ұлттық код) – қандай жағдайда да *Адам болу*. *Темірқазық* жұлдызы атауы мазмұнындағы этномәдени семантика қазақтың өзін қоршаған ортамен қатар, өзін-өзі танып, түсінуінен туған *символдық* білім деуге болады. Рухы биік Адамды ешқандай жағдай жолынан тайдыра алмайды. Осыған орай, ономастиканың антропонимдер саласында: *Темірбек, Темірхан, Темірболат, Теміртас, Темірлан, Теміржан* т.б. тәрізді ер адам атаулар жиі ұшырасады, бұл қазақтың адам болу ұстанымымен үндес.

Таным үдерісі, алдымен, *сезімдік* және *ғылыми* танымның бірлігі екені аңғарылады. Сезімдік таным – сезім мүшелері: *көру, есту, сезіну* арқылы жүзеге асатынын танып-білу. Таным үдерісінің механизмі күрделі деп есептеледі, өйткені ол нақты аңғарудан, түйсінуден (сезімдік танымнан) басталып, абстрактілі ойлауға (ақыл-ой таразысына) өтеді де, практикаға барады. Сезім мүшелері дүние, әлем туралы мәліметтердің адам санасына апаратын арнасы болып табылады. «Бұл – таным жолы» [44,б. 218-221]. «Мәдениет – таным жемісі», әр мәдениет этносқа, халыққа қатысты болады. Әрбірі тарихи дәуірдің өзіндік мәдениеті болумен қатар, әр халықтың өзіне ғана тән салт-дәстүрлері болады. Мәдениет – адам әрекетінің, саналы қызметінің көрінісі, сондықтан мәдениет ұғымына адам баласы жасаған рухани жетістіктер де, материалдық жетістіктер де жатады. Адамның қолы жеткен жетістіктері мен тіл дамуының негізгі заңдылығы – динамизм, яғни адамның өмір сүру формасы өзектес, өзгеру мен даму тілдің табиғатына тән қасиет [79].

Құндылық және этномәдени-тілдік сана. Аксиология – құндылықтар табиғаты, олардың шындық өмірдегі орны мен құндылықтар әлемінің құрылымы, әртүрлі құндылықтың өзара және әлеуметтік, мәдени факторлармен, жеке тұлғамен байланысы туралы философиялық ілім. Аксиологияның негізгі мақсаты – жалпы болмыс құрылымындағы құндылықтың болу мүмкіндігін және шындыққа қатысын көрсету. Мәдениеттанушы Т.Ғабитов құндылық әлемі кең мағынада «мәдениет әлемі» деп есептейді. Құндылық – адамның рухани әлемінің аясы.

Этномәдени сана мен этнотілдік сана сабақтастығында әр ұлттың өзіне тән ұлттық-мәдени кеңістігі қалыптасады. Осы кеңістіктің бір бөлігі болып табылатын *халықтық космоимдер* жүйесінің *тілдік-мәдени-танымдық-*

құндылық сипатын зерттеуге әдіснамалық тұрғыдан келу – «этномәдени сана», этнотілдік сана», «ұлттық діл», «дүниенің тілдік бейнесі», «аялық білім», «стереотип» «хрематоним», «скриптоним», «ұлттық-мәден код», «эталон», «символ» т.б. тәрізді негізгі ұғымдарға талдау жүргізуді қажет етеді деп есептеледі.

Жоғарыда айтылғандай, тіл ғылымында *этномәдени сана* мен *этнотілдік* сананың байланысын анықтау жайындағы тұжырымдар баршылық. Соның бірі ғалым Е.Ф.Тарасов этнотілдік сананы белгілі бір этностың ұлттық мәдениетімен байланысы айқындалатын тілдік сананың үлгісі ретінде қарастырады [80]. Зерттеуші О.Жұбаева этнотілдік таңба – этнотілдік сананың көрсеткіші, осыған орай, мәндер жүйесі этномәдениет жүйесін айқындайды деп есептейді [81], өйткені этномәдени сана – белгілі қоғам үшін әлеуметтік мәні ерекше білімдер жиынтығы, тіл арқылы көрініс табады да, тілдің кумулятивтік қызметі арқылы этномәдени бірлік ретінде сақталып қордаланып отырады.

Бұл ретте көрнекті ғалым Ж.Манкееваның тұжырымын келтіре кеткен жөн: «Материалдық мәдениет атаулары да, рухани мәдениетпен қатар адамдардың тіршілік мұқтаждықтарын өтейді, өйткені материалдық мәдениет пен рухани мәдениет өзектес, бүтіннің екі жағы деп қарауға болады». Ғалымның пайымдауынша, заттық мәдениеттің дүниеге келуінің негізгі шарты – еңбек. Бұл өз кезегінде сол қоғамның этикалық, әлеуметтік, эстетикалық, символдық тәжірибесін көрсететін заттық атаулардың рухани өмірмен байланысын «материалдық мәдениет өнімдері рухани қажеттіліктен туындайды» деген пікірді нақтылай түседі. Демек, ғалымның айтуынша, «заттық (материалдық) мәдениеттің мәні дегеніміз адам әрекетінің нәтижесінде заттандыру. Оның ішкі мәні соны тұтынушы қоғам өкілдерінің санасында, рухани дүниесінде» [82]. Мәдениет деректері әр этностың өмір сүру сипаты ұлттың рухани ерекшеліктері, ойлау ұғымдары мен бағыт-бағдарын сипаттайтын тілдік жүйесі арқылы ана тілінде сақталады. Ол әр халықтың материалдық, экономикалық, әлеуметтік жағдайына байланысты дамитын, қоғамдық санасына сәйкес негізделетін, «ұжымның жадында жинақталған жүйе», осы «мәдени атаулардың жүйелі тілдік көрінісін мәдениеттің метатілі» деп қарауға болады деп есептейді.

Этнотілдік санада мәдениеттің интерпретациясы, құндылық бағдары, бағалар жүйесі ретінде ұлттық-мәдени маркерлі таңбалармен, яғни стереотиптермен кодталып, объективтенеді. Ал стереотиптер болса, қайта декодталу арқылы этнотілдік сана қабатын (ярус) түзеді. Яғни, ұлттық-мәдени стереотиптер – этномәдени сана мен этнотілдік сананың маңызды көрсеткіші ретінде тілдік коммуникацияда этностың жиынтық бейнесін танытатын этноменталды және этновербалды стереотиптер қызметін атқарады». А.Б.Әмірбекова Мұқағали Мақатаев поэзиясы бойынша жазылған концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі ерекшелігіне қатысты диссертациялық зерттеуінде стереотипке «заттың не құбылыстың, тұлғаның өзіне ғана тән айрықша белгілерінен жинақталған ортақ түсінік, адам санасында алғашқы ақпар ретінде сақталған әрекеттер шаблон, белгілі бір ұғым жайлы әлеуметтік стандартты тұжырым» деген анықтама жасайды [33,б. 16]. Ал А.О.Кәріпжанова:

«стереотип – дүниенің белгілері мен қасиеттерінің жиі қайталанып, автоматты түрде дағдылы түсінікке айналған танымын таңбалау көрсеткіші болып табылады. Ол өз семантикасында ұлт мәдениеті дамуының ұзақ уақыттық үдерісін көрсетеді, ұлттық сипат, тарихи және колоритті береді деп тұжырымдайды [83]. Стереотип туралы түсінікті Г.О. Сейдалиева «белгілі бір топ (ұлт) немесе тұлға туралы қоршаған ортаның санасында таңбаланған түсініктер жиынтығы», - деп, түсіндірумен қатар, стереотиптің ұжымдық санада бекіген «танымдық әрі лингвомәдени таңба моделі» ретінде зерттелгендігін пайымдатады [84].

Ұлттық тілдік жүйеде этнос мәдениетінің негізін құрайтын дүние бейнесі жатады. Әр ұлт өзінің танымдық әрекеті арқылы концептуалды дүние бейнесімен қатар, ұлттық-мәдени бейнесін қалыптастырады. Көрнекті ғалым Э.Д. Сүлейменованың тұжырымында, әлемнің тілдік бейнесі қарапайым дүние бейнесімен тең емес, өйткені дүние бейнесі тек ойлау арқылы қалыптасады. Тіл ерекше ұйымдасқан әлемді бейнелеу тұлғасы болса, әлем бейнесі ойлау әрекетінің жемісі саналады [85]. Адам баласын қоршаған дүние туралы түсініктердің реалды дүние бейнесі, мәдени бейнесі, тілдік бейнесі болатыны белгілі, ғалым С.Т.Тер-Минасова оларды төмендегіше сипаттайды: 1) реалды дүние бейнесі – адамды қоршаған дүние, объектісі шындық; 2) мәдени дүние бейнесі – ұжымдық және жеке санада сұрыпталған түсініктер мен ұғымдар призмасы арқылы реалды дүние бейнесінің көрініс беруі; 3) тілдік дүние бейнесі – мәдени дүние бейнесі арқылы шындықты бейнелеу [49,с. 41].

Ұлттық-мәдени стереотиптер (этноменталды және этновербалды) әлемнің тілдік бейнесінің құрамдас бөлігін құрай отырып, тұрақты тілдік таңбалар (фразеологизм, теңеу, метафора, синекдоха, метонимия, паремия) арқылы бейнеленеді. Әр этностың ұлттық мәдени дүниесінің менталды бейнесі тұрақты таңбаларда тұтастай қамтылып айшықталады. Дүние бейнесі нәтижесінде қалыптасқан ұлттық-мәдени стереотиптер этновербалды бірліктер арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Зерттеуші А.С. Мурзинова аялық білім-этномәдени ұжымның дүниетанымдық көзқарасы мен бағалау жүйесінен, тілдік және тілден тыс мінез-құлық нормалар жүйесінен құралады. Ол – этностың құндылықтарымен тығыз байланысты мәдени бейнесі туралы білім. Аялық білім – ұлттық-мәдени стереотиптердің айқындалуы мен тілде түсіндірілу кілті саналады деп есептейді [36,с. 20]. *Аялық білім* этнотілдік және этносемантикалық сабақтастығынан құралады, ұлттық-мәдени мазмұнды лексикалық бірліктердің семантикасы арқылы жеткізіледі. Осы ұлттық-мәдени мазмұнды лексикалық бірліктер құрамы аялық лексика деп аталады. *Аялық лексика* – белгілі бір ұлтқа, мәдениетке, қоғамға тән сөздер мен тілдік бірліктер, аялық лексиканың сандық-сапалық жақтан дамуы тілдік қоғамдағы қатысымдық қызметіне байланысты. В.Г. Колшанскийдің сөзімен айтқанда, «тілді жасаған – адам. Адам тіл үшін емес, тіл адам үшін қажет. Адам тілді жасағанда, өзіне қызмет етсін деп жасайды» дейді [86], өйткені тіл адамның танымы мен білімінде өз қолтаңбасын қалдырады, сол арқылы әлемнің тілдік бейнесін жасайды. Ұлт мәдениетін тілден тыс зерттеп тану мүмкін емес.

Сөз мағынасының өзгеру заңдылықтары. Тілдің ұлт мәдениетін танытатын құралы – сөз, алдымен, сөздің лексикалық мағынасы. Лексикалық мағына – күрделі құрылым. Лексикалық мағынаның қалыптасуында бірінші басқыш – идеалды денотат болса, екінші басқыш сигнификат деп есептеледі. Сөздік таңбамен таңбаланған зат – материалды денотат, ол туралы түсінік – идеалды денотат [87]. Идеалды денотат сигнификат құрамына енеді. Адамның сезім мүшелеріне түйсік туғыза алатын заттың қасиеттері ғана денотаттық мағына жасайды. Сигнификаттық мағына идеалды денотат пен ұғым түсінігінің аралығында, олардың екеуімен де байланысып жатады. Танымдық бейненің сигнификаттан айырмашылығы субъектінің білім, тәжірибесінің өсуі, көзқарасының өзгеруіне байланысты болады. Зат, құбылыс туралы ақпарат, білім толығып жетілген сайын көқарас өзгереді, сигнификат тұрақты, сақталып қалады. Егер тіл – халықтың рухы, жаны, тарихы, айнасы десек, онда сөз мағыналарының қатпарларында этнос мәдениетінің, тарихының, рухының көріністері тұрады, сол себепті де сөз мағынасына тиісті мәселелердің теориялық толғаулары, шешімі ортақ, ұлттық сипаты жекелік белгілерге ие, этнос мәдениетіне дәстүріне тән. Халықтық космонимдер – *Ай, Күн, Жұлдыз, Аспан* – атаулары заттық мәні идеалды денотат, бұлардың адам сезіміне түйсік туғызу қасиеті ерекше, сондықтан жоғары коннотацияға ие болады.

Сөз мағынасының дамуында ұлттық сипат болады. Мағына өзгеруінің негізгі тәсілінің бірі – **метафора**. Сөз мағынасының метафоралық тәсіл арқылы ауысуының негізінде ұқсату заңы жатады.

*Көктем келіп ауылға **қыз көрікті**,*

Таң тамаша дүние жүзге еніпті,

Асқар ала таулардан асып әрі

*Аяз Атаң барады **мұз бөрікті**.*

Көктем, көктем! Қыз – көктем ауылдағы!

Өлең жыр, әзіл күлкі ауыл маңы (М.Мақатаев). Метафора а) тілдік (сөздік) метафора және ә) поэтикалық (сөйлеу кезінде туатын контекстік) метафора болып бөлінеді. Ақын жер дүние жаңарып, жасаратын жастық пен дәурені өтіп бара жатқан кәрілік кезеңін Көктем мен Қысты салыстырып көрсетеді. Көктем – *Қыз, Мұз бөрікті* – Аяз Ата.

*Ай сүттей жарық. Төңірек тып-тыныш. Сансыз **жұлдыз** тұңғыық, қара көк теңіз бетінде жүзіп жүрген күміс шабақтай жылт-жылт етіп жымың қағады* (М. Сүндетов). Бұл – тілдік **метафора** [88].

Айдың да кеткісі жоқ көк бетінен

Табандап жатып апты етпетінен

Күн түнге таңнан хабар айтып еді,

Жұлдыздар үркіп кетті бет-бетімен (М. Мақатаев)

Индивидуалды, жеке қолданыстағы **метафора**, автордың өз ерекшелігін танытып тұрады. Сонымен қатар метафора халықтық космонимдердің семантикалық дамуының негізгі тетіктерінің бірі болып табылады. Мысалы, қазақ тіліндегі *айдай сұлу, күндей нұрлы, жұлдызы жанды, төбесі көкке жетті* тәрізді қолданыстарда Ай, Күн, Жұлдыз және Аспан атаулары өздерінің

бастапқы астрономиялық мағынасынан алшақтап, адамның сыртқы келбетін, психологиялық күйін немесе әлеуметтік бағасын білдіретін бейнелі мәнге ие болады. Сол сияқты ағылшын тіліндегі *a ray of sunshine* (қуаныш пен жылулық сыйлайтын адам), *the sunshine of my life* (өмірімнің шуағы), *mild as a moonbeam* (ай сәулесіндей жұмсақ), *the sky is the limit* (мүмкіндіктің шегі жоқ) тәрізді тұрақты тіркестерде Күн, Жұлдыз және Аспан атаулары адамның рухани күйін, өмірлік мақсатын және әлеуетін концептуалдауға қатысады. Лакофф пен Көвечештің пікірінше, бұл қолданыстар халықтық космонимдердің екі тілде де нақты аспан нысандарын ғана емес, адамның ішкі әлемі мен әлеуметтік тәжірибесін танудың маңызды когнитивтік құралына айналғанын көрсетеді [89, 90]. Осының нәтижесінде космонимдер тілде метафоралық мағыналардың қалыптасуына негіз болып, ұлттық дүниетанымның маңызды фрагменттерін бейнелейді.

Көк бетінен – метонимия, өзара іргелестік, шендестігі нәтижесінде туатын ауыс мағына. Аспан күмбезі *көк торғын шымылдықтай желбіреп төбесі тиердей жап-жақын төніп тұр. Бүгін жұлдыздықтар әсіресе көңілді абыр-сабыр* (О.Бөкей). Космонимдердің семантикалық дамуында метонимиялық ауысулар да байқалады. Когнитивтік лингвистикада метонимия бір концептуалдық домен аясындағы нысандардың іргелестік байланысы негізінде бірінің орнына екіншісінің қолданылуы ретінде түсіндіріледі. Г. Радден [91] пікірінше, метонимия белгілі бір құбылысты тікелей атаудан гөрі, онымен себептік, уақыттық, кеңістіктік немесе функционалдық байланыста тұрған өзге бір элемент арқылы тануға мүмкіндік береді. Сондықтан метонимиялық ауысулар ұқсастыққа емес, шынайы дүниедегі байланыстарға негізделеді.

Қазақ тілінде *ай өтті, ай жаңарды, айдың бір жаңасы, күн ұзарды* тәрізді тіркестерде Ай мен Күн уақыт өлшемінің көрсеткіші ретінде қолданылады. Ағылшын тілінде де *many moons ago* (*көп уақыт бұрын*), *month in, month out* (*айлар бойы*), *another moon* (*келесі ай*) сияқты қолданыстарда Ай уақыт кезеңінің орнына жұмсалады. Мұндай ауысулар аспан денелері мен уақыт арасындағы табиғи байланыстың тілдік көрінісі болып табылады.

Космонимдер және символ. Этномәдени бірліктер алдымен *заттық* мәдениет және *рухани* мәдениет мәнді атаулар болып бөлінуі қалыптасқан. Заттық этномәдени лексика: скриптоним мен хрематонимге, ал қолданылуына қарай *эталон* мен *нормаға* және *символ* түрлеріне сараланып зерттеліп келеді. Символ (грек.) термині – таңба дегенді білдіреді. Бастапқыда бұл сөз құпиялы, шартты мағынаға ие кез-келген заттық белгіні білдіреді. «Символ – белгілі бір нәрсені өз қалпынан өзге жанама сипатында алып көрсетуден туатын эстетикалық категория («Қазақстан» энциклоп.). Ю.Лотман символды мәдениетке тән тұрақты құбылыс санайды: «Символ ешқашан белгілі мәдениет кезеңіне тән емес, ол әрқашан бұл өткелді кешіп өтіп, өткеннен болашаққа сапар шегеді, басқаша айтсақ, символ-мәдениеттің тұрақты элементі» [92]. Зерттеуші Қ.Т.Қайрбаева сөз мағынасындағы құрылымындағы өзгерісті семантикалық трансформация деп есептейді. Оның негізінде сөздің заттық-логикалық қатармен байланысы жатады. Бұл лингвистикалық үдерісті объективті түрдегі, ақиқат

дүниедегі өзгеріс, даму деп те, сонымен қатар, ойлаудың субъективтілігімен де, белгілі нысанның ұғымда түрлі ұғынылуы деп түсінуге болады [34,б. 28-29]. Сөздің семантикалық трансформасы шексіз саналады. Халықтық космонимдер жүйесі адамзат өмірінің барлық саласымен байланысты, тұрмыс-тіршіліктің қозғаушы күші. Дегенмен халықтық космонимдер ұлттық-мәдени кодтық жүйе ретінде жеке қарастырылмаған, бұл мәселе жөнінде Қ.Т.Қайырбаева «қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні» атты диссертациялық зерттеуінде «Сөз символдардың бір шоғыры – космосимволдар – Күн, Ай және жұлдыздар. Олар халықтың ғасырлар бойындағы жинаған тәжірибесінің, көңілге түйген пайымының, алған әсері мен терең танымының айнасы» [34,б. 60],- деп тұжырымдайды. Символ- белгілі бір нәрсені өз қалпынан өзге жана сипатында алып көрсетуден туатын эстетикалық категория. Символ – жалпы адам санасының даму тарихына сай өрбігенкөне категория. Ю.Лотман символды «мәдениеттің мағыналық коды» деп сипаттайды [92,с. 340]. Космонимдердің символдық белгісі туралы Т. Жанұзақов: «Ай ертеден, көне заманнан-ақ әдәмелік пен сұлулық, көркемдік символы болған, оған жұрт табынған, қасиет тұтқан. Ежелгі түркі тайпаларының аспанды, ай мен күнді «қасиетті», «күдіретті», «тәңірі» санап, оларға табынғаны тарихтан белгілі» деп көрсетеді [93].

Аспан денелерінің символдық мәні туралы академик О. Марғұлан да құнды деректер келтіреді. Ғалымның көрсетуінше, көне түркі-монғолдық дүниетанымда Күн махаббаттың, әділеттің және ғашықтықтың белгісі ретінде танылса, Ай сұлулық пен парасаттың нышанын білдірген, ал жұлдыз мереке мен думанның символдық бейнесі қызметін атқарған [94]. Бұл деректер аспан денелерінің халықтық танымда тек табиғи нысан ретінде ғана емес, маңызды мәдени-символдық код ретінде де қабылданғанын көрсетеді.

Қазақ поэзиясында Күн образы сұлулықтың, көркемдіктің және асқақ эстетикалық құндылықтардың символы ретінде жиі қолданылады. Мәселен, Дулат ақын:

Қараса көз тойғандай,
Топты ортадан ойғандай,
Бұтағына шынардың
Күнді әкеп іліп қойғандай.

Сәндісің, жаным, сәндісің! –деп, сұлу жанның бейнесін бейнелі түрде сипаттайды. Өлеңдегі «Күнді әкеп іліп қойғандай» тіркесі адамның ерекше көркі мен ажарын Күннің жарығы мен нұрындай асқақ құндылық ретінде танытады. Мұнда Күн физикалық нысан ретінде емес, сұлулықтың, нұрдың және кемелдіктің символы қызметін атқарып тұр.

Атап айтқанда, космонимдердің қалыптасуының тарихи негізін дүниетаным бастауынан таратуға болады. Адамның қарапайым тұрмыстық өмірі сол өмір сүру ортасымен тығыз байланысты екендігі белгілі, осыған орай, олардың арасына шекара қойылуы шартты саналады. Осындай тарихи-әлеуметтік және дүниетанымдық факторлардың ықпалымен халықтың табиғат, қоршаған орта және ғарыш кеңістігі туралы түсініктері қалыптасты. Соның нәтижесінде аспан денелері халық санасында ерекше символдық мәнге ие болып, Қ.Т.Қайырбаева

атаған космосимволдар жүйесінің негізін құрайды [34,б. 60]. Жалпы, көшпелі халықтардың дүниетанымында Ай, Күн, жұлдыздар және аспан ерекше сакралды мәнге ие болып, ғарыштық тәртіп пен жаратылыс үйлесімінің көрінісі ретінде қабылданған. Көптеген көне мәдениеттерде аспан шырақтары тек жарық пен жылу көзі ғана емес, адамның өміріне ықпал ететін киелі күш ретінде танылып, оларға қатысты әртүрлі наным-сенімдер мен ғұрыптық рәсімдер қалыптасқан. Осы дүниетанымдық негізде Күн мен Ай культтері пайда болып, аспан денелері жақсылық, құт-береке, сәттілік, сұлулық және үйлесім ұғымдарымен сабақтастырылған. Осыған байланысты Р.Сыздықова халық поэзиясында сұлу қыздың, жалпы сұлулықтың бейнесін күн, ай, таң, нұр образдары арқылы беру қалыптасқан дәстүр екенін атап көрсетеді. Ғалым аталған өлең жолдарындағы сәнділік пен сұлулық образының Күн арқылы берілгенін көрсетеді [95].

Күннің мұндай символдық мәні жалпы түркілік әрі әлемдік мифологиялық таныммен де сабақтасады. Бұл жөнінде А.Н.Афанасьев Күн, Ай және Жұлдызды адамгершілік тазалық пен рухани нұрлылықтың символдары ретінде сипаттайды [96]. Сондықтан қазақ поэтикалық дүниетанымында Күн бейнесінің сұлулық, ізгілік және рухани кемелдік ұғымдарымен ұштасуы кездейсоқ құбылыс емес. Р.Сыздықова [95,б. 270] және басқа да зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапқан символдық мәндерді жинақтай келе, Қ.Т.Қайырбаева күнді – ізгіліктің, айды – сұлулықтың, жұлдызды – қуаныш пен мерекенің символы ретінде қарастырады [34,с. 61-б.].

Асылып ақ *Шолпанға* түн құшағы
Қалуға таңмен бірге тырмысады.
Жердегі емес, көктегі ғұмырлар да
Қалайды-ау,сірә, бәрі *Күнге* ұқсауды.
Айналып келді *батқан күн*
Жығылды түннің жалауы.
Алауын бақпай ақ таңның
Жұлдыздар сөніп барады

Өлеңде Ай мен Күн кейіптеу тәсілі арқылы адамға тән сезім иелері ретінде суреттелген. Түн – қараңғылық бейнесі. Қазақ дүниетанымында сұлулықтың ең жоғары өлшемдерінің бірі саналатын Ай мен Күннің өзі арудың көркіне қызығып қана қоймай, оған жете алмай күйінетін бейнеде беріледі. Демек, бұл шумақта Күн мен Ай космонимдері өздерінің дәстүрлі символдық мағыналарын сақтай отырып, арудың теңдессіз сұлулығын бейнелеудің көркемдік құралы қызметін атқарады.

Демек, қазақ дүниетанымында Ай, Күн және жұлдыз сұлулықтың, махаббаттың және сүйіспеншіліктің символдары ретінде танылса, жұлдызды аспан ғашықтық сезіммен астасқан поэтикалық бейне қызметін атқарады.

Сырласқанға не жетсін мұң басқанда,
Сырласатын менімен сырлас бар ма?
Есім кіріп көзімді бір ашқанда,
Астымда – Жер, Ай, Жұлдыз – тұрды Аспанда.

Соның нәтижесінде қазақ тілінің көркемдік жүйесінде әйел сұлулығын Ай, Күн және жұлдыз арқылы сипаттау тұрақты дәстүрге айналған. Мәселен, қазақ аруының көркін бейнелеуде *айдай сұлу, жаңа туған айдай, толған айдай, ай қабақ, он төртінде туған айдай* тәрізді теңеулер кеңінен қолданылса, оның нұрлы келбеті мен ажарын танытуда *күндей көрік, күндей нұрлы, күндей балқу* сияқты бейнелі қолданыстар жұмсалады [97]. Бұл тілдік бірліктер қазақ халқының эстетикалық танымында Ай, Күн және жұлдыздың сұлулық пен көркемдіктің жоғары өлшемі ретінде қабылданғанын көрсетеді.

Ай, Күн, Аспан және Жұлдыз космонимдерінің символдық мәні қазақ антропонимиялық жүйесінен де айқын көрініс табады. Зерттеуші А. Әлиакбарованың еңбектерінде бұл космонимдердің адам есімдерін жасауда өнімді негіз болғаны көрсетіледі. Әсіресе Ай компоненті қазақ есімдерінде жиі кездесіп, сұлулық, нұрлылық және көркемдік ұғымдарымен сабақтасады. Бұған Айсұлу, Айжан, Айгерім, Айару, Айман, Айасыл, Айниса, Айлы, Айсұ, Ақылай, Айқұт, Айсері, Айтас сияқты антропонимдер дәлел болады. Ал Күн концептісіне қатысты Күнсұлу, Күнәй, Күнжан, Шуақ, Нұршуақ тәрізді есімдер жарық, жылулық және өмірлік қуат семантикасымен байланысты қалыптасқан. Сонымен қатар космостық кеңістікпен байланысты Семанұр, Самғат сияқты антропонимдер аспанның биіктік пен кеңдік ұғымдарын танытса, жұлдыз семантикасына негізделген Румейса, Фатима-Зухра тәрізді есімдер жұлдыздың жарықтық, сұлулық және ерекше қадірлілік мәндерін сақтаған [98]. Демек, космонимдердің антропонимдер құрамында тұрақтануы қазақ халқының ғарыштық дүниетанымының тілдегі көрінісі ғана емес, сонымен қатар олардың символдық мәнінің ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқанын көрсетеді. Қазақ антропонимиялық жүйесінде Ай сұлулық пен нәзіктіктің, Күн нұр мен жылылықтың, Жұлдыз бақ-талай мен қуаныштың, ал Аспан биіктік пен кеңдіктің символы ретінде көрініс тауып, адам есімдері арқылы ұлттық мәдени жадта сақталып келеді.

Қазақ дүниетанымында Күн мен Ай тек аспан денелері ғана емес, сұлулықтың, ізгіліктің, тіршіліктің және үйлесімнің символдары ретінде танылған. Сондықтан халық тілінде бұл ұғымдар жағымды бағалауыш мәнде жиі жұмсалады. Мәселен, адамның ерекше көркін сипаттауда ай мен күн қосарлана қолданылып, мінсіз сұлулықтың эталоны ретінде көрінеді: ай десе аузы, күн десе көзі, айдай мінсіз т.б. Ал жақсылық пен ортақ игілікті бейнелеуде *ай мен күндей әлемге жарығы бірдей, Ай ортақ, Күн ортақ, жақсы ортақ тәрізді* тіркестер қолданылады. Сондай-ақ халықтық танымда Күн мен Ай береке мен бақтың нышаны ретінде қабылданғандықтан, *айың тусын солыңнан, күнің тусын оңыңнан* деген тілектер адамның өмір жолының сәтті болуын меңзейді. Ал сүйіспеншілік пен іңкәрлікті білдіруде күнім, айым, жұлдызым сияқты қаратпа атаулар қолданылады. Бұл қолданыстар аспан шырақтарының халық санасында ең жоғары құндылықтармен байланыстырылғанын көрсетеді.

Күннің қазақ мәдениетіндегі ерекше орны оның тілдік репрезентацияларынан да айқын байқалады. Осыған байланысты Қ. Жұбанов қазіргі тілдегі *күн көру, күнелту* сияқты тіркестердің түпкі негізінде Күнді

«тіршіліктің өзі» ретінде қабылдау жатқанын атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, *күн байыды, күн батты, күн екіндіге талды, күн еңкейді, күн көтерілді, күн ұзарды, күн шықты* сияқты қолданыстар да Күннің халық санасында тіршілік пен уақыттың басты өлшемі болғанын аңғартады [70,б. 399]. Сондықтан қазақ тіліндегі *күн көру, күнелту, күні туды, күні таусылды, күні жақындады, күні өтті, күні бітті* тәрізді фразеологиялық бірліктерде Күн концептісі өмір, тағдыр және адамның ғұмырлық жолы ұғымдарымен астасып жатады. Бұл қолданыстар Күннің физикалық нысаннан мәдени символ деңгейіне көтерілгенін көрсетеді.

Қазақ дүниетанымында Күн жарық пен жылудың табиғи көзі, тіршіліктің, уақыттың және өмірлік қуаттың символы ретінде де танылады. Бұл таным халықтық мәдениетте ғана емес, қазақ поэзиясында да тұрақты көрініс тапқан. Ақындар шығармаларында Күн көбіне адам өмірінің мәнін, уақыттың өтуін және тіршіліктің үздіксіз қозғалысын бейнелейтін көркемдік-символдық образ ретінде қолданылады. Мәселен, Мұқағали Мақатаевтың:

Күміс жалды *күн* дейтін көлікпенен,

Керіп келем өмірді, көріп келем, –

деген жолдарында Күн адамды өмір кеңістігімен алға жетелейтін тылсым күш ретінде сипатталады. Ақын өмір жолын «күн дейтін көлікпен» байланыстыру арқылы Күнді тіршіліктің қозғаушысы әрі өмірдің негізгі өзегі ретінде концептуалдайды. Мұнда Күн адамның ғұмырлық сапарын қамтамасыз ететін, тіршілікті алға жылжытатын күштің символы қызметін атқарады.

Ақынның «Моцарт. Жаназасы» реквиемінде Күн образының символдық мазмұны одан әрі тереңдей түседі. Шығармада Күн адамның өмірге деген сүйіспеншілігінің, тіршілікке құштарлығының және мәңгілік өмір мұратының көркем бейнесіне айналған. Ақынның:

Өмір дегенің бір күндік сәуле екен ғой!

Тамшыдай ғана нұрына, міне, зарықтым,

Өмір осы екен сырына, міне, қанықтым... деген жолдарында Күн сәулесі өмірдің метафорасы ретінде қолданылады. Күннің шығуымен бірге адам да, құс та, аң да әрекетке көшеді. Сондықтан мұндағы Күн бейнесі уақыттың басталуын көрсететін табиғи белгі, еңбектің, қозғалыстың және өмірдің бастауын танытатын мәдени символ ретінде көрінеді. Осылайша қазақ поэзиясында Күн образы көпқабатты семантикалық құрылымға ие. Күннің табиғат құбылысы деңгейінен асып, өмір мен уақыттың әмбебап символына айналғанын көрсетеді.

Космонимдердің бұлайша символдану сипаты мен семантикалық трансформациясы тілдегі негізгі лексика-семантикалық тәсілдер арқылы тереңдей түседі. Сонымен қатар тілдік жүйедегі метонимиялық модельдер аспан денелерінің атауларын уақыт пен кеңістік өлшемдеріне көшіруде негізгі тетік қызметін атқарады. Ағылшын мәдениетіндегі уақытты есептеу мен күнтізбе жүйесінің қалыптасуы да осы феноменмен байланысты. Тарихи-мәдени тұрғыдан Григориан күнтізбесіне көшу және жыл басының 25 наурыздан (Lady Day) 1 қаңтарға ауысуы сияқты реформалар уақытты қабылдау үлгісін өзгертті [99]. Бұл метонимиялық сабақтастық апта күндерінің атауларынан да (Monday –

Ай күні, Tuesday – Тив құдайының күні, Saturday – Сатурн планетасы/құдайының күні) көрініс тауып, көне астрономиялық-мифологиялық нысандардың уақыт өлшеміне ауысуын айғақтайды [100]. Космонимдердің семантикалық дамуы тілдегі синонимиялық қатарлардың түзілуіне де ықпал етеді. Ағылшын тілінде қазақ тіліндегі «тәулік» ұғымына толық сәйкес келетін дербес лексеманың болмауынан, 24 сағаттық уақыт циклі көпмағыналы *day* (күн) сөзі арқылы контекстік синоним ретінде вербализацияланады. Дж. Хоккинс сөздігінің деректеріне сүйенсек, *day* сөзінің семантикалық құрылымы «тәулік» (24 сағаттық мерзім) пен «тәуліктің жарық бөлігі, күндіз» (түнге қарама-қарсы ұғым) мағыналарын біріктіріп, тілде өзара синонимдік қабаттар құрайды [101].

Космонимдердің семантикалық эволюциясы халықтық паремияларда да сақталған. Мәселен, *Mad as a March hare* («Наурыз қоянындай ессіз») тіркесіндегі [102] немесе З.Р. Алхастованың зерттеулерінде келтірілген *Marry in March, repent always* («Наурызда үйленсең, әрқашан өкінесің») деген фразеологизмде наурыз айының номинациясы этномәдени маркер ретінде жұмсалады [103]. Ал *If there be sheet lightning with a clear sky on spring, summer, and autumn evening, expect heavy rains* («Көктемде, жазда немесе күзде кешкісін ашық аспанда найзағай жарқылдаса, нөсер жауын күтіңіз») деген халықтық болжамдар космонимдер мен аспан аясындағы құбылыстардың прагматикалық сипатын көрсетеді [104]. Н. Кампион атап көрсеткендей, аспан денелері мен табиғат заңдылықтарын бақылау үдерісі тілдік ұжымның күнделікті қолданбалы қажеттілігінен туындап, олардың атау беру (номинация) жүйесін айқындаған [105]. Осылайша, халықтық космонимдер метафора, метонимия, символ және синонимия заңдылықтары арқылы дамып, қоршаған болмысты танудың әмбебап когнитивтік құралына айналады.

Символдану халықтық космонимдердің семантикалық дамуының ең жоғары сатысын құрайды. Бұл үдеріс барысында космонимдер өздерінің бастапқы астрономиялық мағынасынан асып, ұлттық дүниетанымның маңызды мәдени кодтарына айналады. Қазақ мәдениетінде Күн – өмірдің, жарықтың және ізгіліктің, Ай – сұлулық пен көркемдіктің, Жұлдыз – қуаныштың, үміттің және тағдырдың, Темірқазық – тұрақтылық пен бағдардың, Үркер – уақыт пен табиғи циклдердің символы ретінде ұжымдық мәдени жадта сақталып, тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Ал ағылшын мәдениетінде *a place in the sun* тіркесінде Күн табыс пен әл-ауқаттың символы ретінде көрінсе, *star-crossed lovers* қолданысында жұлдыз тағдыр мен жазмыштың символына айналады. *Heaven hath pleased it so* тәрізді қолданыстарда Аспан құдайлық билік пен әділеттің символы ретінде жұмсалады. Осылайша космонимдер бастапқы астрономиялық мағынасынан алшақтап, белгілі бір лингвомәдени қауымның құндылықтар жүйесін бейнелейтін символдық таңбаларға айналады.

Бірінші бөлім бойынша тұжырым

Атаулар өз дәуірінің ерекшелігінен хабар береді. Адамның танымдық әрекеті ақиқат болмысты игеруге, қоршаған ортаны түйсініп, өзі жинақтаған білімдер негізінде әлемдегі орнын түсінуге бағытталады. *Аспан, Ай, Күн, Жұлдыз*

– әлемге ортақ астрономиялық ұғым атаулары, сондықтан аспан әлемі атауларын бастапқыда астрономия ғылымы зерттеді. Ал халықтық космонимдер – жер бетіндегі қай халықтың да аспан шырақтарына ғылымға дейін-ақ берген өзіндік атаулары, сондықтан олар қазіргі астрономия ғылымы терминдерімен сәйкесе бермейді. Дегенмен астрономия ғылымының негізгі ұғымдарын халықтық атаулар құрайды. Адам баласы ежелгі заманның өзінде-ақ әлемнің қай түпкірінде де аспан әлемін еш құралсыз-көріп, олардың «мінез-кұлқын», қыр-сырын терең зерттеп, шаруашылығын, тұрмыс-тіршілігін соған қарай үйлестірген. Бұл адам баласына қатал табиғат ортасында өмір сүру үшін өте қажет болды.

Аспан әлемі туралы «ғылым» тарихы ғасырлардың қатпар-қатпар қойнауларынан бастау алады. Алғашқы қарапайым түсінік мал жайылған жазық далаларда, жойқын күшті асу бермес өзендердің егін салынған аңғарларында сол жерлерді мекендеуші халықтардың тіршілік көзі – мал-жанын табиғат апатынан қорғап, өсіріп-жетілдіру мақсатынан пайда болды. Оның ғылымға алғаш жария болған отаны – Мысыр (Египет) еді. Мысыр абыздары өздерін күйзеліске ұшыратып келген Ниль өзенінің тасуы Сүмбіле (Сириус) жұлдызының туған кезімен байланысты екенін біліп, сол арқылы егін егетін уақытты анықтап отырған.

Аспан, Ай, Күн, Жұлдыз – әлемге ортақ астрономиялық ұғым атаулары, осы ортақ ұғымды әр халық өзінше қабылдайды, өз тұрмыс-тіршілігінің көзімен көреді. Әлемінің екінші бір түпкірінде мал өсіріп, көшпелі тұрмыс кешіп жүрген қазақтар «Сүмбіле туа су салқындайды», «Сүмбіледе сорпа майлы» дейді екен, өйткені «Сүмбіле туса, жаз аяқталып мал семіреді». «Сүмбіле туа су салқындайды» да, түйе мен қой өкпе ауруынан аман қалады. Сүмбіле туғаны – қоңыр күздің белгісі. Сыр бойы малшылары «Сүмбіле туған соң Сырға кетеміз». Қаратаудың жоны салқын болады, шілдеде жонның ең биігінде боламыз, «Таразы тумай таудан түспейміз, Таразы туған соң етекке жылжимыз» деп мал-жанына жайлы уақытты болжап межелеген. Мал шаруашылығы ғана емес, егін шаруашылығымен айналысқан қазақтардың егін салу, жинау мезгілін жұлдыздарға қарап белгілеу тәжірибесі болған. «Үркер туды енді қауын піседі», «Үркер көтерілмей, тары көтерілмейді» т.б. көптеген тіркестер ұлттық таным деңгейінен хабар береді. Халықтың тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін тіркестер ұлттық дүниетаным көрінісі болып табылады.

Халық «есепшілерінің» астрономиялық білім нәтижесі көптеген ғылымның өзегіне айналды. Тіпті, арнаулы құралдар, уақытты белгілейтін сағаттар пайда болғаннан кейін де тіршілігін жұлдыздың тууы мен батуына қарап айыру қай халықтың дәстүрлі мәдениетіне тән.

2 ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІ ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ХАЛЫҚТЫҚ КОСМОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Қоғамдағы тарихи, саяси-экономикалық т.б. жағдайлар көрінісі тілдің лексика саласынан орын алады. Түркі халықтарының бірегей өкілі қазақ пен ағылшын халқының космонимдері олар өз алдына ұлт болып қалыптасқанға дейін көп уақыт бұрын пайда болғаны белгілі. Ең бастысы, халықтық космонимдер – ұлттық дүниетанымды айшықтайтын, таным жемісі болып табылатын этномәдени қойма. Жалпы, тіл лексикасын зерттеп тануда қолданылатын ежелгі «тақырыптық топ» [106], «семантикалық топ» [107] терминдері қатар қолданылып жүр. С.Г.Щур үндіеуропа тілдерінің материалы бойынша сөз мағынасын талдауда лексиканы тақырыптық топтарға бөлген. Ал Н.А. Слюсарева [108], т.б. ғалымдар тақырыптық топқа бөлуде заттардың табиғи белгілері, объективтік қатынастары тәрізділер негізге алынып, лингвистикалық ұстаным есептелмейді деп түсіндіреді. Тіл білімінде *тақырыптық топ* пен *семантикалық топ* терминдері қатар өмір сүреді. Лексика-семантикалық топ сөздердің лексикалық мағынасына негізделеді, сондықтан лексикалық мағынаның синонимдік, ұштас, антонимдік мағыналары ескеріледі. Мағыналық-тақырыптық топ өткен ғасырдың бас кезінен маңызды болды, себебі бұл тәсіл сөздерді топқа бөлуде, лексикалық байлықты жинақтауда, лексикографияда маңызды болды.

С.Г.Щур сөздерді тақырыптық топқа бөліп топтастыруда өріс теориясын қолданған да [109], оған сөздердің парадигмалық қатынасын негіз еткен. Бір өріс құрамына енген сөздер семантикалық ерекшелігіне қарай бірізді болмайды, оны синонимдік қатардан көруге болады, Бұл – *лингвистикалық* белгісі, екінші – *экстралингвистикалық* белгісі, себебі мұндағы мағына қатысымнан туатындықтан тек заттық белгі ғана емес, тілдік заңдылықтармен де қалыптасқан дәстүрмен де байланысып жатады. Н.А.Слюсарева сөз мағынасының құрамындағы лингвистикалық мағына мен бейнелік мағынаны ажыратуда тіл функциясымен байланыстырады. «Тіл элементтерінің семантикасы мен функциясы яғни мағынасы ажыратып, тіл элементтерінің жүйеден тыс сыртқа бағытталуы ақиқат дүние бейнесі не сол бейнелеу үдерісінің қорытындысы ойлау ретінде, ал функция тіл жүйесі элементтерінің ішкі қасиеті, олардың қолданылу мүмкіндігін көрсететін элементтердің қарым-қатынасы деп түсіндіреді» [108, с. 32]. Ғалымның айтуынша, «мазмұн мен таңбалаушы екі бөлімнен *мағына* мен *мәннен* тұрады. Мағына ақыл-парасат арқылы ойлаумен байланысады. Оны ұғым деп түсінеміз. Ал мән таңбаның жүйедегі орны арқылы анықталады, яғни оның басқа таңбалармен қатынасын және реляциялық қасиетін білдіреді» де анықталған [109, с. 108]. М.Оразов осы айтылған пікірлерді жинақтай келе, алдымен, сөз мағынасы екі элементтен: бірі – мағына, екіншісі – мазмұн, алайда, мағына мен мазмұн тең емес, мазмұн тіл жүйесі мен тіл элементтерінің жүйедегі орнына байланысты анықталса, мағына тіл жүйесінен тыс адам ойы мен, ұғыммен байланысты анықталады [87, б. 216]. Сонымен қатар, Н.А. Слюсарева қолданған мағына (значение) термині мен оқулықтарда

қолданылып жүрген мағына терминдері бір емес. Сөз мағынасы әрі интерлингвистикалық элементті, әрі экстралингвистикалық элементтерді қамтуы керек. Онсыз тіл қатынас құралы, сөз оның негізгі құрылымдық элементі қызметін атқара алмайды. Сонымен түйіндей қарағанда, сөз тіркеске түсіп те, жүйеден белгілі орын алып та, өздерінше бейнелік мағынаға сүйенбей мағына да, мән де жасай алмайды. Керісінше, бейнелік мағынаға сүйеніп өзара байланысады, сұрыпталып жүйедегі өз орнын белгілейді, лингвистикалық мағыналық элементтерге ие боады. Бейнелі мағына барлық уақытта толық көріндейді, лингвистикалық мағына – оның сөзсіз болатын ажырамас бөлігі. *Бейнелік* мағынаны этномәдени санада бейнеленетін этномәдени мағына деп түсінсек, оны мағыналық тақырыптық топтарда талдап түсіну тиімді болмақ., өйткені мағыналық-тақырыптық топқа енетін сөз-атауыш бәріне бірдей ортақ мағына элементіне негізделіп топ құрайды да, белгілі парадигма қатарына енеді.

Осы теориялық ұстанымдарға сүйене отырып, қазақ және ағылшын тілдеріндегі космоним компонентті фразеологиялық бірліктер мағыналық-тақырыптық топтарға жіктелді. Топтастыру барысында тілдік бірліктердің семантикалық мазмұны, қолданыс аясы және лингвомәдени ерекшеліктері негізге алынды. Нәтижесінде тілдік деректер «Ай/Moon», «Күн/Sun», «Жұлдыз/Star» және «Аспан/Sky (Heaven)» компонентті фразеологизмдер аясында қарастырылды. Тақырыптық топтарға жіктеудің сенімділігін тексеру мақсатында Cohen's Карра коэффициенті қолданылып, сарапшылық бағалау мен авторлық жіктеу нәтижелері арасындағы сәйкестік деңгейі өте жоғары ($k=0.98$) екендігі анықталды [110,111]. Бұл ұсынылған классификацияның ғылыми негізділігін растайды.

Жинақталған тілдік деректерді талдауда З. Көвечештің мәдени контекстегі метафоралар теориясы [90,р. 314], Дж. Лакофф пен М. Джонсонның концептуалды метафора теориясы [89,р. 242], сондай-ақ Ф. Шарифианның мәдени концептуалдау және бөліністі когниция теориялары [112] басшылыққа алынды.

2.1 Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердің мағыналық-тақырыптық топтары

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Ай/Moon» компонентті фразеологизмдерге жүргізілген семантикалық талдау нәтижесінде олар мағыналық-тақырыптық белгілеріне қарай 10 топқа жіктелді. Жіктеу барысында фразеологиялық бірліктердің сөздік мағынасы ғана емес, олардың концептуалдық мазмұны, мәдени-танымдық негізі, эмоционалдық-бағалауыштық сипаты және қолданыс контексті ескерілді. Нәтижесінде «Ай/Moon» космонимі екі тілде де табиғат құбылыстарын, адамның сыртқы келбеті мен психоэмоционалдық күйін, уақыт пен кеңістік туралы түсініктерді, әлеуметтік қатынастарды және мәдени тәжірибені бейнелейтін көпқабатты семантикалық құрылым ретінде көрінетіні анықталды.

1.«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі табиғи-метеорологиялық болжамдардың көрінісі. Түркі халықтарының, соның

ішінде қазақ этносының дәстүрлі дүниетанымында Күн мен Ай аспан шырақтары ретінде ерекше аксиологиялық мәнге ие болып қана қоймай, көшпелі тұрмыс салтында жыл мезгілдері мен ауа райының құбылыстарын дәл болжаудың негізгі диагностикалық құралы қызметін атқарды. Халықтық есепшілер Айдың кішірейіп, жаңа фазаға ауысу сәтіндегі атмосфералық өзгерістерді, соның ішінде циклондардың басталуын деп басып таныған. Бұл құбылыстар, Г.Н.Смағұлова атап көрсеткендей, халықтың климаттық заңдылықтарды терең лингвокогнитивтік деңгейде игергенін айғақтайды [113].

Қазақ тіліндегі ауа райын болжауға негізделген фразеологизмдер мен нанымдар, ең алдымен, Айдың орналасу формасына, яғни конфигурациясына тікелей тәуелді. Мысалы, аспан денесінің геометриялық бейнесі арқылы климаттық ақпарат беретін *Ай шалқайып туса* күннің суытатынын, малға жайсыздықтың белгісі, ал *Ай еңкейіп туса* қыс жылы болады, ыстық жаз сияқты қолайлы ауа райы, *Ай мүйізденіп, шанышылып туса* қатты жел мен аяздың хабаршысы сияқты бірліктер халықтық тәжірибесінің тілдік көрінісі болып табылады.

Ай арасы толас болады Екі ай аралығындағы жауын-шашынсыз, саябыр кезеңді білдіреді. Халықтық астрономияда «ескі ай мен жаңа ай» аралығын «өлара» дейді. Қазақ ай арасы толас болады деп жатады. Бұл өлара (өлі ара) деп аталатын мезгілмен бір. Мұнда «өліара» ұғымы Айдың ескіруі мен жаңаруы арасындағы өтпелі кезеңді білдіреді. Бұл уақыт аралығы ауа райының құбылмалылығымен, желдің күшеюімен немесе жауын-шашынның өзгеруімен байланыстырылған. Ай фазалары табиғаттағы уақытша және климаттық өзгерістердің көрсеткіші ретінде қолданылады. Сонымен қатар, «өліара» ұғымы тек астрономиялық құбылысты ғана емес, табиғаттағы тұрақсыздық кезеңін де сипаттайды. Сондықтан ол халықтық күнтізбеде ерекше мәнге ие уақыттық-метеорологиялық категория ретінде қалыптасқан.

Ай қораланса арысыңды сайла себебі: ай қораланғанда қыс қатты болады, тебіндеп жайыла алмайтын малға шөп тастап жеткізу керек, ал ол үшін арысты арба-шанаң қажет, оны алдын ала сайлау керек. Бұл мысалда Айдың төңірегінде шеңбер тәрізді жарық сақинасының пайда болуы алдағы ауа райының өзгерісімен байланыстырылады. Берілген қолданыста «ай қоралану» атмосферадағы ылғалдылық пен ауа қысымының өзгеруінің белгісі ретінде қабылданған. Осы мысалда көрсетілгендей, Айдың сыртқы көрінісі алдағы суықтың немесе боранның жақындауын болжауға мүмкіндік беретін табиғи индикатор қызметін атқарады.

Ай мүйізді алты күн, Ақпан-тоқпанның аязы – амал. Бұл атау белгілі бір кезеңдегі қысқы ауа райының ерекшелігін сипаттау үшін қолданылған. Берілген қолданыста Айдың пішіні мен фазалық ерекшеліктері белгілі бір табиғи құбылыстармен байланыстырылып отыр. Ауа-райын сипаттаумен қатар, Ай халықтық күнтізбедегі уақыт межелерін анықтайтын негізгі бағдарлардың бірі болған.

Ақпан-тоқпанның аязы қазақтың дәстүрлі уақыт есебінде Ай мен Үркердің тоғысуы ерекше мәнге ие. Айдың Үркермен келесі ұшырасуы қазіргі

күнтізбе бойынша қаңтар айының ішінде өтеді. Бұл тоғыс кезеңі халықтық танымда «Ай мүйізді алты күн» амалымен және «Ақпан-тоқпанның аязы» деп аталатын суық мезгілмен байланыстырылады. Осы уақытта Үркер аспанның төбе тұсында көрінеді [114]. Атау қыс мезгіліндегі қатты суық кезеңді білдіреді. Халық белгілі бір мерзімде қайталанып отыратын табиғи құбылыстарды Ай қозғалысымен және тоғыс амалдарымен байланыстырып отырған. Осы қолданыста Ай климаттық циклдерді жүйелеудің маңызды құралы ретінде көрінеді. Лингвомәдени тұрғыдан алғанда, бұл амалдар басқа халықтардағы маусымдық атаулармен де сабақтас келеді. Мысалы, қазақ мәдениетіндегі «ақпан-тоқпанның аязы» ұғымы функционалдық тұрғыдан орыс мәдениетіндегі «крещенские морозы» түсінігімен ұқсас қызмет атқарады.

Жалпы алғанда, Айдың конфигурациясы, фазалық өзгерістері және атмосфералық құбылыстармен байланысы негізінде қалыптасқан тілдік бірліктер қазақ халқының табиғатты бақылауға негізделген эмпирикалық білімінің көрінісі болып табылады. Бұл атаулар мен фразеологизмдер халықтық метеорологияның дәлдігін ғана емес, этностың табиғи ортамен үйлесімді қарым-қатынасын бейнелейтін маңызды лингвомәдени код ретінде де қызмет етеді. *Ағылшын тілдік* әлем бейнесінде Ай космонимі метеорологиялық кодтың ажырамас бөлшегі ретінде қарастырылады. Халықтық қолданыстағы бірліктер мен поэтикалық мәтіндердегі Ай бейнесін саралау нәтижесінде «қарапайым метеорология» идеяларының бірнеше бағытта вербалданатыны анықталды.

From grove of moon-glint and fen-frost (Ай жылтылы мен қырау басқан батпақ аяз...) (Plath, 1965, 36-б.). Бұл мысалда *fen-frost* (батпақ аязы) тіркесі суық ауа райының тікелей көрсеткіші ретінде жұмсалған. Берілген контексте Ай сәулесі (*moon-glint*) мен аяздың (*frost*) қатар келуі ашық аспанды, бірақ метеорологиялық тұрғыдан өте суық түнді сипаттайды. Осы қолданыста көрсетілгендей, ағылшын тілдік санасында Ай мен жұлдыздар көбіне суықпен, аязбен және қатал климаттық жағдайлармен ассоциацияланады. Айдың жарығы бұл жерде климаттық агрессияның индикаторы ретінде көрінеді.

«Old moon in a fog» (тұмандағы ескі ай) – халықтық қолданыста Айдың тұман арасындағы көрінісі алдағы ауа райының өзгерісін болжауға негіз болады. Берілген мысалда Айдың визуалды сипаты табиғаттағы болашақ өзгерістердің белгісі ретінде қабылданады. Сонымен қатар ***«red moon»*** секілді тіркестер Айдың қызыл түске енуі ерекше атмосфералық құбылыстардың немесе ауа райының өзгеруінің көрсеткіші ретінде танылады. Осы мысалдардан байқалғандай, Айдың түсі мен сыртқы көрінісі халықтық метеорологиядағы маңызды бақылау нысаны болып табылады.

Moon-blued crooks (*Айдың көкшіл иілген таяғы*) (Plath). Бұл мысалда Ай сәулесінің қоршаған ортаға көгілдір рең беруі бейнеленген. Идиоманың мағынасынан байқалғандай, Ай жарығының атмосферада шағылысуы ашық әрі таза ауа райының белгісі ретінде қабылданады. Қазақ тілінде бұл идиома мағынасы айдың орағы фазасына жақын келеді.

Moon's steely patinas (*Айдың болаттай патиналары (металдық қорғаныс қабықтары)*) (Plath). Берілген қолданыста *steely* (болаттай) эпитеті арқылы

Айдың суық әрі қатқыл реңкі суреттеледі. Айдың түсі аязды немесе қатты желді ауа райының символикалық көрсеткіші ретінде қызмет етеді. Бұл құбылыс қазақ тіліндегі Айдың «мүйізденіп» немесе «шаншылып» тууына қатысты халықтық болжамдармен когнитивтік тұрғыдан ұқсас келеді.

The moon with a circle brings water in her beak (Айналасында сақина бар Ай тұмсығымен жаңбыр әкеледі). Берілген сөйлемде Айдың айналасындағы шеңбер (*halo*) жауын-шашынның жақындауының белгісі ретінде түсіндіріледі. Берілген қолданыста атмосфералық ылғалдылық пен Айдың оптикалық көрінісі өзара байланыстырылады. Осы мысалда көрсетілгендей, Айдың айналасындағы шұғыла халықтық метеорологияда ауа райын болжаудың маңызды көрсеткіші болып саналған. Ал «Blue fog» дегенде бейне тұман мен атмосфералық тұрақсыздықты сипаттайды. Контекстен байқалғандай, көгілдір тұман алдағы ауа райының өзгерісіне қатысты халықтық бақылаулардың көрінісі болып табылады.

Sky curded over with clouds (Аспан беті іріген сүттей бұлтқа толды) (Plath). Бұл мысалда аспанның «іріген сүттей бұлттануы» бейнеленіп, бұлттардың қоюлануы арқылы жауын-шашын немесе ауа райының бұзылуы алдындағы атмосфералық жағдайды сипаттайды. Айға қатысты метеорологиялық бейнелер атмосфералық құбылыстармен тығыз байланыста қалыптасқан.

Of uncaged tigers and a tropical moon (Торға қамалмаған жолбарыстар мен тропикалық Ай туралы) (Plath). Бұл мысалда *tropical moon* (тропикалық ай) тіркесі белгілі бір климаттық кеңістіктің белгісі ретінде қолданылған. Берілген контексте Ай нақты географиялық ортаның, ыстық әрі ылғалды тропикалық климаттың концептуалдық нышанына айналады. Осы қолданыста көрсетілгендей, *Moon* тек аспан денесі ғана емес, белгілі бір табиғи ортаның мәдени-метеорологиялық маркері ретінде қызмет атқарады.

Жалпы алғанда, *Moon* космонимі ағылшын тілдік әлем бейнесінде ауа райын болжаудың маңызды метеорологиялық индикаторы ретінде көрінеді. Қазақ және ағылшын танымында Айдың айналасындағы шеңбердің пайда болуы алдағы жауын-шашынның белгісі ретінде бірдей қабылданады, бұған қазақтың «Ай қораланса арысыңды сайла» және ағылшынның «*The moon with a circle brings water in her beak*» бірліктері дәлел [90, p. 314]. Алайда мәдени интерпретациясында айырмашылық бар: қазақ дүниетанымында Ай көшпелі шаруашылықты реттейтін этноэкологиялық көрсеткіш қызметін атқарса, ағылшын мәдениетінде ол көбіне атмосфералық-оптикалық құбылыстарды сипаттайтын объективті метеорологиялық маркер ретінде концептуалданады [112, p. 180]. Осылайша қазақ фразеологиясында шаруашылық-прагматикалық код басым болса, ағылшын тілдік әлем бейнесінде бақылаушылық-сипаттамалық қыры айқынырақ көрінеді.

2. «Ай/moon» компонентті фразеологизмдердегі сұлулық, формалық және сипаттамалық көрінісі. Қазақ тіліндегі «ай» компонентті фразеологизмдердің маңызды мағыналық-тақырыптық тобы адамның сыртқы келбетін, әсіресе әйел сұлулығын бейнелеуге қатысты қалыптасқан. Қазақ дүниетанымында Ай сұлулықтың, нәзіктіктің және кіршіксіз тазалықтың

символы ретінде қабылданып, оның жарықтығы мен көркемдігі адамның бет-бейнесін сипаттаудың эталонына айналған. Сондықтан қыз баланың көркін бейнелеуде Айға негізделген теңеулер мен тұрақты тіркестер кеңінен қолданылып, бұл ерекшелік қазақ әдебиетінде де тұрақты көрініс табады.

Ай маңдайлы, жұлдыз көзді – Жүзінен нұр шашыраған, жанары оттай жанып тұрған көркем бейне. *Сұлулықтың символындай болған ханымның үстіндегі жібек көйлегі, үкілі кәмшат бөркі өзіне сондай жарасымды. Ай маңдайлы, жұлдыз көзді осы бір үлбіреген аруға қарап отырып, ханның жүрегі алғаш рет дір еткендей болды.* (Ә. Кекілбаев, «Үркер»). Берілген контексте адам портретінің эстетикалық доминанттары маңдай мен жанардың ажары аспан денелерімен сипатталған. Қазақтың әсемдік концепциясында «Ай» мен «Жұлдыз» ұғымдары тазалықтың, биязылық пен ақсүйектік бекзаттықтың символдық коды болып табылады. Тілдік санадағы бұл үлгі әйел келбетінің ғарыштық үйлесімділігін (космикалық гармониясын) паш етеді.

Ай қабақ – өте көркем. Ә. Нілібаев *«Аяулы ерке, ай қабақ, жігітке қонған бақ болып»* (Ә. Нілібаев). Бұл контексте кейіпкер сұлулығын *ай қабақ* тіркесі арқылы сипаттайды. Мұнда Ай космонимі әйел сұлулығының эталоны ретінде қолданылып, эстетикалық тартымдылық пен бақыт ұғымдарын өзара байланыстырады. Сол сияқты І. Жансүгіров шығармаларында да Ай образы қыз келбетін бейнелеудің көркемдік құралы ретінде жұмсалады: *«Өзі де мейлінше сұлу, жаңа туған ай секілді жіңішке қасын сұрмелеп тастаған»* (І. Жансүгіров). Берілген мысалда жаңа туған айдың жіңішке пішіні қыз қасының формасымен салыстырылып, нәзіктік пен сымбаттылық идеясы беріледі. Мұнда Айдың физикалық белгісі адамның сыртқы келбетіне көшіріліп, метафоралық модель қалыптасады. Қазақ әдеби тілінде кең таралған тағы бір көркемдік формула:

Ай десе аузы, күн десе көзі бар – өте сұлу, көркем. Бұл қолданыс халық ауыз әдебиетінде де, көркем прозада да жиі кездеседі. *«Оның ай десе аузы, күн десе көзі жоқ бойжеткен қарындасы бар екен дейді»* (С. Мұқанов). Бұл тіркесте Ай мен Күн космонимдері қатар жұмсалып, қыздың сұлулығы әсірелене суреттеледі. Ай ауыздың, ал Күн көздің эталоны ретінде алынған. Нәтижесінде адамның сыртқы келбеті табиғи әлемнің ең көркем әрі жарық нысандарымен салыстырылып, гиперболалық бейне жасалады.

Аталған үлгі қазақ ертегілерінде де жиі ұшырасады. Қиял-ғажайып ертегілердегі *Ай десе аузы, күн десе көзі бар* сипаттамасы эстетикалық мінсіздіктің ең жоғары деңгейін білдіреді. Мұндай қолданыстарда Ай мен Күн нақты аспан денесі ретінде емес, мәдени символ деңгейінде қызмет етеді. Жинақтай айтқанда, қазақ тіліндегі *айдай сұлу, ай қабақ, он төртінші айдай, жаңа туған ай секілді, ай десе аузы, күн десе көзі бар* тәрізді тілдік бірліктердің барлығы Ай космонимінің негізінде қалыптасқан эстетикалық модельді көрсетеді. Бұл модельде Ай әйел сұлулығының, нәзіктіктің және мінсіздіктің символына айналып, қазақ дүниетанымындағы оң бағалауыштық мәннің негізгі көрсеткіштерінің бірі ретінде көрінеді.

Ағылшын лингвомәдениетінде *Moon (Ай)* космонимі қазақ мәдениетіндегідей адамның сыртқы сұлулығының негізгі эталоны қызметін

атқармайды. Керісінше, ол көбіне заттардың формалық ерекшеліктерін, физикалық қасиеттерін немесе адамның эмоциялық күйін сипаттауға қатысады. Сондықтан ағылшын тіліндегі *Moon* концептісінің семантикалық өрісі эстетикалық сипаттаудан гөрі дескриптивтік және психоэмоциялық сипатта кеңірек көрініс табады.

Бұл ерекшелік ағылшын тіліндегі тұрақты теңеулер мен фразеологиялық қолданыстардан анық байқалады. Мысалы:

Round as the full moon (толған айдай дөңгелек) Бұл тіркесте толық айдың сыртқы пішіні белгілі бір заттың немесе адамның формасын сипаттайтын өлшем ретінде қолданылады. Мұнда *Moon* космонимі сұлулықтың символы емес, визуалды эталон қызметін атқарады. Яғни космонимнің физикалық белгісі, оның дөңгелек формасы басқа нысанның сипаттамасына көшіріліп отыр. Сол сияқты:

Mild as a moonbeam (ай сәулесіндей жұмсақ). Бұл теңеуде ай сәулесінің табиғи қасиеті адамның мінез-құлқы мен эмоционалдық әсерін сипаттауға негіз болады. *Moon* космонимі жұмсақтық, сабырлылық, байсалдылық және тыныштық сияқты қасиеттердің қайнар көзі ретінде көрінеді. Ай сәулесінің әлсіз әрі нәзік жарығы адамның ішкі болмысын бейнелейтін эмоционалдық модельге айналады.

Аталған мысалдар аспан денелерінің қасиеттері адамның психологиялық немесе әлеуметтік сипаттамаларына көшірілетінін көрсетеді. Мұндай құбылыс когнитивтік лингвистикадағы концептуалдық метафора теориясымен түсіндіріледі. 3. Көвештің пікірінше, метафоралардың белгілі бір бөлігі әмбебап сипатқа ие болғанымен, олардың мәдени интерпретациясы әр халықтың дүниетанымына байланысты өзгереді [90,р. 314]. Осы тұрғыдан алғанда, Ай екі мәдениетте де ортақ табиғи нысан болғанымен, оның символдық мазмұны әртүрлі бағытта дамыған.

Қазақ мәдениетінде Ай әйел сұлулығының, көркемдіктің және эстетикалық мінсіздіктің символы ретінде орнықса, ағылшын мәдени санасында *Moon* космонимі көбіне эмоциялық ұстамдылықты, сабырлылықты және сыртқы әлемнен белгілі бір дәрежеде алшақтықты білдіреді. Сондықтан ағылшын тіліндегі айға қатысты теңеулерде адамның сыртқы келбетінен гөрі оның психологиялық күйі немесе белгілі бір нысанның физикалық ерекшелігі алдыңғы қатарға шығады.

Beautiful but cold as moonlight (Әдемі, бірақ ай сәулесіндей суық) Мұнда *Moon* космонимінің тағы бір маңызды семантикалық қыры оның қашықтық пен салқындық ұғымдарымен байланысы байқалады. Осы тәрізді қолданыстарда *Moon* адамның сыртқы тартымдылығы мен эмоциялық қолжетімсіздігін қатар бейнелейді. Мұнда сұлулық жағымды қасиет ретінде бағаланғанымен, ай сәулесінің суықтығы арқылы кейіпкердің ішкі әлеміндегі қашықтық, салқындық немесе эмоциялық бейтараптық көрсетіледі. Нәтижесінде сұлулық пен қолжетімсіздік өзара байланысқан күрделі мәдени модель қалыптасады.

Ағылшын мәдениетінде *Moon* көбіне түнгі кеңістікпен, жұмбақтықпен және эмоционалдық дистанциямен байланысады. Сондықтан *round as the full moon*, *mild as a moonbeam*, *beautiful but cold as moonlight* тәрізді қолданыстарда Ай

сыртқы сұлулықтың эталоны емес, физикалық сипаттың, тыныштықтың және қолжетімсіздіктің символы ретінде көрінеді. Ал қазақ тілінде Айдың жарықтығы, нәзіктігі мен үйлесімді пішіні өзектеліп, айдай сұлу, он төртінші айдай, ай қабақ, жаңа туған айдай сияқты бірліктер арқылы әйел сұлулығының ұлттық эстетикалық өлшеміне айналады. Демек, қазақ мәдениетінде Айдың бағалауыштық қызметі басым болса, ағылшын дүниетанымында Moon көбіне дескриптивтік және эмоциялық-бағалауыштық мәнде концептуалданады. Бұл айырмашылық екі халықтың мәдени концептуализациясының ерекшелігін көрсетеді [112, р. 180].

3. «Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі мінез-құлық пен психологиялық-эмоционалдық күй көрінісі

Қазақ тіліндегі Ай компонентті фразеологизмдер адамның мінез-құлқын, психологиялық күйін, әлеуметтік мәртебесін және эмоциялық жағдайын бейнелеуде белсенді қолданылады. Бұл бірліктерде Ай космонимі әртүрлі мәдени-символдық мағыналарға ие болып, адамның ішкі және сыртқы болмысын сипаттайтын танымдық модельдердің негізіне айналады.

Азуын айға білеу – қаһарлану. *«Ақсақ Темір көреген, Азуын айға білеген, Дұшпанын саздай таптаған, Досын майдай сақтаған»* (Д. Бабатайұлы, «Замана»). Бұл мысалда «азуын айға білеу» фразеологизмі тарихи тұлғаның асқан айбары мен қаһарын сипаттау үшін қолданылған. Берілген тіркесте Ай қолжетімсіз биіктіктегі аспан нысаны ретінде алынып, оған қатысты «азу білеу» әрекеті ерекше күш пен өшпенділіктің көрсеткіші ретінде концептуализацияланады. Осы қолданыста көрсетілгендей, адамның әскери қуаты мен үстемдігі космостық кеңістікпен байланыстырылып, оның қаһары қарапайым адамдық өлшемнен жоғары деңгейге көтеріледі. *«Азуын айға сан білеп, Ерлер жортқан сары бел»* (С. Бегалин). Өлең жолдарында «азуын айға білеу» тіркесі батырлықтың, қайсарлықтың және күрескер рухтың символы ретінде көрінеді. Контекстен байқалғандай, Айға азу білеу әрекеті адамның ешкімнен қаймықпайтын мінезін көрсетсе, келесі мысалда: *«Азуын айға білеген, Елде айбарлы ер болды»* (Ж. Жабаев) «азуын айға білеу» тілдік бірлігі адамның жеке қасиетін ғана емес, оның қоғамдағы беделі мен ықпалын да сипаттайды. Осы тіркесте көрсетілгендей, Ай адамның ерекше күш-қуаты мен әлеуметтік үстемдігін бейнелейтін мәдени символ қызметін атқарады.

Азуын арыстандай айға білеу (қазақ фольклоры). Бұл мысалда фразеологизм арыстан бейнесімен күшейтіліп, қаһар мен күш көрсету мағынасын одан әрі нақтылай түседі. Контексте Ай адамның шексіз қуаты мен агрессиясының символдық өлшеміне айналған. Осылайша, *арыстандай азуын айға білеу* фразеологизмі қазақ тілдік санасында аң патшасы арыстанның бейнесімен агрессияны, өшпенділікті, батырлықты және айбарды білдіретін тұрақты мәдени модель ретінде қалыптасқан. Дж. Лакофф пен М. Джонсонның концептуалдық метафора теориясы тұрғысынан алғанда, мұнда «аспан денесінің қолжетімсіз биіктігі → адамның асқан айбары мен қаһары» түріндегі метафоралық модель жүзеге асады. Адамның вербалды мінез-құлқы мен

әлеуметтік әрекетін бағалауда Ай компонентті бірліктердің келесі тобы кездеседі.

Айын аспанға шығару – мадақтау, дәріптеу. «Біреуді мақтаса Айын аспанға шығарып, жер-көкке сыйғызбай көтермелейтін қазақ...» (І.Есенберлин). Бұл мысалда «айын аспанға шығару» фразеологизмі біреуді шектен тыс мақтау, асыра дәріптеу мағынасында қолданылған. Берілген тіркесте Айдың аспандағы биік орны адамның әлеуметтік беделімен ассоциацияланып, оның мәртебесін қолдан жоғарылату әрекетін білдіреді. Осы қолданыста көрсетілгендей, Ай әлеуметтік бағалаудың символдық өлшеміне айналады.

Ауызбен айды алу мақалы да осы семантикалық қатарға жатады. Бұл бірлікте Ай мүмкін емес істің символы ретінде көрінеді. Фразеологизм нақты әрекеттен гөрі бос сөзге, мақтаншақтыққа және орындалмайтын уәделерге бейім мінезді сынау мақсатында қолданылады. Ал аталған модельге қарама-қарсы мағынадағы бірлік ретінде «аяғы аспаннан келу» фразеологизмі қолданылады.

Аяғы аспаннан келу – күйреу, мәртебесінен айрылу. «Ертең болыс сайлауында аяғың аспаннан келгелі тұр» (Ә. Нұрпейісов, «Қан мен тер»). Бұл мысалда берілгендей, тіркес адамның жоспарының күйреуін, жеңілуін немесе әлеуметтік мәртебесінің төмендеуін білдіреді. Контексте Ай мен аспан биіктік пен мәртебенің символы болса, сол биіктіктен құлау жеңіліс пен сәтсіздіктің метафоралық көрінісі ретінде танылады.

Қазақ дүниетанымында Ай кей жағдайда адамның психологиялық күйі мен әрекетсіздігін де сипаттайды.

Ай қарау – бос жүру. «Ай қарау», «Ай қарап жүрсің бе?» тәрізді тіркестер мақсатсыз жүруді, селқостықты және іске немқұрайлы қарауды білдіреді. Бұл қолданыстарда Ай адамның сыртқы әлемді бақылап, нақты әрекетке көшпеуін бейнелейтін мәдени модель ретінде көрінеді. Осы тіркестерде көрсетілгендей, Айға қарау әрекеті психологиялық шашыраңқылық пен енжарлықтың символына айналған.

Экзистенциалдық мазмұндағы бірліктер де кездеседі. **Айдан ұл тудырып, күннен қыз тудыру** – фразеологизмі адамның ерекше қажыр-қайратын, үлкен мақсатқа ұмтылысын және қол жетпес нәтижеге жетуге деген талпынысын білдіреді. Бұл қолданыста Ай мен Күн мүмкін еместей көрінетін жетістіктің символдық көрсеткіші ретінде жұмсалады.

Ағылшын тілдік әлем бейнесінде *Moan* космонимі адамның психологиялық күйін, эмоциялық жағдайын және бағалауыштық қатынасын бейнелеуде маңызды қызмет атқарады. Қазақ тіліндегі Ай көбіне сұлулық пен эстетикалық мінсіздіктің символы ретінде көрінсе, ағылшын мәдениетінде *Moan* адамның ішкі эмоциялық тәжірибесін, иррационалдық күйін және психологиялық ерекшеліктерін сипаттайтын мәдени код ретінде қалыптасқан.

Be (jump) over the moon (айдың үстінде болу, қатты қуанды) Болымды эмоциялық күйді білдіретін фразеологизмдердің бірі. *She was over the moon when she heard the news* (Ол бұл жаңалықты естігенде төбесі көкке жетті). Бұл мысалда *over the moon* фразеологизмі адамның ерекше қуанышқа бөленген күйін білдіреді. Берілген тіркесте Ай адамның сезімі жеткен ең жоғарғы нүктенің

метафоралық өлшемі ретінде көрінеді. Осы қолданыста көрсетілгендей, қуаныш деңгейі жер кеңістігінен асып, космостық биіктікке көтерілгендей бейнеленеді. Сондықтан Moon бұл жерде эмоционалдық шарықтаудың символына айналған.

Love someone to the moon and back – *шексіз сүйу*. Сезімнің тереңдігі мен эмоционалдық жақындықты сипаттауда да Ай ерекше қызмет атқарады. *I love you to the moon and back* (Сені Айға барып қайтқандай ұзақ әрі үлкен махаббатпен жақсы көремін). Бұл мысалда *to love someone to the moon and back* (біреуді Айға барып қайтқандай ұзақ әрі үлкен махаббатпен жақсы көру) тіркесі махаббаттың шексіздігін білдіреді. Берілген қолданыста Ай кеңістік пен қашықтықтың ең жоғарғы өлшемі ретінде алынып, адамның сезімі сол қашықтықпен салыстырылады. Осы тіркесте көрсетілгендей, Moon эмоциялық байланыстың күшін бағалайтын символдық шкала қызметін атқарады.

To think someone hung the moon – керемет деп ойлау. *He thinks she hung the moon* (Ол оны айды іліп қойған деп ойлайды). Осы тіркесте *to think someone hung the moon* фразеологизмі біреуді ерекше қадірлеуді, мінсіз тұлға ретінде қабылдауды білдіреді. Берілген қолданыста Ай әлемдегі ең әдемі әрі ерекше нысан ретінде қарастырылып, оны аспанға орналастырған адам абсолютті мінсіз тұлға деңгейіне көтеріледі. Осы мысалда көрсетілгендей, Moon жоғары бағалау мен таңданудың символы ретінде қызмет етеді.

Алайда ағылшын мәдениетінде Moon тек жағымды эмоцияларды ғана емес, меланхолия мен психологиялық күйзелісті де бейнелейді.

Moon about somebody / moon over somebody фразеологизмі ағылшын тілінде белгілі бір адамды немесе жағдайды үздіксіз ойлап, оған деген сағыныштан, өкініштен не қол жетпеген арманнан туындайтын меланхолиялық күйді білдіреді. Мысалы, *He spent months mooning about her after she left* (Ол кеткеннен кейін оны сағынып, айлар бойы мұңға беріліп жүрді) сөйлемінде фразеологизм айырылысудан кейінгі эмоционалдық күйзеліс пен сағыныш сезімін сипаттайды.

Moon away (қиялдау) *She mooned away her youth dreaming of impossible things* (Ол жастық шағын қол жетпес нәрселерді армандаумен өткізді) сөйлемінде *moon away* фразеологизмі өмірдің белгілі бір кезеңін нәтижесіз қиялдарға, орындалмайтын армандарға немесе шынайылықпен ұштаспайтын үміттерге арнап өткізу мағынасында жұмсалған. Контексте уақыттың қайтарымызсыз өтуі мен адамның белсенді әрекеттен гөрі арман әлеміне берілуі алдыңғы қатарға шығады.

Аталған қолданыста moon компоненті адамның эмоционалдық күйін ғана емес, оның өмірлік белсенділігінің төмендеуін және шынайы әрекетті қиялмен алмастыруын білдіреді. Фразеологизмнің семантикалық құрылымында «ай → қиялға берілу / нәтижесіз уақыт өткізу» концептуалдық сәйкестігі көрініс табады. Мұнда адамның нақты мақсатқа ұмтылудан гөрі қол жетпейтін армандарға беріліп, уақытын бос өткізуі концептуалданады.

Лингвомәдени тұрғыдан бұл фразеологизм ағылшын мәдениетіндегі Ай символикасының меланхолия мен сағыныштан бөлек, шектен тыс қиялдауды, өмірден оқшаулануды және әрекетсіздікті білдіретін семантикалық қырын танытады. Сондықтан *moon away* қолданысында Ай адамның шынайы өмір

талаптарынан алшақтап, иллюзорлық мақсаттарға берілуін бейнелейтін мәдени-символдық код ретінде көрінеді.

A moon-calf (eccіз) *The villagers thought him a moon-calf*” (Ауылдастары оны ессіз деп ойлады). *moon-calf* идиомасы ақыл-есі кем немесе аңғал адамды сипаттау үшін қолданылған. Берілген тіркесте ежелгі халықтық нанымдардың ізі сақталған. Ортағасырлық түсініктер бойынша Айдың әсерінен туған бала ақыл-есі толық дамымаған болады деп есептелген. Осы себепті *Моон* бұл қолданыста адамның рационалды ойлау қабілетінің бұзылуын білдіретін мәдени символға айналады.

Моон космонимінің негативті бағалауыштық сипаты адамның сыртқы келбетін немесе психологиялық ерекшелігін сипаттауда да байқалады.

Lids his moony eye (Ол өзінің ай тәрізді (дөңгелек, нұрлы) көзін қабағымен жабады (жұмады) (*Sylvia Plath*). Мұнда *moony eye* (*ай тәрізді көзін*) тіркесі адамның бұлдыр көзқарасын немесе шынайылықтан алшақтаған күйін білдіреді. Контексте қолданылған *moony* эпитеті сананың тұмандануын, ойдың шашыраңқылығын және иррационалдық күйді меңзейді. Осы қолданыста көрсетілгендей, *Моон* адамның ақыл-ойына ықпал ететін метафизикалық күш ретінде қабылданады.

Жалпы алғанда, ағылшын тіліндегі *Моон* компонентті фразеологизмдер адамның эмоциялық күйін, махаббатын, сағынышын, меланхолиясын және иррационалдық тәжірибесін бейнелейді. Ф. Шарифианның мәдени лингвистика теориясы тұрғысынан бұл ерекшелік ағылшын мәдениетіндегі ұжымдық концептуализацияның көрінісі болып табылады [99,с. 384]. Қазақ тілінде Ай көбіне айбат, мақтан және әлеуметтік мінез-құлықпен байланысса, ағылшын тілінде *Моон* адамның ішкі жан дүниесінің, эмоционалдық осалдығының және психологиялық күйлерінің метафоралық индикаторы қызметін атқарады. Осылайша екі тілдегі Ай/*Моон* космонимдерінің семантикалық дамуы әр халықтың дүниетанымдық ерекшеліктеріне сәйкес әртүрлі бағытта қалыптасқанын көрсетеді.

4. «Ай/*Моон*» компонентті фразеологизмдердегі уақыт пен қашықтық көрінісі. Қазақ тілдік әлем бейнесінде Ай космонимі уақытты есептеудің, кеңістікті бағдарлаудың және адамның өмірлік циклдерін танудың негізгі өлшемдерінің бірі болып табылады. Бұл ерекшелік қазақ халқының табиғат құбылыстарымен етене байланысты көшпелі өмір салтымен сабақтасып жатыр. Соның нәтижесінде Ай компонентті фразеологизмдер уақыттың өтуін, кеңістіктің ауқымын және адамның биологиялық даму кезеңдерін бейнелейтін күрделі лингвомәдени жүйе қалыптастырған.

Өліара – жана ай мен ескі айдың арасындағы өтпелі кезеңді білдіретін халықтық астрономиялық атау. *Ай кешігіп туатын өлі араға таянып еді*. Берілген контексте өлі ара тіркесі Айдың көрінбей қалатын аралық фазасын білдіреді. Фразеологизмнің семантикалық құрылымында уақыттың өтпелі, шекаралық кезеңі концептуалданған. Мұндағы өлі компоненті нақты физикалық өлімді емес, уақытша тоқырауды, үзілісті және қозғалыстың көзге көрінбейтін күйін білдіреді. Қазақ халқы Айдың тууы мен батуын уақыт межесі ретінде

тұрақты бақылағандықтан, жаңа ай мен ескі айдың арасындағы бұл кезең арнайы атауға ие болған. Сондықтан аталған қолданыста Ай уақыттың үздіксіз қозғалысын ғана емес, оның аралық және өтпелі сатыларын да таңбалайтын табиғи хронометр ретінде көрінеді. Тіркестің негізінде «ай → өтпелі уақыт» танымдық моделі жатыр. Бұл қазақ дүниетанымында уақыттың тек сызықтық емес, табиғаттағы циклдік өзгерістер арқылы қабылданғанын көрсетеді.

Ай артынан ай өтті – уақыт озды. *Күн артынан күн, ай артынан ай, жыл артынан жыл өтеді* (Қазақ ертегі) контекстінде ай артынан ай өтті фразеологизмі уақыттың үздіксіз әрі қайтымсыз қозғалысын білдіреді. Мұнда Ай уақыттың табиғи өлшем бірлігі ретінде көрінеді. Айлардың бірін-бірі алмастыруы өмір ағысының тоқтаусыз жалғасуын бейнелейді. Сондықтан бұл қолданыста Ай уақыттың циклдік ұйымдасуын және тіршілік сабақтастығын таңбалайтын мәдени символ ретінде танылады.

Айдың бір жаңасы – Жұлдыздың, айдың алғашқы күні. Айдың бір жаңасы тіркесі жаңа айдың туу мезгілін білдіреді. Мұнда Ай фазалары уақыт межесін анықтаудың дәстүрлі құралы ретінде көрінеді. Қазақ халқы уақытты табиғаттағы астрономиялық өзгерістер арқылы есептегендіктен, жаңа туған Ай жаңа уақыт кезеңінің басталуын білдіретін маңызды белгіге айналған. Сондықтан тіркес «ай → жаңа кезеңнің басталуы» танымдық моделін репрезентациялайды.

Ай көрген күн тұрақты тіркесі әр айдың алғашқы күнін білдіреді. Бұл қолданыста Ай күнтізбелік уақытты жүйелеудің негізгі көрсеткіші ретінде көрінеді. Тіркес қазақ халқының уақытты табиғи құбылыстар арқылы межелу тәжірибесін сақтап қалған. Мұнда Ай уақыттың басталу нүктесін белгілейтін мәдени маркер қызметін атқарады.

Айдың қараңғысы – Айдың отырып туатын кезеңі. *Бүгін айдың нешесі, Ай қараңғы кешесі. Жазығы қатын демесең, Қартайса да ілгері, Әлгі қыздан мүшесі (Қыз Жібек)* контекстінде айдың қараңғысы жаңа ай тууының алдындағы кезеңді білдіреді. Тіркес Айдың көрінбейтін фазасына негізделген халықтық уақыт өлшемін бейнелейді. Мұнда Айдың физикалық күйі уақыт межесін анықтайтын танымдық белгі ретінде қолданылады. Сондықтан бұл қолданыста Ай табиғи циклдердің көрсеткіші әрі уақыттың ауыспалы сипатын таңбалайтын символ ретінде көрінеді.

Айдан-айлар жүрді – Ұзақ сапар шекті. *Айдан-айлар жүрдім, астымдағы атым зорығып өлді* (Қазақ ертегі) контекстінде айдан-айлар жүрді фразеологизмі ұзақ уақытқа созылған сапарды білдіреді. Мұнда Ай жол ұзақтығының өлшемі ретінде алынған. Қолданыста уақыт пен кеңістік өзара сабақтас категориялар ретінде көрінеді, өйткені жүрілген жолдың ауқымы айлар арқылы сипатталған. Сондықтан бұл тіркесте Ай әрі уақыттың, әрі кеңістіктің көрсеткіші қызметін атқарады.

Айлар өтті, жылдар өтті – ұзақ уақыт. *Айлар өтеді – келмейді, жылдар өтеді – келмейді* (Қазақ ертегі) контекстінде айлар өтті, жылдар өтті тіркесі уақыттың ұзақ әрі қайтымсыз өтуін білдіреді. Мұнда ай мен жыл уақыттың әртүрлі деңгейдегі өлшемдері ретінде көрініп, өмір ағысының тоқтаусыз

қозғалысын бейнелейді. Сондықтан бұл қолданыста Ай адамның еркінен тыс өтетін уақыттың символы ретінде концептуалданады.

Ай-күні болды/ ай-күні жетіп отыр/ Ай-күні жақындады – босану мерзімі/ жүктіліктің аяқталу кезеңі. *Ай-күні болып, күн өткен сайын әйелдің аяғы ауырлай беріпті* (Қазақ ертегі) контекстінде ай-күні болды тіркесі босану мерзімінің жақындауын білдіреді. Мұнда Ай адамның физиологиялық даму циклін өлшейтін табиғи уақыт көрсеткіші ретінде көрінеді. Тіркес қазақ дүниетанымындағы биологиялық уақыттың табиғат циклдерімен сабақтастығын бейнелейді. Сондықтан бұл қолданыста Ай жаңа өмірдің дүниеге келуін межелейтін биологиялық хронометр қызметін атқарады. Сондықтан бұл тіркес «ай → өмірдің басталу уақыты» моделін репрезентациялайды.

Ай балтаның сабындай – қысқа уақыт. *Білегінің шырайы ай балтаның сабындай* (Қыз Жібек) контекстінде ай балтаның сабындай тіркесі адамның білегінің жұмыр, сұлу әрі келісті пішінін сипаттайды. Мұнда Ай уақыт немесе кеңістік өлшемі ретінде емес, эстетикалық эталон ретінде қолданылған. Фразеологизмнің бейнелік негізінде Айдың тегіс, жұмыр және үйлесімді пішіні жатыр. Сондықтан бұл қолданыста Ай сұлулықтың, үйлесімділіктің және мінсіз форманың мәдени символы ретінде көрінеді.

Жыл он екі ай – жыл бойы. Бұл фразеологизм уақыттың толық бір циклін білдіреді. Берілген қолданыста Ай жылдық уақыт жүйесінің негізгі құрылымдық бірлігі ретінде көрінеді. Осы тіркесте көрсетілгендей, қазақ халқы уақытты табиғи астрономиялық құбылыстар арқылы өлшеген.

Айшылық алыс жер – бір айда басып өтетін жер. Мұнда кеңістіктің үлкен ауқымы уақыт өлшемі арқылы сипатталған. Берілген тіркесте «айшылық» бір ай ішінде жүріп өтетін қашықтықты білдіреді. Осы қолданыста көрсетілгендей, қазақ тілдік санасында кеңістік пен уақыт өзара тығыз байланыста қабылданады. Дж. Лакофф пен М. Джонсонның концептуалдық метафора теориясы тұрғысынан бұл «уақыт – кеңістік» (time is space) моделінің көрінісі болып табылады.

Айшылық жолды алты аттады – қысқа уақыт. Берілген тіркесте өте қысқа уақыт ішінде ұзақ қашықтықты еңсеру мағынасы көрінеді. Осы мысалда көрсетілгендей, кеңістік пен уақыт арасындағы қатынас салыстырмалы сипатқа ие болып, адамның немесе кейіпкердің ерекше мүмкіндігін көрсету құралына айналады.

Ай батқан айында, күні жеткен күнінде – Бұл мысалда өмірлік циклдің аяқталуы бейнеленген. Контексте Айдың батуы адамның өмірінің аяқталуымен ассоциацияланып, экзистенциалдық метафора қалыптастырады. Осы қолданыста көрсетілгендей, Ай тек өмірдің басталуын емес, оның аяқталуын да таңбалайтын әмбебап символ ретінде көрінеді.

Ай толғанын білмес, жігіт болғанын білмес – кемелдену, жетілу. Берілген мақалда Айдың толуы мен адамның есейіп, кемелденуі арасындағы ұқсастық негізге алынған. Мұнда адамның биологиялық және әлеуметтік жетілу процесі Ай фазалары арқылы түсіндіріледі.

Тоғыз ай, тоғыз күн – даму мерзімі. Бұл фразеологизм адамның құрсақтағы даму мерзімін білдіреді. Берілген қолданыста Ай уақытты өлшеудің ғана емес, биологиялық процестерді бақылаудың да негізгі құралы ретінде көрінеді. Қазақ халқының дәстүрлі танымында адамның дүниеге келуі мен дамуы табиғаттағы циклдік құбылыстармен, әсіресе Ай қозғалысымен тығыз байланыста қарастырылған. Қазақтың дәстүрлі акушерлік тәжірибесінде әйелдің жүктілік мерзімі Ай циклдері негізінде есептелген. Халық арасында «аққол ана» атанған тәжірибелі кіндік шешелер әр айды 27 күндік кезең ретінде қарастырып, жүктіліктің жалпы мерзімін тоғыз айға сәйкестендірген. Босану мерзімін дәл анықтау үшін арнайы есептеу жүйесі қолданылып, жүкті болған күннен бастап 243 құмалақ арқылы күн санау тәжірибесі кең тараған. Осы есептің нәтижесінде халықтық дүниетанымда баланың ана құрсағында «тоғыз ай, тоғыз күн» жетілетіні туралы түсінік қалыптасқан [115].

Ағылшын тілдік әлем бейнесінде Moon космонимі уақыт категориясын таңбалаудың маңызды құралы болып табылады. Алайда ол қазақ тіліндегідей нақты уақыт өлшемі ретінде емес, табиғи-биологиялық ырғақтарды, маусымдық өзгерістерді және уақыттың субъективті қабылдануын бейнелеуге қызмет етеді. Сондықтан Moon космонимі ағылшын тілдік санасында уақыттың циклдік сипаты мен оның эмоционалдық қабылдануының символы ретінде көрінеді.

A harvest moon – егін жинау айы. *A harvest moon, full and orange, hung in the dusk* (Ымырт құшағында егін жинау уақытының толық, қызғылт-сары Айы асылып тұрғандай еді) сөйлемінде *harvest moon* күзгі егін жинау науқанының басталуын көрсететін табиғи уақыт индикаторы ретінде көрінеді. Осы қолданыста Moon космонимі ауылшаруашылық циклімен байланысып, белгілі бір маусымның символына айналған. Бұл таным көптеген дәстүрлі мәдениеттерге тән: мысалы, Майя, Ацтек және Инка өркениеттерінде шаруашылық пен ғұрыптық іс-әрекеттердің мерзімі Күн мен Ай фазаларына сәйкес белгіленіп отырған. Сондықтан аталған қолданыста Ай тек астрономиялық нысан емес, маусымдық жұмыстарды реттейтін және табиғи-аграрлық циклдердің сабақтастығын қамтамасыз ететін уақыттық бағдар қызметін атқарады [105, p. 66].

The moon slivered smaller and smaller – уақыт өтті. *At night, the moon slivered smaller and smaller* (Түн қараңғылығында Ай бара-бара жіңішкеріп, кішірейе берді). Мұнда Айдың біртіндеп жұқаруы уақыттың өтуін және белгілі бір циклдің аяқталуға жақындауын білдіреді. Контекстен байқалғандай, Ай фазаларының өзгеруі табиғи уақыттың визуалды көрінісі ретінде қабылданады. Осы қолданыста Moon уақыттың үздіксіз қозғалысын бейнелейтін символдық көрсеткіш қызметін атқарады.

To delay the moon's course – уақытты тоқтату. *The gods have the power to delay the moon's course and spin a single night the length of many*” (Құдайлар Айдың бағытын (циклін) кешіктіруге және жалғыз түнді бірнеше түннің өлшеміне дейін ұзартуға қауқарлы). Берілген сөйлемде Айдың қозғалысын тоқтату немесе баяулату арқылы уақытты басқару идеясы көрінеді. Берілген контексте Moon табиғи уақыттың өлшемі ретінде қабылданып, оның қозғалысына ықпал ету

уақыттың өзін өзгерту мүмкіндігімен теңестіріледі. Осы қолданыста көрсетілгендей, Ай метафизикалық уақыттың символына айналған.

The moon paced her weary course (Ай өзінің шаршаңқы сапарында баяу аяңдап барады). Бұл мысалда Айға адамға тән әрекет телінген. Контекстен байқалғандай, *paced* етістігі арқылы Ай антропоморфтандырылып, уақыттың баяу әрі ауыр өтуі бейнеленеді. Мұнда уақыттың объективті ағыны емес, адамның оны субъективті қабылдауы алдыңғы орынға шығады.

To see the moon high – түн ортасы. *I was surprised to see the moon high in the sky* (Аспанда биік тұрған Айды көріп, таңырқап қалғаным бар). Айдың аспандағы орны түннің қаншалықты кеш болғанын көрсететін уақыт көрсеткіші ретінде қолданылған. Берілген қолданыста Moon табиғи «аспан сағаты» қызметін атқарады. *She slipped out of the tent when the moon was high* (Ай аспанда тым биіктеп кеткен кезде, ол шатырдан ақырын ғана шығып кетті). Бұл мысалда да Айдың аспандағы орналасуы түн ортасы Айдың биіктігі арқылы анықталып отыр.

In the blue hour before sunup – түн аяқталып таң атуға жақын уақыт. *Күн шыққанға дейінгі көгілдір уақытта (көк сағатта)* (Sylvia Plath). Осындағы *blue hour* ұғымы түн мен таң арасындағы өтпелі кезеңді білдіреді. Берілген контексте Ай жарығы мен Күн сәулесінің тоғысқан сәті уақыттық шекараның ауысуын көрсетеді. Осы қолданыста Moon тәуліктік циклдің маңызды кезеңдерінің бірін белгілеуші символ ретінде көрінеді. Moon космонимі ағылшын тілінде оқиғалардың қайталану жиілігін және уақыттың субъективті қабылдануын бейнелеуге қатысады. Мұндай қолданыстарда Ай уақыттың сандық емес, бағалауыштық көрсеткіші ретінде көрінеді.

Once in a blue moon – сирек. *Can once in a blue moon catch the shadows* (Көк Ай туған сирек сәтте көлеңкелерді ұстап алуға болады). Бұл мысалда *once in a blue moon* фразеологизмі оқиғаның өте сирек жүзеге асатынын білдіреді. Берілген қолданыста Ай нақты уақыт өлшемі ретінде емес, белгілі бір әрекеттің қайталану жиілігін бағалайтын мәдени символ қызметін атқарады. Осы мысалда көрсетілгендей, уақыттың сандық мөлшерінен гөрі оның сапалық бағасы маңызды болып отыр.

Many moons ago – көп айлар бұрын. Бұл фразеологизм өте ертеде болған оқиғаны білдіреді. *I used to be quite the athlete, many moons ago* (Мен осыдан көп жыл бұрын, өте жақсы спортшы болғанмын.) Мұндағы *many moons ago* фразеологизмі «өте ерте кезде», «көп уақыт бұрын», «баяғыда» деген мағынаны білдіреді. Ағылшын тілінде *moon* уақыттың дәстүрлі өлшемі ретінде қолданылып, айлардың ауысуы арқылы ұзақ уақыт аралығын білдіреді. Сондықтан бұл қолданыстың негізінде «ай → уақыттың өтуі» танымдық моделі жатыр. Контексте Ай нақты астрономиялық нысан ретінде емес, өткен уақыттың ұзақтығын білдіретін мәдени-символдық көрсеткіш қызметін атқарады.

Month in, month out – уақыттың монотонды әрі бірқалыпты өтуі. Фразеологизм белгілі бір әрекеттің үздіксіз, тұрақты және ұзақ уақыт бойы қайталануын білдіреді. Қолданыста *month* лексемасы нақты күнтізбелік уақыт бірлігі ретінде сақталғанымен, фразеологиялық деңгейде ұзақ мерзімділік пен

тұрақтылық мәндерін иеленеді. Сондықтан бұл тіркес уақыттың циклдік қайталануын және белгілі бір жағдайдың өзгеріссіз жалғасуын бейнелейді. Тіркестің семантикалық құрылымында «ай → қайталанатын уақыт циклі» танымдық моделі көрініс табады. Контекстен байқалғандай, ағылшын тілдік санасында ай уақыттың ұзақтығын ғана емес, белгілі бір әрекеттің жүйелі түрде жалғасуын білдіретін мәдени-танымдық көрсеткіш қызметін атқарады.

A month of Sundays – жексенбілер айы; өте ұзақ уақыт. Бұл шын мәнінде мүмкін емес немесе шексіз ұзақ болып көрінетін уақыт аралығын білдіреді. Бұл тіркес көбіне белгілі бір оқиғаның болмағанын немесе біреуді ұзақ уақыт көрмегенін әсірелеп жеткізу үшін қолданылады. *I haven't seen him in a month of Sundays* (Мен оны өте көп уақыттан бері көрген жоқпын.). Берілген қолданыста month лексемасы нақты күнтізбелік уақыт өлшемінен алшақтап, субъективті уақыт ұзақтығын білдіретін бейнелі мәнге ие болған. Фразеологизмнің негізінде «жексенбілерден тұратын ай» сияқты шынайы өмірде мүмкін болмайтын уақыттық модель жатыр. Осы арқылы уақыттың қалыпты ағыны бұзылып, оның шектен тыс ұзақтығы экспрессивті түрде көрсетіледі. Сондықтан бұл тіркестің семантикалық құрылымында «ай → шексіз ұзақ уақыт» танымдық моделі көрініс табады. Контекстен байқалғандай, ағылшын тілдік санасында уақыт объективті хронологиялық өлшем ретінде ғана емес, адамның субъективті қабылдауына тәуелді психологиялық категория ретінде де концептуалданады. Мұнда month компоненті ұзақтықтың нақты көрсеткіші емес, уақыттың созылыңқы әрі шексіз болып қабылдануын білдіретін мәдени-танымдық символ қызметін атқарады.

The moon's man now works his hell of Mondays (Айдың тұрғыны енді өзінің тозақы дүйсенбілерін өткеруде). (Sylvia Plath). Бұл мысалда *Mondays* (дүйсенбілер) ұғымы күнделікті қайталанатын ауыр еңбектің символына айналған. Контекстен байқалғандай, Monday сөзінің этимологиялық негізі (*Moon's day* – Ай күні) Ай космонимімен байланысты. Осы қолданыста Moon адамның өміріндегі қайталанатын міндеттер мен уақыттың тоқтаусыз айналымын бейнелейтін экзистенциалдық метафора қызметін атқарады.

Жалпы алғанда, ағылшын тіліндегі Moon космонимі уақыттың нақты өлшемінен гөрі оның маусымдық, психологиялық және символдық қырларын бейнелеуге қызмет етеді. Ал қазақ тілінде Ай уақыттың нақты өлшемі мен өмірлік циклдердің көрсеткіші ретінде көрінеді. Ф. Шарифианның мәдени лингвистика теориясы [112,р. 180] тұрғысынан бұл айырмашылықтар әр халықтың мәдени концептуализациясының нәтижесі болып табылады. Қазақ тілдік санасында Ай уақыт пен кеңістікті өлшейтін прагматикалық индикатор қызметін атқарып, көшпелі өмір салтымен сабақтасса (*айшылық алыс жер, айы-күні жету, айы-күні бату*), ағылшын дүниетанымында Moon көбіне оқиға жиілігін (*once in a blue moon, a month of Sundays*) және уақыттың субъективті қабылдануын сипаттауға қатысады.

5. «Ай» компонентті фразеологизмдердегі мүмкіндіктің шегі және бос әурешіліктің көрінісі. Қазақ тіліндегі «Ай» компонентті фразеологизмдер негізінен пейоративті (болымсыз) бағалауыштық реңкке ие:

Қазақ тіліндегі *Айға шапты, Айласыздың батыры айға шабады, Айға шапқан арыстан* сияқты тәрізді фразеологизмдер мен қолданыстардың негізінде «Ай – қолжетпес нысан» концептуалдық моделі жатыр. Қазақ дүниетанымында Ай биіктіктің, алыстықтың және адам мүмкіндігінен тыс жатқан мақсаттың символы ретінде қабылданады. Сондықтан Айға ұмтылу көбіне бос әурешілікпен, нәтижесіз әрекетпен немесе шынайы мүмкіндікті дұрыс бағаламаумен байланысады. Мысалы, «Халықтың туып талай арыстаны, Арындап айға шауып сан мерт болған» (С. Бегалин) және «Жерді жер, айды ай деп ұғындым да, Айға ұмтылып, жерге кеп жығылдым да» (М. Жұмабаев) жолдарында Ай қолжетпес арман мен идеалдың символы ретінде көрінеді. Дж. Лакофф пен М. Джонсонның концептуалдық метафора теориясы тұрғысынан алғанда, мұнда «жер – шынайы өмір», «ай – қолжетпес идеал» оппозициясы жүзеге асады [89,р. 242]. Осы себепті қазақ тілдік санасында Айға ұмтылу көбіне теріс бағаланып, бос әуре болудың немесе орындалмайтын мақсатқа талпынудың метафоралық көрінісі ретінде концептуалданады.

Reach for the moon (Айға қол созу; қол жеткізуі қиын мақсатқа ұмтылу) фразеологизмі адамның алдына өте жоғары мақсат қоюын, қиын немесе қолжетуі екіталай жетістікке ұмтылуын білдіреді. *My parents always taught me to reach for the moon when I was growing up that I could be anything I set my mind to!* (Ата-анам бала кезімнен маған әрқашан биік мақсат қоюды, егер талпынсам, кез келген нәрсеге қол жеткізе алатынымды үйретті.). Берілген қолданыста moon компоненті нақты аспан денесін емес, адамның қолы жете бермейтін биік арманды, асқақ мақсатты білдіреді. Фразеологизмнің семантикалық құрылымында мақсаттың қиындығы мен оған жетуге деген ұмтылыс идеясы алдыңғы қатарға шығады. Айдың жерден алыста орналасуы мен қолжетпейтін нысан ретінде қабылдануы оның жоғары мұраттың символына айналуына негіз болған. Сондықтан бұл тіркестің негізінде «ай – қолжетпес идеал» танымдық моделі жатыр. Контекстен байқалғандай, ағылшын лингвомәдениетінде Ай адамның амбициясын, болашаққа деген ұмтылысын және өз мүмкіндіктерінің шегінен шығуға деген талпынысын бейнелейтін мәдени символ ретінде концептуалданады. Мұнда Ай қол жеткізу қиын болғанымен, ұмтылуға лайық асқақ мақсаттың метафоралық бейнесі қызметін атқарады.

To cast beyond the moon (Айдан әріге көз тігу; шектен тыс қиялдау, мүмкін емес нәрсені көздеу) фразеологизмі шынайы мүмкіндіктерден асып түсетін мақсаттар қоюды немесе орындалуы екіталай нәрселер туралы ойлауды білдіреді. *He is always casting beyond the moon with his grand schemes.* (Ол үнемі жүзеге асуы қиын алып жоспарлар құрып жүреді.). Берілген қолданыста moon компоненті адамның қолы жететін шектің ең жоғарғы нүктесін білдіреді. Ал *beyond the moon* («айдан әрі») кеңістігі нақты шынайылықтан тыс жатқан, қолжетпейтін немесе қиялдағы мақсаттар аймағын меңзейді. Сондықтан фразеологизмнің семантикалық құрылымында адамның өз мүмкіндігінен асып түсетін жоспарларға немесе шектен тыс амбицияларға ұмтылуы бейнеленеді. Тіркестің негізінде «ай – қолжетпес идеал» және «айдан әрі – мүмкін еместің кеңістігі» танымдық модельдері жатыр. Контекстен байқалғандай, ағылшын

лингвомәдениетінде Ай қолжетуі қиын мақсаттың символы болса, одан арғы кеңістік шынайылық шегінен тыс жатқан арманның, утопиялық идеялардың немесе орындалуы күмәнді жоспарлардың метафорасы ретінде концептуалданады. Сондықтан бұл қолданыста Ай адамның ұмтылысы жететін шекті межені білдіретін мәдени-символдық бағдар қызметін атқарады.

Ask for the moon (*айды сұрай*) идиомасы орындалуы қиын, шектен тыс немесе негізсіз талап қою мағынасын білдіреді. *I just asked them if we could go to lunch a little earlier, and they're acting like I'm asking for the moon!* (Мен тек түскі асқа сәл ертерек баруға бола ма деп сұрадым, ал олардан мен мүмкін емес нәрсе сұрағандай болып отырмын.); *I'm not taking out all the green jellybeans for him, he's asking for the moon!* (Мен ол үшін барлық жасыл кәмпиттерді теріп бермеймін, ол тым артық нәрсе талап етіп отыр.). Берілген қолданыстарда moon компоненті адамның қолы жете бермейтін, жүзеге асуы қиын немесе шынайы мүмкіндіктерден тыс жатқан нысанды білдіреді. Фразеологизмнің семантикалық құрылымында талап етіліп отырған нәрсе мен оны орындау мүмкіндігі арасындағы сәйкессіздік көрініс табады. Айдың алыстығы мен қолжетімсіздігі адамның шектен тыс талабын бейнелеудің негізіне айналған. Сондықтан бұл тіркестің негізінде «ай – қолжетпес нәрсе» танымдық моделі жатыр. Контекстен байқалғандай, ағылшын лингвомәдениетінде Ай қол жеткізу қиын мақсаттың ғана емес, орынсыз жоғары талаптың да символы ретінде концептуалданады. Мұнда Ай шынайы мүмкіндіктер шегінен шығатын тілек пен талаптың мәдени-символдық бейнесі қызметін атқарады.

Bark at the moon (*Айға қарап ұру*) – нәтижесіз қарсылықты немесе бос әурешілікті білдіреді. *Good luck talking to the principal, but I think you'll just be barking at the moon I doubt you'll get a better grade* (Директорға барып сөйлесуге сәттілік, бірақ бұл бос әурешілік болады деп ойлаймын – бағанның жақсаратынына күмәнім бар.). Берілген контексте *bark at the moon* фразеологизмі нәтижеге жеткізбейтін әрекетті білдіреді. Мұнда адамның әрекеті мен күтілетін нәтиже арасында байланыс жоқ екендігі алдыңғы қатарға шығады. Иттің Айға қарап ұруі Айға ешқандай әсер ете алмайтыны сияқты, кейбір әрекеттер де жағдайды өзгертуге қабілетсіз болып көрінеді. Контекстен байқалғандай, Ай үнсіз әрі қолжетпейтін нысан ретінде қабылданып, оған бағытталған әрекет мағынасыз іс ретінде бағаланады.

Moonshine in the water (*Судағы бейне*). Берілген қолданыста Ай сәулесінің судағы бейнесі орындалмайтын үміт пен жалған иллюзияның символы ретінде көрінеді. Осы мысалда көрсетілгендей, адам қол жеткізе алмайтын елеске ұмтылып, шынайылықтан алшақтайды. Жалпы алғанда, қазақ және ағылшын тілдерінде Ай космонимі адамның мүмкіндігінің шегін, орындалуы қиын мақсаттарды және қолжетпес мұраттарды бейнелейтін ортақ когнитивтік модельге негізделеді. Алайда қазақ дүниетанымында Айға ұмтылу көбіне бос әурешілік пен нәтижесіз әрекет ретінде бағаланса, ағылшын мәдениетінде ол өршілдік пен өзін-өзі дамыту идеяларымен де сабақтасып жатады.

3. Көвештің мәдени контекстегі метафоралар теориясы [90,р. 314] тұрғысынан алғанда, екі халықтың да танымында Ай «қол жетпейтін асқақ

мақсат» ретінде концептуалданады. Алайда бұл модельдің мәдени интерпретациясы әртүрлі. Ф. Шарифианның мәдени лингвистика теориясына [112,р. 180] сәйкес, қазақ дүниетанымында Айға ұмтылу көбіне бос әурешілік пен шынайы мүмкіндікті дұрыс бағаламаудың белгісі ретінде қабылданса, ағылшын мәдениетінде ол биік мақсатқа ұмтылудың, амбиция мен жеке жетістіктің символы ретінде бағаланады. Осылайша ортақ концептуалды модель әр мәдениетте әртүрлі аксиологиялық мазмұнға ие болады.

6. «Ай/Мoon» компонентті фразеологизмдердегі жарық–қараңғылық пен құпиялықтың көрінісі. Қазақ тілдік әлем бейнесінде Айдың жарығы мен оның болмауы адамның әлеуметтік әрекеттерін, кеңістікті қабылдауын және моральдық бағалау жүйесін бейнелеуде маңызды қызмет атқарады. Әсіресе Ай жарығы қауіпсіздік, бақылау, құпиялық және ақиқат ұғымдарымен тығыз байланыста көрінеді.

Мен ұрлық қылғанда ай жарық болды – әшкере болу [17,б. 181]. Бұл сөйлемде Ай жарығы адамның жасырын әрекетін жүзеге асыруына кедергі келтіретін фактор ретінде көрінеді. Берілген қолданыста ұрлық жасау ниеті мен сыртқы ортаның жағдайы өзара сәйкес келмейді. Осы мысалда көрсетілгендей, Айдың жарығы құпия әрекетті әшкерелеуші күш ретінде концептуализацияланған. Сондықтан бұл тіркес сәтсіздік пен жолы болмаушылықтың белгісін білдіреді.

Ай жарық – қоян арық. Бұл мақалда да Ай жарығы қауіп пен бақылаудың символы ретінде көрінеді. Контекстен байқалғандай, жарық түнде жасырыну немесе қауіптен қашу қиын болады. Осы қолданыста Ай еркін әрекет ету мүмкіндігін шектейтін бақылаушы күш ретінде танылады.

Ай сүттей жарық – анық, айқын. Бұл мысалда Айдың жарығы түнгі кеңістікті толық жарықтандырып тұрған күйде сипатталады. Берілген тіркесте «сүттей» теңеуі жарықтың молдығын, тазалығын және анық көрінетіндігін білдіреді. Осы қолданыста көрсетілгендей, Ай кеңістікті айқындаушы негізгі жарық көзі ретінде қабылданады.

Ай тастай қараңғы. Мұнда керісінше, түнгі кеңістіктің қараңғылығы сипатталады. Контекстен байқалғандай, «тастай» компоненті жарықтың жоқтығын және көру мүмкіндігінің шектелгендігін күшейтіп көрсетеді. Мұнда Айдың болмауы немесе жарығының әлсіздігі қауіп пен белгісіздік ұғымдарымен байланыстырылады.

Бетін айдай қылды. Бұл мысалда фразеологизм адамның жасырын әрекетін немесе айыбын көпшілікке жария ету мағынасында қолданылған. Берілген қолданыста Ай жарықтың, анықтықтың және ақиқаттың символы ретінде көрінеді. Осы тіркесте көрсетілгендей, құпия болған нәрсе жарыққа шығып, көпшілікке мәлім болады. Дж. Лакофф пен М. Джонсонның концептуалдық метафора теориясы тұрғысынан қарастырғанда, мұнда «ай жарығы – ақиқат», «қараңғылық – құпия» моделдері жүзеге асады. Айдың жарығы физикалық кеңістікті ғана емес, моральдық кеңістікті де жарықтандырып, шындықты ашушы күш ретінде қызмет етеді.

Moonlighting (қосымша жұмыс істеу) Бұл мысалда *moonlighting* бірлігі адамның негізгі жұмысынан тыс уақытта жасайтын жасырын немесе ресми тіркелмеген еңбегін білдіреді. Берілген қолданыста Moon түнгі уақытпен байланысып, әрекетті көпшілік назарынан тасалаушы кеңістік ретінде көрінеді. Осы мысалда көрсетілгендей, Ай жарығы әрекетті әшкерелеуші емес, керісінше, оны жасыруға мүмкіндік беретін символдық орта қызметін атқарады.

Moonlight flit (түнде жасырын көшіп кету). Бұл фразеологизм қарызын төлемей немесе ешкімге білдірмей түнде көшіп кету әрекетін білдіреді. Контекстен байқалғандай, Moon адам әрекетін көзден таса ететін қорғаныш кеңістік ретінде қабылданып, құпиялық пен жасырын қозғалыстың мәдени белгісіне айналған.

Escaped among moon-plumaged strangers (*Ай қауырсынды бейтаныстар арасында қашып кетті*) (S. Plath). Бұл мысалда ағылшын тіліндегі «moon-plumaged» күрделі эпитеті Айдың сәулесіне шағылысқан ақшыл, күміс түсті, тылсым әрі қасиетті бейнені білдіреді. Қазақ поэзиясында бұл суретті «ай қауырсынды» немесе «ай түсті қанатты» деп беру түпнұсқаның метафоралық бояуын толық сақтайды. Берілген контексте кейіпкер күнделікті шынайы кеңістіктен алыстап, құпия және мистикалық ортаға өтеді. Осы қолданыста көрсетілгендей, Moon белгісіздік пен жасырындықтың поэтикалық бейнесін қалыптастырады. Ағылшын лингвомәдениетінде Ай жарығы көбіне табиғаттың бейтарап әрі эмоциясыз бақылаушысы ретінде қабылданады.

Beautiful but cold as moonlight (*Әдемі бірақ айдай суық*) (Miller, 2011). Бұл мысалда ай сәулесі сұлулық пен суықтықтың қатар көрінісін береді. Берілген қолданыста Moonlight сыртқы әсемдікті білдіргенімен, жылылық пен эмоционалдық жақындықты қамтымайды. Осы мысалда көрсетілгендей, Ай жарығы адамның жан дүниесіне әсер ететін жылы күш емес, сырттай бақылаушы бейтарап құбылыс ретінде қабылданады.

Moon-blanched and implacable (*Айдан асқан аппақ нұр құшағындағы рақымсыз бейне*) (S. Plath). Бұл мысалда Ай жарығы қаталдық пен мейірімсіздік сипаттарымен байланыстырылған. Контекстен байқалғандай, Moon адамның ішкі әлеміне жанашырлық танытпайтын салқын табиғаттың символына айналған. Осы қолданыста көрсетілгендей, Ай жарығы батыстық дүниетанымдағы адам мен табиғат арасындағы экзистенциалдық алшақтықты бейнелейді.

Dark of the moon (*Айдың қараңғысы*). Бұл тіркес Ай көрінбейтін қараңғы кезеңді білдіреді. Берілген қолданыста Айдың жоқтығы кеңістіктегі бағдардың жоғалуын және белгісіздік сезімін туғызады. Осы мысалда көрсетілгендей, Moon адамның қоршаған ортаны қабылдауындағы маңызды визуалды тірек ретінде көрінеді. *I woke in terror... there was no moon I could see* (*Қорқып ояным ... ай көрінбеді*) (Miller, 2011). Бұл мысалда кейіпкердің үрей сезімі Айдың жоқтығымен байланыстырылған. Контекстен байқалғандай, Moon тек жарық көзі ғана емес, адамның психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін символдық бағдар қызметін атқарады. Айдың көрінбеуі жалғыздықты, қорғаныссыздықты және белгісіздік алдындағы қорқынышты күшейтеді.

Жалпы алғанда, қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде Ай құпиялық пен түнгі әрекеттерге қатысты маңызды символдық мәнге ие. Екі тілде де түн мен ай жарығы жасырын әрекеттердің фоны ретінде көрінгенімен, олардың мәдени интерпретациясы әртүрлі. Ф.Шарифианның мәдени лингвистика теориясы тұрғысынан алғанда, қазақ дүниетанымында Ай жарығы ақиқат пен әшкерелеудің символы ретінде қабылданып, *мен ұрлық қылғанда ай жарық болды, бетін айдай қылды* тәрізді қолданыстарда жасырын әрекеттерді әшкерелеуші күш ретінде көрінеді. Ал ағылшын мәдениетінде Moon көбіне құпия әрекеттерді бүркемелеуші кеңістікпен және психологиялық оқшауланумен байланыстырылады (*moonlighting, moonlight flit, dark of the moon*). Осылайша қазақ мәдени кодында Ай бақылаушы әрі әшкерелеуші күш ретінде концептуалданса, ағылшын тілдік әлем бейнесінде оның құпияны жасырушы және психологиялық күйді бейнелеуші қыры басым көрінеді.

7. «Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі сакральды-ритуалдық және ирониялық кодтардың көрінісі.

Қазақ лингвомәдениетіндегі Айдың семантикалық өрісін тереңірек зерделеу барысында, оның тек аспан денесі емес, адамның өмірлік циклі мен діни наным-сенімдерін бағыттап отырушы киелі субъект екендігі айқындалды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «Ай» космонимінің мұндай терең діни-нанымдық және ритуалдық қолданысы қазақ тілдік әлем бейнесіне тән эксклюзивті сипаттардың бірі болып табылады.

А) Регенерация коды және мифо-ритуалдық тағзым: Зерттеуші Г.Смағұлованың тұжырымына сүйенсек, исламдық және исламға дейінгі түсініктердің тоғысуы нәтижесінде Ай рухтар әлемімен байланыс орнатушы нысан ретінде концептуалданған. Мәселен, зираттар басына Ай белгісін қою ұрпақтар сабақтастығы мен мәдени тұтастықтың лингвомәдени коды болып табылады [113,б. 134]. Бұл сакральдылық қазақ фразеологиясындағы жаңару (регенерация) коды арқылы айқын көрінеді. Жаңа туған айды көргенде айтылатын:

«Ай көрдім, аман көрдім... Жаңа айда жарылқа, Ескі айда есірке!» деген бата-тілектер Ай фазаларының ауысуын адам өміріндегі жаңа мүмкіндіктермен және рухани тазарумен шендестіреді. Көшпенділердің жаңа Айға қарап тағзым етіп, жерден шөп алып отқа тастау немесе мал амандығы үшін *«Ай тұяқ шалу»* (құрбандық шалу) жоралғылары жоралғысы космонимнің береке беруші киелі күшіне деген сенімнің көрінісі болып табылады [116].

Ә) Табу (тыйым салу) жүйесі және когнитивтік байланыс: Айдың физикалық белсенділігі мен адамның шаруашылық-тұрмыстық әрекеті арасындағы тығыз байланыс қазақ тіліндегі бай тыйым (табу) жүйесі арқылы дәлелденеді. Мысалы:

Ай толғанда желі тартпа, Ай толғанда көшпе, Жаңа ай туғанда қойға қошқар жіберме – Айдың толысу кезеңдеріне байланысты қалыптасқан осы сияқты фразеологиялық тыйымдар Айдың табиғатқа әсерін ескерген прагматикалық бақылаулардан туған. Сонымен қатар, *Ай сәулесін бетіңе түсіртпе* деген сияқты сақтық шаралары Айдың иррационалды-мистикалық

куатынан қорғану инстинктін көрсетеді. Бұл тыйымдар қазақ халқының космос пен адам арасындағы үйлесімді бұзбауға бағытталған лингвокогнитивтік моделін құрайды.

Like old Mode of Mobberley, that saw the new moon i' th' morning (Таңертең жаңа айды көрген Мобберлидің ескі режимі сияқты). Бұл бірлік ақымақтық пен қисынсыз сенгіштіктің метафорасы болып табылады [117]. Идиоманың астарында жаңа туған айды таңертең көруді (бұл астрономиялық тұрғыдан мүмкін болса да, ырымдық тұрғыдан мағынасыз) жақсылыққа балаған «оңай алданатын» адамның бейнесі жатыр. Мұндай фразеологизмдердің пейоративті (жағымсыз) реңкі адамның рационалды ойлаудан алшақтығын көрсетуге бағытталған.

Осылайша, қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде Айға қатысты наным-сенімдердің тілдік көрінісі әртүрлі сипат алады. Қазақ мәдениетінде Ай адамның өмірлік циклін, тұрмыстық қауіпсіздігі мен рухани тазалығын бағыттайтын сакральды субъект ретінде концептуалданады. Бата-тілектер мен тыйымдар адам мен ғарыш арасындағы үйлесімді сақтауға бағытталған. Ал ағылшын тілінде Айдың мистикалық мәртебесі едәуір әлсіреп, десакрализацияланған сипатқа ие болады. Айға қатысты нанымдар мен идиомалар көбіне адамның рационалды ойлау деңгейін бағалауға, аңғалдық пен соқыр сенімді (superstition) келемеждеуге қызмет етеді. Демек, қазақ дүниетанымында Ай сакральды реттеуші күш ретінде қабылданса, ағылшын тілдік әлем бейнесінде ол адамның мінез-құлқы мен дүниетанымын бағалаудың прагматикалық құралы ретінде көрінеді.

8. «Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердің гуманистік және әлеуметтік-иерархиялық сипаты. Қазақ тілдік әлем бейнесіндегі Ай гуманистік теңдік пен шарапаттың басты символы. Қазақ фразеологиясында Айдың «қол жетпестігіне» (алыстығына) қатысты семантикалық мағынаға қарама-қайшы, оның «ортақтығын» дәріптейтін альтруистік модель басым көрініс табады. Қазақ халқының әлеуметтік теңдік пен игіліктің бәріне бірдей болуы туралы концепциясы төмендегі фразеологизм арқылы репрезентацияланады:

Ай ортақ, Күн ортақ, жақсы ортақ – оралымында Ай жеке-дара меншіктелмейтін, таптық немесе рулық шектеулерге бағынбайтын, елдің бәріне тең түсетін жақсылық пен нұрдың метафорасы. Бұл когнитивтік модель қазақ қоғамындағы «жақсы адамның» (тұлғаның) әлеуметтік қызметін де анықтайды: Ай мен Күн бүкіл әлемге қалай жарық шашса, парасатты тұлға да өз шапағатын ешкімді алаламай, бүкіл халыққа теңдей тигізуі тиіс.

Академик Ә. Қайдар атап көрсеткендей, бұл тіркес жер бетіндегі игі жақсылардың шапағаты мен ұлылық қасиетін аспан шырақтарымен шендестіру арқылы адамгершілікті көрсетеді [45, б. 180]. Жақсы адамның шарапатын Ай мен Күннің сәулесіне теңеу таза түркілік дүниетанымдық ерекшелікті айқындайды. «Ай» компонентті гуманистік фразеологизмдер қазақ мәдениетінің жоғары этикалық құндылықтарын паш етеді. Бұл бірліктер арқылы халық

адамгершіліктің ең биік шыңы айналасына пайдасы тиетін, жақсылығы «айдай ортақ» тұлға екенін когнитивтік деңгейде бекіткен.

The moon is not seen when the sun shines («Күн шыққанда ай көрінбейді») тіркесі әлеуметтік басымдық концептісін ашады. Интеллектуалды-әлеуметтік деңгейде бұл бірлік «үлкен тұлғаның қасында кішінің байқалмауы» немесе күшті биліктің жанында әлсіздің көмескіленуі сияқты қоғамдық шындықты бейнелейді. Ай мұнда Күнге тәуелді, екінші деңгейлі нысан ретінде иерархиялық жүйені модельдейді. Сол сияқты,

The moon does not heed the barking of the dog («Ай иттің үргеніне мән бермейді») тіркесінде де жоғары мәртебелі субъектінің төменгі деңгейдегі сынға немесе қарсылыққа назар аудармайтындығы концептуалданады. Мұнда Ай биліктің, беделдің немесе әлеуметтік үстемдіктің символы ретінде көрінеді.

Демек, қазақ тілдік санасында Ай жалпыадамзаттық игілік, ортақтық және адамгершілік құндылықтардың символы ретінде концептуалданады. Ай бейнесі арқылы халық игі адамның қоғамға бірдей пайда әкелетін, ешкімді алаламайтын гуманистік болмысын дәріптейді. Ал ағылшын дүниетанымында Moon концептісі мұндай гуманистік мазмұнда айқын көрінбейді. Керісінше, ол көбіне әлеуметтік жіктелу, мәртебелік айырмашылық және қоғамдық иерархияны бейнелейтін когнитивтік модель қызметін атқарады. Осылайша қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде Ай концептісі әртүрлі аксиологиялық бағдарда дамыған: қазақ мәдениетінде ол ұжымдық игілік пен адамгершіліктің символы болса, ағылшын мәдениетінде әлеуметтік қатынастар мен мәртебелік құрылымдарды бейнелеудің құралы ретінде көрінеді.

9. «Ай» компонентті фразеологизмдердегі тағдыр мен сәттілік көрінісі. Қазақ тілдік әлем бейнесінде Ай адамның оңтайлы тағдыры мен сәттілігінің символы. Бұл космоним қатысатын фразеологизмдердің басым бөлігі мелиоративті (жағымды) мағынаға ие және халықтың астрономиялық бақылаулары мен наным-сенімдерінен бастау алады.

Айы оңынан туды фразеологизмі істің сәтті басталуын, адамның бағы жанғанын білдіреді. Дж. Лакофф пен М. Джонсонның концептуалдық метафора теориясы аясында бұл құбылысты «оң жақ – тұрақтылық/береке» және «айдың тууы – жаңа кезең/бақыт» деген екі түрлі когнитивтік доменнің тоғысуынан туған күрделі бағдарлық (ориентациялық) метафоралық модель ретінде түсіндіруге болады. «Оң» жақ концептісі қазақ мәдениетінде әрқашан тура жол мен берекенің нышаны болғандықтан, Айдың осы бағытта көрінуі бақыттың келуімен теңестіріледі. Тіпті, бақ-дәулеттің еселеп артуын қос нысанды (Ай мен Күн) қоса бейнелейтін тіркес арқылы сипатталады:

Оң жақтан айы, сол жақтан күні туды/басынан күн, аяғынан ай туды – болып-толды, бақ-дәулеті артты, жолы болды деген мағынаны білдіреді. І.Кенесбаевтың еңбегінде келтірген: *Қазанқап бір күні ұйықтап жатып түс көрді. Түсінде басынан күн, аяғынан ай туып, қасында екі қозы қошқар соғысып жатыр екен* (Қазақ ертегілері) деген мысалда Күн мен Айдың қатар көрінуі ерекше ырыс пен бақтың, адамның әлеуметтік тұрғыдан кемелденіп, дәулетке жетуінің символы ретінде бейнеленеді. Мұнда Ай мен Күн екі жақтан бірдей

жарқырап, кейіпкердің өміріндегі барлық игіліктің тоғысуын көрсетеді. Сондықтан фразеологизм қазақ дүниетанымындағы толық үйлесімнің, бақ-берекенің және ерекше сәттіліктің метафорасы болып табылады.

10. «Ай» компонентті фразеологизмдердегі шаруашылық-тұрмысқа қатысты этномаркерлер

Қазақ тіліндегі «Ай» космонимінің шаруашылық семантикасы халықтың тарихи қалыптасқан кәсіби бағдары мен тұрмыс салтына, әсіресе көшпелі мал шаруашылығына тікелей байланысты. Осыған сәйкес, «Ай» компонентті фразеологизмдердің бір бөлігі төрт түлік малдың сыртқы пішінін сипаттауға, ал екінші бөлігі шаруашылықтың мерзімдік циклдерін реттеуге қызмет етеді. Бұл құбылысты қазақ халқының шаруашылық-мәдени танымының тілдік көрінісі ретінде сипаттауға болады.

Қазақ тілдік әлем бейнесінде *Ай мүйізді қошқар*, *Ай мүйізді көк серке* тәрізді тұрақты оралымдарда Айдың жарты ай тәрізді пішіні мал мүйізінің эталондық формасын сипаттауға негіз болады. Бұл қолданыстарда Ай малдың күш-қуатын, ірілігін және жетекшілік қасиетін бейнелейтін символ ретінде көрінеді. Әсіресе, *Ай мүйізді қошқар* фразеологизмі «мықты, қуатты» мағынасында жұмсалса, Ай мүйізді көк серке тіркесі серкенің айрықша қасиетін сипаттайды.

Сонымен қатар, қазақ халқының шаруашылық тәжірибесінде Ай космонимі адамның әлеуметтік-экономикалық жағдайын сипаттауға да қатысады. Мәселен, *Баһар айда қырқары* тіркесі көктемге дейін күнелтуге сақталған азын-аулақ малды білдіреді. Бұл бірлікке көктемге салым күнелтетін, кәжетке жарататын малы деген түсінік берілген. Тіркестің астарында қысқы тапшылық кезеңінен аман өтіп, көктемге жеткенше отбасының азығы мен тіршілігіне жарайтын азын-аулақ малының бар екендігі туралы түсінік жатыр. Яғни бұл қолданыс адамның дәулетін емес, керісінше, тұрмыстық қиындық жағдайындағы өмір сүру қорын көрсетіп, адамның әлеуметтік ахуалы мен күнкөріс деңгейін бағалаудың мәдени маркері ретінде көрінеді.

Ал *Інген жылына бір боталайды, атан айына бір боталайды* оралымы көшпелі шаруашылықтағы экономикалық тәжірибені бейнелейді. Ә.Қайдардың түсіндіруінше, інген табиғи жолмен жылына бір рет боталаса, атан түйенің бір ай ішінде иесіне әкелетін табысы бір ботаның құнына тең деп бағаланған [44,б. 547]. Сондықтан бұл тіркес атан түйенің шаруашылықтағы айлық өнімділігі мен экономикалық тиімділігін сипаттайтын бейнелі өлшем ретінде қалыптасқан.

3. Көвечештің [90,р. 314] және Ф. Шарифианның [112,р. 180] теориялары тұрғысынан алғанда, бұл ерекшелік екі халықтың мәдени концептуализациясындағы айырмашылықпен түсіндіріледі. Қазақ тілдік санасында Ай адамның тағдырымен, бақ-дәулетімен және сәттілігімен тығыз байланысты мелиоративті нысан ретінде қабылданады (айы оңынан туды). Осылайша қазақ фразеологиясында сәттілік пен игілікті Айдың қозғалысымен байланыстыру көшпелі дүниетанымның, табиғатпен етене байланыс пен аспан денелеріне деген құрметтің тілдік көрінісі болып табылады.

Осылайша, аталған фразеологиялық бірліктер қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық тәжірибесін бейнелейді. Бұл қолданыстарда Ай малдың сыртқы белгілерін сипаттайтын эталондық бейне әрі шаруашылықтың мерзімдік ұйымдасуымен байланысты мәдени көрсеткіш ретінде көрінеді. Сондықтан қазақ тілдік санасында Ай маңызды этношаруашылық маркер қызметін атқарады. Ағылшын фразеологиялық қорында мал шаруашылығын, төрт түлікке қатысты белгілерді немесе шаруашылық циклдерін Ай арқылы бейнелейтін тұрақты бірліктер кездеспейді. Осыған байланысты қазақ тіліндегі «Ай мүйізді қошқар», «Ай мүйізді көк серке», «атан айына бір боталайды» тәрізді этношаруашылық сипаттағы фразеологизмдер ағылшын лингвомәдениетінде баламасыз мәдени лакуна болып табылады (кесте 1).

Кесте 1 - «Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердің тақырыптық-мағыналық топтарының сандық көрсеткіші

Мағыналық-тақырыптық топтар	Қазақ тілі		Ағылшын тілі	
	Саны (n=64)	Пайыз (%)	Саны (n=53)	Пайыз (%)
«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі табиғи-метеорологиялық болжамдардың көрінісі.	7	10.9 %	7	13.2%
«Ай/moon» компонентті фразеологизмдердегі сұлулық, формалық және сипаттамалық көрінісі.	10	15.0 %	6	11.3%
«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі мінез-құлық пен психологиялық-эмоционалдық күй көрінісі	7	10.9 %	10	18.9%
«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі уақыт пен қашықтық көрінісі.	15	23.4 %	11	20.8%
«Ай» компонентті фразеологизмдердегі мүмкіндіктің шегі және бос әурешіліктің көрінісі.	4	6.3%	6	11.3%
«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі жарық-қараңғылық пен құпиялықтың көрінісі.	5	7.8%	6	11.3%
«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі сакральды-ритуалдық және ирониялық кодтардың көрінісі.	6	9.4%	3	5.7%
«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердің гуманистік және әлеуметтік-иерархиялық сипаты.	3	4.7%	4	7.5%
«Ай» компонентті фразеологизмдердегі тағдыр мен сәттілік көрінісі.	4	6.3%	-	-
«Ай» компонентті фразеологизмдердегі шаруашылық-тұрмысқа қатысты этномаркерлер	3	4.7%	-	-
Қорытынды көрсеткіш	64	100%	53	100%

Кесте 1 деректері қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердің мағыналық құрылымында уақыттық және антропоцентристік мазмұнның басым екенін көрсетеді. Қазақ тілінде ең жоғары үлес уақыт пен қашықтыққа қатысты фразеологизмдерге (23,4%) тиесілі болса, ағылшын тілінде де бұл топ жетекші орындардың бірін алады (20,8%). Сонымен қатар ағылшын тілінде психологиялық-эмоционалдық күйді білдіретін

бірліктердің үлесі жоғары (18,9%), ал қазақ тілінде сұлулық пен сипаттамалық мағынадағы қолданыстардың жиілігі басымырақ (15,6%).

Қазақ тіліндегі тағдыр мен сәттілік (6,3%) және шаруашылық-тұрмысқа қатысты этномаркерлердің (4,7%) дербес топ ретінде көрінуі «Ай» концептісінің ұлттық дүниетаныммен және дәстүрлі мәдени тәжірибемен тығыз байланысын танытады. Ал ағылшын тілінде мүмкіндік пен шектеу (11,3%), құпиялық пен жасырын әрекет (11,3%) сияқты топтардың салыстырмалы түрде жоғары болуы Moon концептісінің прагматикалық және әлеуметтік-психологиялық кырларының белсендірек дамығанын көрсетеді (кесте 2).

Кесте 2 - Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердің лингвомәдени сәйкестігі мен алшақтығының когнитивтік сипаттамасы

Мағыналық-тақырыптық топтар	Қазақ тілі фразеологизмдері	Ағылшын тілі фразеологизмдері	Салыстырмалы мәні	
			Сәйкестік	Алшақтық
1	2	3	4	5
«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі табиғи-метеорологиялық болжамдардың көрінісі.	Ай қораланса – арысыңды сайла; Өлі ара; Ай арасы толас болады .	(As) red as blood; Presages rain (red moon). From grove of moon-glint and fen-frost; Moon's steely patinas; The moon with a circle brings water in her beak	Ай – табиғи өзгерістердің индикаторы	Қазақ тілінде – этноэкологиялық реттеуші, ағылшын тілінде – атмосфералық құбылыстың көрсеткіші
«Ай/moon» компонентті фразеологизмдердегі сұлулық, формалық және сипаттамалық көрінісі.	Айдай сұлу; Ай қабақ, алтын кірпік; Он төртінші айдай.	Like a full moon (face); Moon's celestial onion; Beautiful but cold as moonlight; Moon's steely patinas; A silver moon; Mild as a moonbeam.	Ай – салыстыру эталоны	Қазақ тілінде – абсолютті сұлулық символы, ағылшын тілінде – физикалық сипаттама эталоны
«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі мінез-құлық пен психологиялық -эмоционалдық күй көрінісі	Азуын айға біледі; Айды аспанға бір шығарды; Ауызбен айды алады	Moonstruck; To moon about; To love to the moon and back. Reach for the moon; Cry for the moon; To think one hung the moon; Moon-calf ; Be over the moon (шексіз қуану).	Ай адамның психоэмоционалдық күйін таңбалайды	Қазақ тілінде – мінез-құлық пен әрекет, ағылшын тілінде – эмоция мен психологиялық күй басым

2 – кестенің жалғасы

1	2	3	4	5
«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі уақыт пен қашықтық көрінісі.	Айшылық алыс жер; Жыл он екі ай; Айы-күні жетті; Айы жақындады; Ай -толғанын білмес. Айы-күні батты (ажал)	Many moons ago; Month in, month out; Once in a blue moon; A harvest moon; a month of Sundays	Ай әмбебап хронологиялық өлшем.	Қазақ тіліндегі жүктілік, босану уақытын, адам өмірінің соңын аймен есептеу – бірегей этно-биологиялық код.
«Ай» компонентті фразеологизмдердегі мүмкіндіктің шегі және бос әурешіліктің көрінісі.	Айға шапты; Арыстан айға шауып мерт болыпты	Shoot the moon; «Aim (level) at the moon»; «Reach for the moon»; «To cast beyond the moon» .	«Ай» – алыс, қол жетпейтін мақсат	Қазақ мәдениетінде айға ұмтылу бос әурешілік болса, ағылшын тілінде бұл батыл мақсат (ambition) ретінде де бағаланады.
«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі жарық–қараңғылық пен құпиялықтың көрінісі.	Бетін айдай қылды; Ай жарық – қоян арық; Мен ұрлық қылғанда ай жарық болды	Moonlight flit; Moonlighting; Dark of the moon	Ай жарығы жасырын әрекеттердің (ұрлық, пәтер ақысын төлемей қашу, қосымша жұмыс жасау) фоны.	Қазақ тілінде – әшкерелеуші, ағылшын тілінде – бүркемелеуші қызмет атқарады
«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердегі сакральды-ритуалдық және ирониялық кодтардың көрінісі.	Ай тұяқ шалу; Жаңа айда жарылқа...; Ай толғанда көшпе (тыйым)	Like old Mode of Mobberley, Moon shine in the water		Қазақта айға табыну мен ритуалдар сақталған, ағылшында айға қатысты ырымдар аңғалдық нышаны.
«Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердің гуманистік және әлеуметтік-иерархиялық сипаты.	Ай ортақ, күн ортақ, жақсы ортақ	The moon does not heed the barking of the dog; The moon is not seen when the sun shines; Lunar politics; Cover with the moon		Аксиологиялық алшақтық. Қазақта - гуманизм мен ортақтық. Ағылшында – ұстамдылық пен иерархия.

2 – кестенің жалғасы

1	2	3	4	5
«Ай» компонентті фразеологизмд ердегі тағдыр мен сәттілік көрінісі.	Айы оңынан туды; Оң жақтан айы, сол жақтан күні туды; Айдан іздегені алдынан табылу .			Қазақта сәттілік Айдың туумен байланысты болса, ағылшын мәдениетінде Айдың биіктігіне орналасу адамның психологиялық күйін бейнелейді.
«Ай» компонентті фразеологизмд ердегі шаруашылық- тұрмысқа қатысты этномаркерлер	Ай мүйізді қошқар; Баһар айда қырқары; Атан айына бір боталайды .			Ағылшын тілінде баламасы жоқ этномәдени лакуна

Кесте 2-де ұсынылған деректер қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Ай/Moon» компонентті фразеологизмдердің семантикалық құрылымында әрі әмбебап, әрі ұлттық-мәдени сипаттағы когнитивтік модельдердің қатар қызмет ететінін көрсетеді. Бірқатар мағыналық-тақырыптық топтарда екі тілге ортақ концептуалдық негіз байқалады. Атап айтқанда, *уақыт пен қашықтық, мүмкіндіктің шегі, табиғи-метеорологиялық құбылыстар және түнгі әрекет пен құпиялыққа* қатысты қолданыстарда Ай адамның қоршаған ортаны тануының әмбебап тәжірибесіне сүйенеді. Мұндай ұқсастықтар Дж. Лакофф пен М. Джонсон сипаттаған концептуалды метафоралардың әмбебаптығымен түсіндіріледі. Екі мәдениетте де Ай уақыттың өтуін, кеңістіктегі алыстықты немесе қол жетпейтін мақсатты бейнелеудің когнитивтік эталоны ретінде көрінеді. Мысалы, қазақ тіліндегі *айшылық алыс жер* мен ағылшын тіліндегі *many moons ago, once in a blue moon* бірліктері адамның уақыт пен кеңістікті аспан денелері арқылы концептуализациялау тәжірибесінің ортақтығын көрсетеді. Сол сияқты қазақ тіліндегі *айға шапты* және ағылшын тіліндегі *reach for the moon, shoot the moon* фразеологизмдері «Ай – қол жетпейтін нысан» концептуалды моделінің екі мәдениетте де қалыптасқанын дәлелдейді.

Сонымен қатар ортақ концептуалдық модельдердің әр мәдениетте әртүрлі мазмұнмен толығыны байқалады. Бұл құбылыс 3. Көвештің мәдени контекстке тәуелді концептуализация теориясымен түсіндіріледі. Мысалы, қазақ тілінде Ай сұлулықтың абсолютті эталоны ретінде қабылданып, *Ай десе аузы, күн десе көзі бар, Айдай сұлу, Он төртінші айдай тәрізді* фразеологизмдер арқылы эстетикалық идеалдың көрсеткіші қызметін атқарады. Ал ағылшын тіліндегі *like a full moon, beautiful but cold as moonlight, a silver moon* қолданыстарында Moon көбіне нысанның формасын, түсін немесе

эмоционалдық реңкін сипаттайтын дескриптивтік қызмет атқарады. Ұқсас айырмашылық психоэмоционалдық модельдерден де байқалады: қазақ тілінде *Азуын айға білейді, Ауызбен айды алады* тәрізді бірліктер адамның әлеуметтік мінез-құлқын сипаттаса, ағылшын тіліндегі *moonstruck, be over the moon, moon-calf* қолданыстары адамның психологиялық күйімен байланыстырылады.

Ф. Шарифианның мәдени когниция теориясы тұрғысынан қарағанда, қазақ тілінде ғана кездесетін биологиялық циклдер, тағдыр мен сәттілік және шаруашылық-тұрмыстық этномаркерлерге қатысты мағыналық топтар мәдени-арнайы схемалардың көрінісі болып табылады. *Айы-күні жетті, айы жақындады, айы-күні батты* тәрізді бірліктерде Ай адамның өмірлік циклін реттейтін биологиялық уақыт өлшемі ретінде көрінсе, *айы оңынан туды* тіркесі Айды тағдыр мен сәттіліктің көрсеткіші ретінде концептуалданады. Ал *ай мүйізді қошқар, атан айына бір боталайды* тәрізді этномаркерлік бірліктер көшпелі шаруашылық тәжірибесінің тілдік көрінісі болып табылады. Ағылшын тілдік әлем бейнесінде мұндай этномәдени модельдер байқалмайды. Керісінше, Moon концептісі әлеуметтік қатынастар мен психологиялық тәжірибені сипаттауға көбірек қатысады. Мысалы, *The moon is not seen when the sun shines* тіркесінде әлеуметтік иерархия моделі көрініс тапса, *moonshine in the water* қолданысында айға қатысты бұрынғы наным-сенімдердің ирониялық қайта ұғынуы байқалады.

Осылайша, «Ай/Moon» компонентті фразеологизмдерде ортақ концептуалды метафоралар сақталғанымен, олардың мәдени мазмұны әртүрлі бағытта дамыған. Қазақ тілдік санасында Ай көбіне этномәдени, биологиялық және сакральды кодтармен сабақтасса, ағылшын тілдік әлем бейнесінде психологиялық, әлеуметтік және прагматикалық мәндердің репрезентанты ретінде көрінеді. Бұл ерекшелік екі халықтың әлемді қабылдау және мәдени тәжірибені тіл арқылы ұйымдастыру тәсілдерінің өзіндік сипатын айқындайды.

2.2 Қазақ, ағылшын тілдеріндегі «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердің мағыналық-тақырыптық топтары

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдерге жүргізілген семантикалық талдау нәтижесінде олар мағыналық-тақырыптық белгілеріне қарай 9 топқа жіктелді. Зерттелген тілдік деректер Күн космонимінің адамның сыртқы келбеті, әлеуметтік мәртебесі, психологиялық және аксиологиялық болмысы, еңбек әрекеті, кеңістік пен уақыт туралы түсініктері, сондай-ақ табиғат пен тіршілік арасындағы байланыс жөніндегі мәдени-танымдық ұғымдарды бейнелейтін маңызды семантикалық модельдердің бірі екенін көрсетті.

1. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі сұлулық пен әсемдік көрінісі. Қазақ лингвомәдениетіндегі сұлулық концептісінің ең жоғарғы нүктесі Күн космонимімен тікелей байланысты концептуалданады. Халықтық танымда эстетикалық нысан тек физикалық пішінмен шектелмей, жарық, нұр және өміршеңдік энергиясының жиынтығы ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, «Күн» компоненті қатысатын фразеологизмдер мен тұрақты тіркестер

қазақ тілінің эстетикалық жүйесінде бірнеше мағыналық парадигманы құрай отырып, әйел затына тән сұлулықпен қоса, ер жігіттің айбатын, тіпті заттық әлемнің асқақтығын таңбалайтын әмбебап индикатор қызметін атқарады.

Ай десе аузы бар, күн десе көзі бар – Асқан сұлу, мінсіз көркем, еш мін тағуға келмейтін хас ару. *Бұл ауылда Салиха деген қыз бар. Өзі ай десе аузы, күн десе көзі бар, көрген жанның көңілін тоқтата алмайтын біреу. Соған Базарбайдың баласы Төлеген жашық болып, артынан іздеп шығыпты дегенді естіген соң, Хорен де іштей тынып, соңынан аңдып жүрген еді.*» (І. Есенберлин, «Ғашықтар»). Берілген мысалда көріп отырғанымыздай, Қазақ этнолингвистикасында Күн мен Ай – сұлулықтың ең жоғарғы абсолютті эталоны. Бұл тіркестегі «күн десе көзі бар» метафорасы арудың жанарынан күннің нұры мен жылуы сезіліп тұратынын, оның көркіне ешқандай мін тағу мүмкін емес екенін сипаттайды. Адамның бет-әлпетін тікелей ғарыштық алып шырақтармен шендестіру арқылы оның сұлулығын асқақтата үлкейтіп (гипербола) көрсететіндігі байқалады.

Күн тимеген, жел тимеген / Маңдайына күн тимеген – Шектен тыс аялап, мәпелеп өсірілген, аққұба, нәзік сұлу қыз. Мысалы: «Бай ауылының еркесі, күн тимеген, жел тимеген ақ білек Сұлушаш осы уақытқа дейін тағдырдың тауқыметін көріп көрмеген жан еді. Оның маңдайынан сипаған әкесі қызын жат көзден де, суық желден де қорып өсірді.» (С. Мұқанов, «Сұлушаш»). Мысалдан көрінгеніндей, көшпелі дала тұрмысында күннің ыстығы мен желдің қаруы тән физиологиясына тікелей әсер етіп, теріні қарайтады. Осы орайда, «күн тимеген» фраземасы қыз баланың ауыр еңбекке салынбай, тек сыртқы эстетикалық тазалығы мен нәзіктігін сақтау үшін қоғамнан, табиғаттың агрессивті факторларынан оқшаулана, аялана өсірілгендігін айқындайтын лингвомәдени модельді құрайды.

Айдай таза, күндей нұрлы – өте ажарлы, ерекше сұлу адамды сипаттайтын тұрақты тіркес. Мысалы: *Сен қандай жақсы, қандай газиз, қаншалық айдай таза, күндей нұрлысың...* (М. Әуезов). Бұл қолданыста Ай мен Күн адамның сыртқы келбетін бағалаудың эталоны ретінде көрінеді. Ай сұлулықтың, тазалықпен кіршіксіздіктің символы ретінде концептуалданса, Күн нұрдың, жарқындықтың және өмірлік қуаттың белгісі ретінде танылады. Фразеологизм құрамындағы екі космонимнің қатар қолданылуы адамның сұлулығын барынша жоғары дәрежеде бағалауға қызмет етеді. Осылайша қазақ тілдік әлем бейнесінде Күн эстетикалық құндылықтарды вербализациялайтын, адамның келбетін жарықпен, нұрмен және тартымдылықпен байланыстыратын мәдени-символдық код ретінде көрініс табады.

Жазғы күндей жарқын – Ашық-жарқын, мінезі жайдары, ажары құлпырған сұлулық. Мысалы: *Ұлпанның мінезі де, ажары да жазғы күндей жарқын еді. Ол күлгенде айналасындағы адамдардың бәрі іштей жылып, өздерінің мұң-мұқтажын ұмытып кететіндей болатын* (Ғ. Мүсірепов, «Ұлпан»). Мәтіндік үзіндіде әйел затының сыртқы көркі мен ішкі мінез-құлқының синтезі қарастырылған. Қазақ дүниетанымында ең жайлы мезгіл саналатын «жазғы күннің» атрибуттары сұлудың бойына телінеді. Күн сәулесінің жылытушылық

қасиеті адамның әлеуметтік тартымдылығы мен айналасына сыйлайтын рухани жайлылығының метафоралық бейнесіне айналған.

Ажарланып өңдері, күндей болып жайнаған» / «Күндей жану – Ерекше құлпырып, ажары ашылып, жайнап кету. *Қадиша соңғы күндері ерекше құлпырып, күндей жанып барады. Оның жүзіндегі бақыт ұшқыны мен қызыл шырайы махаббаттың құдіретін сездіргендей.* (Ж. Аймауытов, «Қартқожа»). Берілген контекстен «күндей жану/жайнау» тіркесінің динамикалық сипаты аңғарылады. Сұлулық бұл жерде статикалық бейне емес, ішкі сезімдік (махаббат, бақыт) факторлардың әсерінен сыртқы физиономияның лаулап, өзгеру процесі ретінде сипатталады. Күннің отты, жалынды табиғаты адам өңіндегі қызыл шырай мен эстетикалық жарылысты көрсету үшін жұмсалған.

Ал ағылшын тілінің фразеологиялық қорында тек қана сыртқы сұлулықты (бет-әлпет, мүсін сұлулығын) тікелей суреттейтін, құрамында «sun» сөзі бар идиомалар жоққа тән немесе өте шектеулі. Себебі ағылшын мәдениетінде (батыс танымында) әйел затының немесе адамның көркі көбіне Күнмен емес, гүлдермен (rose, daisy, lily), табиғатпен немесе қымбат тастармен бейнеленеді. Дегенмен, ағылшынның өзіндік идиоматикасында «sun» компоненті арқылы ішкі сұлулықты, тартымдылықты, адамның айналасына шуақ шашып тұратын көркемдігі мен эстетикалық келбетін сипаттайтын ұлттық танымдық мысалдар бар:

A ray of sunshine – Өзінің жылылығымен, позитивті қуатымен, жарқын мінезімен кез келген ортаның көркі болатын, адамды өзіне баурайтын тартымды жанды сипаттайды. Мысалы: *In those dark and dreary days of the war, Mary's letters and her rare visits were the only comfort left for him. She was a ray of sunshine in his broken world* (Соғыстың қараңғы да ауыр күндерінде Мэридің хаттары мен андасанда келіп тұруы оған қалған жалғыз жұбаныш еді. Ол оның күйреген әлеміндегі нұрдай болды.). Ағылшын лингвомәдениетіндегі бұл тіркес сұлулықтың соматикалық (бет-әлпет) деңгейін емес, персоналды-ішкі тартымдылық деңгейін репрезентациялайды. Тұманды, суық климаттық белдеуде өмір сүретін ағылшын ұлтының танымында күн сәулесі өмірлік маңызды дефицит, үлкен қуаныш көзі. Сондықтан ортаның сәні мен көркі болған, адам жанына шуақ сыйлайтын әдемі тұлға тікелей күннің бөлшегіне («ray») теңеледі.

The sunshine of someone's life – Біреудің өміріндегі ең қымбат, ең сүйкімді, көз қуанышы мен бақыты саналатын ерекше көркем жан. Мысалы: *You must understand, Christopher, that without her, this house is just an empty shell. She is the sunshine of my life, the old man said with tears in his eyes* (Түсінуің керек, Кристофер, онсыз бұл үй бос қабық қана. Ол – менің өмірімнің шуағы, – деді қария көз жасына ерік беріп.). Берілген тілдік контексте Күн тіршілік пен экзистенциалдық жарықтың қайнар көзі. Ағылшын менталдығында адамның көркемдігі мен тартымдылығы оның біреудің өміріне шуақ беру, оның әлемін қараңғылықтан (жалғыздықтан) құтқару функциясымен бағаланады. Сұлулық мұнда терең эмоционалдық-психологиялық құндылық ретінде Күннің сәулесі метафорасы арқылы тұрақтанған.

Sun-kissed skin/ Sun-kissed beauty – Күн нұрымен алтын түске малынған, табиғи, ешқандай жасандылығы жоқ, аса тартымды сыртқы сұлулық. Мысалы: *Growing up by the southern coast, Teresa possessed that rare, sun-kissed beauty that needed no makeup. Her sun-kissed skin glowed with perfect health under the summer evening light* (Оңтүстік жағалауда өскен Терезаның ешқандай әрлеуді қажет етпейтін ерекше табиғи сұлулығы бар еді. Күнге тотыққан жүзі мен терісі жазғы кештің жарығында денсаулықтың нышанындай жарқырап тұрды). Сөйлемде батыс мәдениетінің заманауи эстетикалық стандарты вербализацияланған. Қазақ санасындағы «күн тимеген» (аппак) идеалға қарама-қарсы, ағылшын тілдік танымында күн сәулесімен тотыққан тері денсаулықтың, белсенділіктің және табиғи тартымдылықтың белгісі. Тілдегі «күннің сүйі» (sun-kissed) антропоморфты метафорасы Күн мен адам тәнінің үйлесімді эстетикалық өзара әрекетін сипаттайды.

Қазақ тілінде Күн көбіне адамның сыртқы келбетін, бет-жүзінің көркемдігін және физикалық сұлулығын сипаттайтын эталон ретінде танылса, ағылшын тілінде адамның ішкі жан дүниесінің жылуы мен тартымдылығын бейнелейтін эмоционалдық-бағалауыштық код ретінде көрініс табады. Осыған байланысты қазақ тіліндегі эстетикалық модель сыртқы портреттік сипатқа негізделсе, ағылшын тіліндегі модель психологиялық және эмоционалдық тартымдылықты алдыңғы қатарға шығарады.

2. «Күн/ Sun» компонентті фразеологизмдердегі тіршілік көзі және әлеуметтік жағдай көрінісі. Қазақ және ағылшын лингвомәдениетіндегі «Күн/ Sun» космонимінің мағыналық өрісі тек эстетикалық парадигмамен шектелмейді. Ол адам баласының жер бетіндегі физикалық тіршілігін, материалдық әл-ауқатын және қоғамдық-иерархиялық мәртебесін айқындайтын ең басты әлеуметтік-экзистенциалдық индикаторлардың бірі. Қазақ ұлтының дәстүрлі шаруашылық үлгісі (көшпелі тұрмыс) мен ағылшын халқының тарихи-әлеуметтік даму жолы (саяси-құқықтық және прагматикалық жүйе) Күн метафорасының мүлдем ерекше когнитивтік үлгілерін қалыптастырған. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеліп отырған екі тілдегі «Күн» компонентті фразеологизмдер қоғамның әлеуметтік құрылымын, адамның кіріптарлығы мен бостандығын, кедейлік пен байлық дихотомиясын таңбалайтын маңызды мәдени код қызметін атқарады.

Күн көру»/ «Күнелту – Таршылықта, қиындықпен өмір сүру, амалдап тіршілік ету, жан бағу. Мысалы: *Бұл мал біздің жалғыз тірегіміз, осыдан айырылсақ, қалай күн көреміз, қалай күнелтеміз? – деп шешесі жыламсырап, балаларын құшақтай алды.* Қазақ дүниетанымында «Күн» сөзі тікелей «өмір», «тіршілік» ұғымдарының эквиваленті ретінде жұмсалады. Жарық дүниеде күн кешудің өзі Күнді көрумен байланыстырылған. Күн көру мен күнелту тіркестерінде Күн адам ағзасы мен әлеуметтік болмысының сақталуын қамтамасыз ететін негізгі субстанция, ал оның жоқтығы немесе тарылуы кедейлік пен экзистенциалдық дағдарысты білдіреді.

Күн үшін» / «Күні үшін – Тек қана жан бағу, аштан өлмеу, тірі қалу мақсатында ғана әрекет ету, шарасыздық. Мысалы: *Жалшылықта жүрген соң,*

байдың айтқанына көніп, айдағанына жүруге мәжбүр. Не істесін, бәрі де күні үшін, бала-шағасының аузына тығатын бір үзім нан үшін ғой. (С. Мұқанов, «Өмір мектебі») Тілдік фактіде байқалатындай, бұл тіркес адамның әлеуметтік тәуелділігі мен төменгі әлеуметтік жағдайын айқындайды. «Күні үшін» метафорасы адамның биік мақсаттардан бас тартып, тек физиологиялық деңгейде тірі қалу (бүгінгі күнді өткізу) деңгейіне түскен шарасыздығын бейнелейтін прагматикалық модельді құрайды.

Күні түсті – Біреуге ісі түсу, мұқтаж болу, өзгеге кіріптар, тәуелді күйге түсу. Мысалы: *Заман өзгеріп, кешегі маңдайын жел қақпаған асқақ байдың бүгін кедейге күні түсті. Өзі менсінбейтін жалшыдан көмек сұрауға намысы жібермей, іштей қорланып отыр* (Ғ.Мүсірепов, «Ұлпан»). Бұл фразеологизмде адамның әлеуметтік мәртебесі мен иерархиялық қатынастары сипатталады. «Күні түсу» концепциясында Күн адамның бақыты мен еркіндігінің символы. Егер адамның «күні» (яғни өмірінің сапасы мен тағдыры) басқа адамның билігіне «түссе», бұл оның әлеуметтік тұрғыдан дәрменсіз, мұқтаж күйге енгенін бейнелейді.

Күнін салды / **«Күніне жарады** – Басына қиындық туғызды, азап шектірді / Қысылтаяң сәтте көмегі тиді, қажетіне асқан пайдалы болды. Мысалы: *Бұл ескі досы қиын-қыстауда қасынан табылып, мал-жанын аман алып қалды, сөйтіп нағыз күніне жарайтын азамат екенін дәлелдеді.* (Ж. Аймауытов, «Ақбілек»). Тілдік қолданыста бұл тіркестер әлеуметтік өзара көмек пен қатал өмірлік сынақтар контекстін ашады. Адамның «күнін салу» оны өмір мен өлім арасындағы қиын жағдайға қалдыру болса, «күніне жарау» сол қараңғылықтан шығарып, оған қайтадан өмірлік шуақ (мүмкіндік) сыйлау деген когнитивтік метафораға негізделген.

Күн мені шомылдырған асыл анам / Күн – атам, анық Жер – анам – Күнді бүкіл тіршіліктің, өмірдің басы, жаратушысы, аялаушысы деп тану (тәңірлік/мифологиялық код). Мысалы: *Күн – атам, анық Жер – анам! Менің де елім – Отан, жұртым -адамзат, дінім – ақиқат!* (Ш. Құдайбердіұлы, «Үш анық»). Көркем мәтінде қазақ халқының ежелгі космологиялық және тәңірлік дүниетанымы толық көрініс тапқан. Күнді «атаға», ал Жерді «анаға» теңеу аспан мен жердің некесінен бүкіл тіршілік, адамзат баласы жаралды деген мифопоэтикалық модельді көрсетеді. Күннің нұрына шомылу ана құшағындағы аялау мен өмірлік қуат алудың символы ретінде антропоморфизацияланған.

Атар таң, батар күн – Уақыттың шексіз ағысы, өмірдің өтпелілігі, адам тағдырының циклдік сипаты. Мысалы: *Дүние деген осы екен ғой: атар таң, батар күн, бірінің артынан бірі келіп, адам баласын да өз ағысымен мәңгілік сапарға жетелей береді.* (М.Әуезов, «Абай жолы»). Мысалдан аңғарылатындай, *атар таң, батар күн* тіркесі Күннің астрономиялық циклі арқылы адам ғұмырының философиялық тұжырымдамасын жасайды. Таңның атуы туу мен өмірдің басталуы, Күннің батуы қартаю мен экзистенциалдық ақыр (өлім) ретінде қабылданып, уақыт пен әлеуметтік тіршіліктің динамикасын сипаттайды.

Күнің өшкір – Қарғыс мәнді тіркес; өмірің бітсін, жарық дүниеден айырыл, құры, жоғал деген мағынада жұмсалады. Мысалы: *Әй, күнің өшкір, не бетіңмен маған қарсы келіп тұрсың! – деп бай ашудан жарыла жаздап, қамшысын үйірді.* (.Майлин, «Шұғаның белгісі»). Контекстен көрініп тұрғандай, «күннің өшуі» адамның тіршілік көзінен, өмір сүру мүмкіндігінен біржола айырылуын білдіреді. Күннің сөнуі бүкіл космостық тіршіліктің тоқтауымен тең болғандықтан, бұл метафора жеке тұлғаға бағытталғанда оның өмірлік функцияларының толық жойылуын тілейтін ең ауыр әлеуметтік-коммуникативтік санкция (қарғыс) коды ретінде жұмсалады.

The sun gives life to all things / **«Source of life** – Күн бүкіл жаратылыстың, тіршіліктің негізгі қайнар көзі, қозғаушы күші. Мысалы: *The ancient druids believed that the sun gives life to all things, and without its holy warmth, the world would turn into a frozen wasteland.* Ағылшын лингвомәдениетіндегі бұл ұғым қазақ тіліндегі «Күн атам» ұғымымен толық үндеседі. Батыс танымында Күн тіршілікті қолдаушы ең басты био-физикалық және метафизикалық фактор (source of life). Бұл тіркес табиғат заңдылықтары мен адам болмысының күн сәулесіне тікелей тәуелділігін білдіретін базалық когнитивтік модельді құрайды.

Sunshine Law – Әлеуметтік-құқықтық термин; мемлекеттік органдардың, үкіметтің халық алдындағы ашықтығын, жариялылығын қамтамасыз ететін заң. Мысалы: *Thanks to the Sunshine Law, journalists were able to access the government's financial reports and expose the hidden corruption.* Ағылшын тілдік ұжымдарының әлеуметтік-саяси санасында Күн сәулесі («sunshine») ақиқаттың, тазалықтың және ашықтықтың символы. Қараңғылықта жасалатын қылмыстар мен жемқорлықты Күннің сәулесімен әшкерелеу прагматикалық метафораға айналған. Бұл Күн компонентінің қоғамдық-әлеуметтік қатынастарды реттеудегі құқықтық репрезентациясы.

Daylight robbery – өте жоғары, негізсіз баға қою арқылы халықты алдау (әлеуметтік әділетсіздік көрінісі). Мысалы: *Charging twenty pounds for a single cup of coffee in this airport is absolute daylight robbery! the tourist exclaimed.* Тарихи тұрғыдан Англиядағы «терезе салығына» (үйдегі терезе санына қарай күн сәулесі үшін алынатын салыққа) байланысты туындаған бұл идиома әлеуметтік теңсіздікті сипаттайды. Күн жарығында (daylight), жұрттың көзінше жасалған әділетсіздік адамдардың материалдық жағдайына нұқсан келтіретін агрессивті әрекет ретінде когнитивтік тұрғыдан бекіген.

A place in the sun – Өмірден өз орнын табу, қолайлы әлеуметтік жағдайға қол жеткізу, табысқа, байлық пен мәртебеге кенелу. Мысалы: *After years of hard work in the factory, John finally found his place in the sun by becoming a successful partner in the firm.* Батыс когнитивтік жүйесінде күн шуағы түсіп тұрған жылы орын (a place in the sun) әлеуметтік жайлылық пен бақыттың шыңы. Мұнда Күн компоненті қоғамдық иерархиядағы сәттілікті, жоғары материалдық деңгей мен мансаптық өсуді білдіретін аксиологиялық (құндылықтық) метафора қызметін атқарады.

Қазақ лингвомәдениетінде Күн барша тіршіліктің бастауы, энергия мен рухани қуаттың қайнар көзі ретінде танылады. Күн мен Жердің байланысы

туралы мифологиялық түсініктер түркі дәуірінен бері сақталып, кейін фольклор мен көркем әдебиетте маңызды поэтикалық символға айналған. С. Қасқабасовтың көрсетуінше, дәстүрлі дүниетанымда Күн еркектік бастау, Алланың нұры және тіршілік көзі ретінде қабылданады [118]. Қ. Жұбанов «күн көру», «күнелту» тәрізді тіркестердің қалыптасуын Күнді «тіршіліктің өзі» деп танумен байланыстырады [70,с. 399]. Соның нәтижесінде Күн мен өмір ұғымдары мағыналық тұрғыдан жақындасып, «күн үшін», «күні үшін», «күні түсті» сияқты бірліктер адамның күнкөрісі мен әлеуметтік жағдайын сипаттайтын тұрақты қолданыстарға айналған [119]. Сонымен қатар М. Мақатаевтың «Күн мені шомылдырған асыл анам» және Шәкәрімнің «Күн – атам, анық Жер – анам» жолдарында Күн тіршіліктің бастауы ретінде анимистік сипатта көрінеді. Ал «атар таң, батар күн», «күнің өшкір» тәрізді қолданыстар Күнді өмір мен тағдырдың символы ретінде танытады [119,б. 42].

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде Күн тіршіліктің әмбебап қайнар көзі ретінде концептуалданады. Алайда қазақ тілдік санасында ол адамның өмір сүруі, күнкөрісі мен тағдырын сипаттайтын экзистенциалдық категория ретінде көрінсе, ағылшын дүниетанымында қоғамдық ашықтықты, әлеуметтік мүмкіндікті және жетістікті бейнелейтін прагматикалық-әлеуметтік символ қызметін атқарады (*Sunshine Law, A place in the sun*). Сондықтан қазақ мәдени кодында Күн өмір философиясымен сабақтасса, ағылшын мәдениетінде әлеуметтік мүмкіндік пен қоғамдық мәртебе ұғымдарымен астасады.

Қазақ дүниетанымында Күннің ең алдымен күнкөріс пен тіршіліктің негізі ретінде концептуалданғанын, ал ағылшын тілінде әлеуметтік мүмкіндік пен қоғамдық ашықтықтың символы ретінде танылатынын көрсетеді. Қазақ лингвомәдениетінде Күн барша тіршіліктің бастауы, энергия мен рухани қуаттың қайнар көзі ретінде танылады. Күн мен Жердің байланысы туралы мифологиялық түсініктер түркі дәуірінен бері сақталып, кейін фольклор мен көркем әдебиетте маңызды поэтикалық символға айналған. С. Қасқабасовтың көрсетуінше, дәстүрлі дүниетанымда Күн еркектік бастау, Алланың нұры және тіршілік көзі ретінде қабылданады [118,б. 146]. Қ. Жұбанов «күн көру», «күнелту» тәрізді тіркестердің қалыптасуын Күнді «тіршіліктің өзі» деп танумен байланыстырады [69,б. 399]. Соның нәтижесінде Күн мен өмір ұғымдары мағыналық тұрғыдан жақындасып, «күн үшін», «күні үшін» сияқты фразеологизмдер адамның күнкөріс әрекетін білдіретін тұрақты бірліктерге айналған. Бұл таным поэзияда да көрініс тауып, М. Мақатаев шығармаларындағы өмірдің өткіншілігі мен жарық дүниемен сабақтастығын бейнелейтін метафоралармен ұштасады.

Қазақ тілінде Күн концептісі әлеуметтік тәуелділік пен адамаралық қатынастарды да сипаттайды. «Күні түсті», «күнін салды», «күніне жарады» тәрізді тіркестер біреуге мұқтаж болу немесе тәуелділік мәнін білдіреді. Г.Сыбанбаеваның пікірінше, мұндай бірліктер халықтың тұрмыстық тәжірибесі мен дүниетанымынан туындаған дәстүрлі метафоралар қатарына жатады [119,б. 65]. Сонымен бірге М. Мақатаевтың «Күн мені шомылдырған асыл анам» және

Шәкәрімнің «Күн – атам, анық Жер – анам» жолдарында Күн тіршіліктің бастауы ретінде анимистік сипатта көрінеді.

Күн образы өмір мен өлім туралы түсініктерді де таңбалайды. «Атар таң, батар күн» тіркесі адам тағдырының заңдылығын білдірсе, «күнің өшкір» қарғысында Күннің өшуі тіршіліктің тоқтауымен теңестіріледі. Бұл деректер Күн лексемасының екінші реттік номинация нәтижесінде өмірдің, тағдырдың және әлеуметтік болмыстың маңызды мәдени коды дәрежесіне көтерілгенін көрсетеді [119,б. 42].

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде Күн ең алдымен тіршіліктің әмбебап қайнар көзі ретінде концептуалданады (Күн – атам, Source of life). Алайда олардың когнитивтік даму бағыттарында елеулі айырмашылық байқалады. Қазақ тілдік санасында Күн адамның өмір сүруі, күнкөрісі, әлеуметтік тәуелділігі мен тағдырын сипаттайтын экзистенциалдық категория ретінде көрінсе (*күн көру, күні үшін, күні түсті*), ағылшын дүниетанымында Күн қоғамдық қатынастардың ашықтығын, әлеуметтік табыс пен мәртебені бейнелейтін прагматикалық-әлеуметтік символ қызметін атқарады (Sunshine Law, A place in the sun). Сондықтан қазақ мәдени кодында Күн адамның тіршілік ету тәжірибесімен және өмір философиясымен тығыз байланысса, ағылшын мәдениетінде ол әлеуметтік мүмкіндік, құқықтық жариялылық және қоғамдық жетістік ұғымдарымен астасады.

3. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі адамның психологиялық және аксиологиялық болмысының көрінісі.

Көңілі күншуақ болды / *«Көңілдің күнесі* – Іштей қатты қуану, рухани үйлесім мен жан тыныштығына кенелу, көңіл-күйдің көтерілуі. *Ұлының аман-есен оралғанын естігенде, қарт ананың шерлі көкірегі қарсы айырылып, көңілі күншуақ болды.* (Ж. Аймауытов, «Ақбілек») Бұл тіркестерде адамның ішкі қуанышы мен рухани серпілісі күншуақ образы арқылы беріледі. Күннің жарық пен жылу сыйлайтын қасиеті адамның жағымды эмоционалдық күйімен сәйкестендіріліп, «қуаныш – жарық», «жақсылық – күн шуағы» когнитивтік моделін құрайды.

Жауар күндей күркіреу / *«Жауар күндей торлану* – Қатты ашулану, қаһарға міну, ренжу, қабағынан қар жауып, көңіл-күйі шұғыл бұзылу. *Төрде отырған болыс хабарды ести сала, жауар күндей күркіреп, айналасындағыларға айбат шеге бастады.* (М.Әуезов, «Абай жолы»). Адамның ашуы мен қаһары табиғаттағы найзағайлы, бұлтты күннің күйімен шендестіріледі. Күннің уақытша бұлтпен жабылуы мен торлануы адамның ішкі дүниесіндегі ауыр сезімдердің, эмоционалдық шиеленіс пен психологиялық күйзелістің метафорасы болып табылады.

Қара күн – Орны толмас ауыр қайғы, бақытсыздық, трагедия, қасіретті кезең. Ел басына күн туып, жау шапқан сол бір қара күн халықтың есінен мәңгі өшпестей болып таңбаланды (І.Есенберлин, «Көшпенділер»). Қазақ дүниетанымында Күн өмірдің, жарықтың және үміттің абсолютті символы болғандықтан, оның қара түспен байланысуы ең ауыр қайғыны білдіреді. «Қара

күн» моделі – өмір мен өлімнің, бақыт пен бақытсыздықтың шектік нүктелерін белгілеуші антитезалық код.

Күндей балқып, майдай еріп/ «Күндей балқып, судай тасу – Мінезі жібектей жұмсарып, елжіреу, мейірімділік таныту/ Қатты шаттанып, рухани қуаттың тасуы. Немересінің тәтті қылығын көргенде, қатал атаның өзі күндей балқып, майдай еріп сала берді. (Ғ.Мүсірепов, «Ұлпан»). Күн жылуының қатты заттарды ерітетін қасиеті адамның мінез-құлқына көшірілген. Адамның жақсы мінезі мен көтеріңкі көңіл-күйі айналасын жылытатын, өмірлік қуатты арттыратын біртұтас когнитивтік образ ретінде қабылданады.

Ақымаққа күнде той, ақылдыға күнде ой/ Далбасамен күн өтті/ Құбылаға қарап күн өткізді – Уақытты мақсатсыз, босқа өткізу, әрекетсіздік пен жалқаулыққа салыну. Ешбір кәсіппен айналыспай, құбылаға қарап күн өткізген замандастарына Абай іштей қатты ренжитін (С.Мұқанов, «Өмір мектебі»). Мұнда Күн уақыттың циркадтық/тұрақты өлшемі ретінде қызмет етеді. Күннің күн сайын қайталанатын циклі адам өмірінің мүмкіндіктерімен теңестіріліп, нәтижесіз, бос өткен уақыт пен әрекетсіздікке прагматикалық тұрғыдан теріс этикалық баға беріледі.

Қысқа күнде қырық жерге қойма қойды – Өте айлакер, қу, амалшыл болу, уақыт тапшылығына қарамастан астыртын әрекеттер жасап үлгеру. Ол өзі сондай пысық, қысқа күнде қырық жерге қойма қоятын, ешкімге сыр алдырмайтын сұм еді (Б. Майлин, «Шұғаның белгісі»). Күннің қысқалығы уақыттың тығыздығын көрсетсе, адамның сол уақыт ішіндегі «қойма қою» әрекеті моральдық тұрғыдан теріс бағаланатын қулық пен айлакерлік моделін бейнелейді.

Басын күн шалды/ Аузы күншығысқа қарап қалды/ Қабырғасынан күн көрінеді – Есеңгіреп қалу, абдырау, есінен тану / Тәннің тым жүдеуі, өте арық болу. *Ашаршылық жылдары қабырғасынан күн көрінген аш балаларды көргенде жүрегің тілінетін.* (Т.Ахтанов, «Шырағың сөнбесін»). Күннің физикалық және кеңістіктік бағдарлау қасиеттері адамның психофизиологиялық және соматикалық күйлерімен байланыстырылған. Күн сәулесінің денеден өтіп кетуі мүмкін деген гиперболалық (әсірелеу) метафора тәннің шектен тыс әлсіреуін айқын көрсетеді.

A ray of sunshine (күн сәулесіндей шуақты адам) / **Sunbeam** (күн сәулесі)/ **Warm as sunbeams** (күн сәулесіндей жылы) – айналасына қуаныш пен жылылық сыйлайтын ақжарқын, мейірімді, көтеріңкі көңіл-күйдегі адамды сипаттайтын тұрақты қолданыстар. *Мысалы: Little Mary was a true ray of sunshine in their gloomy and silent house (Кішкентай Мэри олардың мұңды әрі үнсіз үйіндегі нағыз шуақ сәулесі еді).* Бұл бірліктерде Күн сәулесі адамның ішкі рухани жылуының, мейірімділігінің және жағымды эмоционалдық ықпалының метафорасы ретінде көрінеді. Ағылшын тілдік санасында күннің жарық пен жылу сыйлау қасиеті адамның айналасына қуаныш пен жайлылық әкелетін тұлғалық сапаларымен ұштастырылып, *жақсы адам – күн сәулесі* концептуалдық моделін қалыптастырады. Осылайша Күн адамның жағымды эмоционалдық күйі мен

әлеуметтік тартымдылығын бағалаудың аксиологиялық эталоны қызметін атқарады.

Honest as the sun (күндей адал) / ***As true as the dial to the sun*** (күн сағатындай дәл әрі сенімді) – өте адал, сенімді, сөзінде тұратын, тұрақты мінезді адамды сипаттайтын тұрақты қолданыстар. *You can completely trust him with your money; he is as honest as the sun* (Оған ақшанды еш күмәнсіз сеніп тапсыра аласың, өйткені ол күндей адал адам). Бұл бірліктерде Күннің табиғи қозғалысының тұрақтылығы мен күн сағатының дәлдігі адам бойындағы адалдық, сенімділік және беріктік қасиеттерімен ұштастырылады. Ағылшын лингвомәдениетінде Күн өзгермейтін тәртіптің, шынайылық пен тұрақтылықтың символы ретінде концептуалданып, адамның моральдық сапаларын бағалаудың эталоны қызметін атқарады. Осылайша аталған қолданыстардың негізінде «адал адам – күндей тұрақты» деген концептуалдық модель жатыр.

The sun is never the worse for shining on a dunghill (Күн тезекке түссе де нұрын жоғалтпайды) – адамның қандай ортада өмір сүрсе де өзінің жақсы қасиеттері мен адамгершілік болмысын сақтай алатынын білдіретін мақал. *He grew up in a criminal neighborhood but became a noble doctor; indeed, the sun is never the worse for shining on a dunghill* (Ол қылмыс жайлаған ауданда өссе де, абыройлы дәрігер болды; расында да, күн тезекке түссе де нұрын жоғалтпайды). Бұл қолданыста Күннің лас жерге түскенімен өзінің жарығы мен тазалығын жоғалтпайтын табиғи қасиеті адам бойындағы моральдық тұрақтылық пен рухани тазалықтың метафорасына айналған. Ағылшын тілдік санасында адамның қадір-қасиеті сыртқы ортаның қолайсыз ықпалынан жоғары қойылып, ізгілік пен адамгершілік құндылықтарының өзгермейтіндігі дәріптеледі. Осылайша мақалдың негізінде *адамның ішкі құндылығы – сыртқы ортадан тәуелсіз* деген концептуалдық модель жатыр.

In the sunshine (даңққа бөлену, табысқа жету, көпшілік назарында болу) – қоғамда мойындалу, жетістікке жету және қолайлы әлеуметтік жағдайға ие болу мағынасын білдіретін идиома. *After winning the award, he was finally in the sunshine, enjoying his long-awaited success* (Марапат алғаннан кейін ол көптен күткен жетістігінің рақатын көріп, ақыры даңққа бөленді). Бұл қолданыста Күн шуағы әлеуметтік табыс пен қоғамдық мойындаудың символы ретінде көрінеді. Ағылшын тілдік санасында жарық кеңістік пен күн астындағы орын адамның қоғамдағы беделімен, сәттілігімен және қолайлы өмірлік жағдайымен ұштастырылады. Осылайша идиоманың негізінде *табыс – күн шуағы* концептуалдық моделі жатыр.

The highest sun casts least shadow (ең биік күн ең аз көлеңке түсіреді) – шынайы ұлылық пен кішіпейілділіктің өзара байланысын білдіретін мақал. *The great scientist was incredibly humble; as the proverb says, the highest sun casts least shadow* (Ұлы ғалым өте қарапайым адам еді; мақалдағыдай, ең биік күн ең аз көлеңке түсіреді). Бұл қолданыста Күннің зенитте тұрған кезде көлеңкені барынша қысқартатыны туралы астрономиялық құбылыс адамның моральдық қасиеттерін бағалауға негіз болған. Ағылшын дүниетанымында шынайы ұлылық даңғойлықпен емес, қарапайымдылықпен және ұстамдылықпен

сабақтастырылады. Сондықтан мақалдың негізінде «фрухани кемелдік – кішіпейілділік» деген концептуалдық модель жатыр.

Think the sun shines out of somebody's backside (біреуді шектен тыс дәріптеу, мінсіз көру, көзсіз жақсы көру) – адамның бойындағы кемшіліктерді елемей, оны ерекше жоғары бағалау, идеалдандыру мағынасын білдіретін идиома. *She thinks the sun shines out of her husband's backside and refuses to see his obvious flaws* (Ол күйеуін тым мінсіз көреді де, оның анық кемшіліктерін байқамай қояды). Бұл қолданыста Күн кемелдік пен мінсіздіктің символы ретінде концептуалданған. Алайда идиома аталған символды тікелей мадақтау үшін емес, адамның шектен тыс сүйіспеншілігі мен объективті бағалау қабілетін жоғалтуын ирониялық тұрғыдан көрсету үшін пайдаланады. Осылайша ағылшын тілдік санасында Күннің жағымды аксиологиялық мәні гиперболалық сипат алып, адамның біреуді орынсыз идеалдандыруын сынға алудың құралына айналған.

To be in the sun (күн астында болу, қолайлы жағдайда болу) / **As calm as a toad in the sun** (күнге қыздырынып жатқан бақадай мамыражай күйде болу) – адамның әлеуметтік тұрғыдан жайлы жағдайда өмір сүруін, қоғам назарында болуын немесе ішкі психологиялық тыныштық пен қанағат күйін білдіретін идиомалық қолданыстар. *After winning the award, he was finally in the sunshine, enjoying his long-awaited success* (Марапат алғаннан кейін ол көптен күткен жетістігінің рақатын көріп, ақыры даңққа бөленді). Бұл бірліктерде Күн жылу, қауіпсіздік және жайлылықтың көзі ретінде концептуалданады. Күн шуағына бөленген кеңістік адамның эмоционалдық тепе-теңдігімен, әлеуметтік қолайлылығымен және өмірлік қанағат сезімімен ұштастырылады. Осылайша ағылшын тілдік санасында Күн психологиялық жайлылық пен әлеуметтік игіліктің символы ретінде көрініс табады. Идиомалардың негізінде **бақытты өмір – күн шуағындағы өмір** деген концептуалдық модель жатыр.

Show the sun with a lantern (белгілі нәрсені қайта түсіндіру, артық дәлел айту) – онсыз да айқын нәрсені дәлелдеуге немесе түсіндіруге тырысуды білдіретін идиома. *Trying to explain basic logic to him was like showing the sun with a lantern* (Оған қарапайым логиканы түсіндіруге тырысу күнді шаммен көрсеткенмен бірдей еді). Бұл қолданыста Күннің өздігінен жарық шашатын әрі баршаға анық көрінетін нысан екендігі негізге алынып, белгілі ақиқатты қайта дәлелдеудің орынсыздығы бейнеленеді. Идиоманың негізінде *ақиқат – жарық* концептуалдық моделі жатыр.

A sundial is of no use in the shade (қолайлы жағдай болмаса, жақсы құралдың да пайдасы жоқ) – белгілі бір қабілет пен мүмкіндіктің жүзеге асуы үшін тиісті жағдайдың қажеттілігін білдіретін идиома. Бұл қолданыста күн сағатының көлеңкеде уақыт көрсете алмайтын физикалық қасиеті адамның әлеуеті мен қабілетінің толық ашылуы қолайлы ортаға тәуелді екенін меңзейді. Идиоманың негізінде «дарын – қолайлы ортада ашылады» концептуалдық моделі көрініс табады. Осылайша Күн жарығы мен оған байланысты физикалық құбылыстар ағылшын тілдік санасында танымдық айқындықты,

интеллектуалдық бағалауды және әлеуметтік мүмкіндіктерді сипаттайтын метафоралық негіз қызметін атқарады.

Worship the rising sun / Hail the rising sun (күші артып келе жатқан адамға жағыну, билікке бас ию) – билікке немесе ықпалы артып келе жатқан тұлғаға бейімделу, оның қолдауына ие болуға ұмтылу, әлеуметтік конформизм таныту мағынасын білдіретін идиомалар. *Most courtiers were quick to worship the rising sun as soon as the old king passed away* (Қарт патша қайтыс болған бойда сарай маңындағылар жаңа билеушіге тез жағына бастады). Бұл қолданыстардың негізінде шығып келе жатқан Күннің күш-қуаттың, ықпалдың және болашақ үстемдіктің символы ретінде қабылдануы жатыр. Ағылшын тілдік санасында аталған образ саяси және әлеуметтік қатынастар саласына ауысып, билік иелеріне жағымпаздану мен жағдайға қарай бейімделу мінез-құлқын сипаттауға қызмет етеді. Осылайша идиомаларда Күн жаңа ықпал орталығының метафорасы ретінде көрініс тауып, адамның әлеуметтік-прагматикалық ұстанымдарын бағалаудың құралына айналады. Олардың негізінде «билік – шығып келе жатқан күн» деген концептуалдық модель жатыр.

The highest sun casts least shadow (шын мәніндегі ұлылық кішіпейілділікпен қатар жүреді; ұлы адам қарапайым болады) – адамның рухани және әлеуметтік деңгейі неғұрлым жоғары болған сайын, оның тәкаппарлығы мен атаққұмарлығы соғұрлым аз болатынын білдіретін мақал. *The great scientist was incredibly humble; as the proverb says, the highest sun casts least shadow* (Ұлы ғалым өте қарапайым адам еді; мақалдағыдай, ең биік күн ең аз көлеңке түсіреді). Бұл қолданыста Күннің зенитте тұрған кезде көлеңкені барынша қысқартатын астрономиялық қасиеті адамның моральдық болмысын бағалаудың метафоралық негізіне айналған. Ағылшын тілдік санасында Күн шынайы ұлылықтың, рухани кемелдіктің және даналықтың символы ретінде концептуалданса, көлеңке тәкаппарлықтың, пендешіліктің және жалған даңққа ұмтылыстың белгісі ретінде қарастырылады. Осылайша мақалда адамның сыртқы мәртебесі мен ішкі кісілігі арасындағы үйлесім дәріптеліп, *рухани кемелдік – кішіпейілділік* деген концептуалдық модель көрініс табады.

«Күн/Sun» компонентті фразеологизмдер екі халықтың тек физикалық дүниесін ғана емес, ішкі психо-эмоционалдық және этикалық болмысын бағалайтын басты индикатор болып табылады. Алайда, қазақ дүниетанымында Күн көбіне адамның ішкі жан дүниесінің атмосфералық құбылыстармен тұтастығын (шуақ шашу, күркіреу, торлану) және уақыт өлшемін білдірсе, ағылшын мәдениетінде ол жеке тұлғаның қоғамдағы беделін, айнымас адалдығын, әлеуметтік жайлылығы мен саяси конформизмін айқындайтын прагматикалық құрал ретінде көрініс табады.

Қазақ дүниетанымында Күннің аспандағы циркадтық және атмосфералық құбылыстары адамның ішкі эмоционалдық толқыныстарымен тікелей шендестіріледі. Адамның көңіл-күйі табиғатпен тұтастықта қарастырылып, шуақ шашу немесе жауар күндей күркіреу түрінде деривацияланады. Сонымен қатар, Күн уақыт өлшемі ретінде адамның күнделікті тіршіліктегі белсенділігі мен енжарлығын бағалайтын индикатор қызметін атқарса, ағылшын

лингвомәдениетінде Күннің физикалық тұрақтылығы мен зениттік қасиеттері адамның тұлғалық этикасы мен әлеуметтік беделін бағалауға бағытталған. Мұндағы дериваттар прагматикалық сипатқа ие: Күн адалдықтың эталоны (honest), рухани ұлылықтың өлшемі (highest sun) және қоғамдық билік иерархиясындағы конформизм психологиясын (rising sun) әшкерелейтін әлеуметтік-этикалық ресурс ретінде құрылымдалады.

4. Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі кеңістік, тіршілік аясы және қашықтық өлшемінің көрінісі. Күн космонимі қазақ және ағылшын лингвомәдениетінде жаһандық кеңістіктік және уақыттық категорияларды айқындаушы маңызды танымдық құралдардың бірі болып табылады.

Күн астында, Күн астында тіршілік ету – Ортақ дүние, жарық әлем, бүкіл жер беті, адамзат мекендейтін жаһандық кеңістік. *Бұл фәниде, Күн астында өзінің туған елі мен жерінен ыстық ештеңе жоқ екенін ол шет жұртта жүргенде терең ұғынды.* (Ө. Кекілбаев, «Үркер»); *Күн астында тіршілік еткен әрбір пенденің өз арманы, өз соқпағы болады.* (Ш. Мұртаза, «Қызыл жебе»). Бұл тіркес қазақ дүниетанымындағы әмбебап кеңістік моделін бейнелейді. Әлем Күн сәулесі түсетін ортақ кеңістік ретінде қабылданып, «Күн астында» бірлігі белгілі бір нысанның немесе құбылыстың бүкіл адамзатқа ортақ сипатын білдіреді. Бұл қолданыста Күн адамзат мекендейтін ортақ тіршілік кеңістігінің символы ретінде көрінеді. Соның нәтижесінде Күн сәулесі түсетін әлем.

Күндік жер / Күншілік жер – Адамның немесе көштің бір тәулікте (бір күнде) жүріп өтетін арақашықтығы, белгілі бір жақын-орташа қашықтық мөлшері. *Ауылдан шыққан салт аттылар күн батқанша күндік жердегі көршілес қонысқа жетіп үлгерді* (М. Әуезов, «Абай жолы»). Бұл тұрақты тіркестер қазақ халқының дәстүрлі кеңістік өлшеу жүйесін бейнелейді. Мұнда қашықтық метр немесе шақырыммен емес, Күннің бір тәуліктік қозғалысына сәйкес өлшенеді. Кеңістік категориясы уақыт категориясы арқылы вербалданып, адамның жүріп өтетін жолы Күн циклімен өлшенеді. Бұл қазақ дүниетанымындағы антропоцентрлік кеңістік моделінің көрінісі болып табылады.

Бір күндік жер/ Екі күндік жер – Бір немесе екі күн бойы тоқтаусыз жүргенде жетуге болатын нақты прагматикалық арақашықтық. *Қарқаралыға дейін әлі екі күндік жер бар, сондықтан аттарды тынықтырып алған жөн.* (Ж. Аймауытов, «Қартқожа»). Бұл қолданыстар көшпелі өмір салты жағдайында қалыптасқан кеңістік өлшемдерінің тілдегі көрінісі болып табылады. Қашықтық адамның қозғалыс жылдамдығымен және Күннің тәуліктік циклімен байланыстырылып, нақты географиялық өлшемнен гөрі тәжірибелік-тұрмыстық сипат алады. Ағылшын тіліндегі фразеологизмдер мен идиомалардың лингвомәдени сипаттамасы

Under the sun (Күн астында) – Жер бетінде, дүниеде, жарық әлемде, барлық жерде. *There is nothing new under the sun, every story has already been told before.* (Күн астында /жер бетінде/ жаңа ештеңе жоқ, әрбір хикая бұған дейін де айтылған). Бұл ағылшын тіліндегі ең кең таралған тұрақты тіркестердің бірі.

Мұнда әлем Күннің бақылауындағы және оның сәулесі жететін ортақ макрокеңістік ретінде қабылданады. Сондықтан бұл тіркес универсалдылық, жаһандық ауқым және жалпылық мағынасын береді.

Beneath the sun (Күн астында/ жерде) – Әлемде, бүкіл адамзат қоғамында, тірілер дүниесінде. *He wandered to every corner beneath the sun to find his long-lost brother.* (Ол өзінің көптен жоғалған бауырын табу үшін Күн астындағы /дүниедегі/ әрбір бұрышты шарлады). Бұл қолданыс мағыналық жағынан *under the sun* тіркесіне жақын келеді. Мұнда да Күн бүкіл адамзат өмір сүретін кеңістіктің ең жоғарғы куәгер нүктесі ретінде қарастырылады. Дегенмен, бұл тіркес көбіне поэтикалық және философиялық мәтіндерде әлемнің тұтастығын көрсету үшін қолданылады.

Everything under the sun (Күн астындағының бәрі) – Дүниедегі барлық нәрсе, болуы мүмкін барлық құбылыстар, шексіз ауқым. *They sat until midnight, discussing everything under the sun from politics to space travel.* (Олар түн ортасына дейін отырып, Күн астындағының бәрін – саясаттан бастап ғарышқа саяхатқа дейін талқылады). Бұл идиомада Күн кеңістіктің толықтығы мен шексіздігін білдіретін масштабтық символ ретінде көрінеді. Когнитивтік тұрғыдан алғанда, әлемдегі барлық заттар мен құбылыстар Күнсәулесі жететін ортақ жаһандық кеңістікте орналасқан деген пайымдау жатыр.

Nobody under the sun (Күн астында ешкім жоқ) – Бүкіл әлемде ешбір адам, бүкіл адамзат арасында бірде-бір жан. *Nobody under the sun could solve this complicated mathematical formula* (Бұл күрделі математикалық формуланы Күн астындағы ешкім /дүниеде ешбір адам/ шеше алмас еді). Тіркес белгілі бір қасиетті немесе әрекетті бүкіл адамзат ауқымында абсолюттендіру немесе жоққа шығару үшін қолданылады. Мұнда Күн әлемдік масштабтың көрсеткіші ретінде қызмет атқарады және адамның қабілеті жаһандық кеңістік шекарасымен салыстырылады.

A day's journey (Бір күндік саяхат/жол)/ ***A day's walk***» (*Бір күндік жаяу жол*) – Бір күн ішінде жүріп өтуге болатын арақашықтық, қашықтықтың уақыттық өлшемі. *The nearest water source was a day's journey across the dry valley* (Ең жақын су көзі құрғақ аңғар арқылы бір күндік жол /қашықтықта/ болатын). Бұл тіркестерде кеңістік категориясы уақыт арқылы өлшеніп, адамның физикалық қозғалысы Күннің тәуліктік циклімен байланыстырылған. Күн кеңістіктің метрикалық өлшеміне айналып отыр. Бұл қолданыстар қазақ тіліндегі «күндік жер» тіркесімен когнитивтік деңгейде толық сәйкес келеді.

From sunrise to sunset (*Күн шыққаннан күн батқанша*) – Күні бойы, тоқтаусыз, белгілі бір кеңістік пен уақыт шекарасында толық қозғалыста болу. *The farmers worked in the fields from sunrise to sunset during the harvest season.* (Егін жинау науқанында диқандар Күн шыққаннан Күн батқанша далада жұмыс істеді) [120]. Бұл тұрақты тіркес белгілі бір кеңістік пен уақыт аясындағы үздіксіз әрекетті білдіреді. Күннің шығуы мен батуы адамның физикалық қозғалысын, еңбек қызметін және тіршілік кеңістігін шектейтін табиғи-космологиялық бағдар ретінде қарастырылады.

Қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде Күн кеңістік пен қашықтықты концептуализациялаудың маңызды когнитивтік бағдарларының бірі болып табылады. Алайда оның тілдік репрезентациясында мәдени ерекшеліктер байқалады. Қазақ тілдік санасында Күн адамның қозғалысы мен тұрмыстық тәжірибесіне негізделген антропоцентрлік кеңістік өлшемі ретінде көрінеді. Мұны *күндік жер, күншілік жер* тәрізді фразеологизмдер дәлелдейді, мұнда қашықтық адамның бір күн ішінде жүріп өте алатын жолымен өлшенеді. Ал ағылшын тілдік әлем бейнесінде Күн нақты қашықтық өлшемінен гөрі жаһандық ауқымды, универсалдылық пен шексіз кеңістікті бейнелейтін макрокеңістік метафорасының өзегі ретінде концептуалданады. Бұл ерекшелік *everything under the sun, nobody under the sun* тәрізді қолданыстардан көрінеді. Осылайша, зерттелген екі тілдік деректе де Күн кеңістікті ұйымдастырушы әмбебап когнитивтік бағдар қызметін атқарғанымен, қазақ мәдениетінде ол тәжірибелік-антропоцентрлік өлшеммен, ал ағылшын мәдениетінде ғаламдық кеңістік туралы абстрактілі түсінікпен сабақтасады.

5. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі физиологиялық-медициналық әсердің көрінісі.

Күн шағу – күн өтіп, басы ауыру. *Күн шағып тастайды ғой, айнама-ау, басыңа бір нәрсе жапсаңшы!* Бұл сөйлемдегі «шағу» лексемасы Күннің физикалық қуатын жанды табиғатқа тән қауіпті әрекетпен шендестіріп, оның адам тәніне тигізер зардабын экспрессивті түрде бейнелейтін фразеологиялық оралым қызметін атқарып тұр. Дж. Лакоффың «Адам денесі – контейнер (Body is a Container)» концептуалды метафорасы тұрғысынан келгенде [89, р. 78], «күн өту» және «күн тию» фразеологизмдері Күн энергиясының адам ағзасының ішкі кеңістік шекарасынан еніп, физиологиялық дисбаланс тудыруын таңбалайды. Медициналық антропология тұрғысынан «күн соқты болу» фразеологиялық тіркесі мен «күн өту» бірлігі нақты клиникалық күйді (hyperthermia) білдіреді. Көркем әдебиеттегі контекстік қолданысы: *Ашық күн сәулесінің астында көп жүріп қалғандықтан, басы ауырып, жүрегі айнып, қызуы көтерілді, күн өтті. Үйге бар, дем ал!* (Қабдолов). Мұндағы **күн өту** процесі сыртқы ортадағы жылу энергиясының антропоцентристік нысанның ішкі ортасына агрессивті түрде ауысуының нәтижесі. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі **күн тию** фразеологизмі Күн (ыстық) мен адам арасындағы жанасудың кездейсоқ әрі зардапты сипатын ашады. Мысалы: *«Өзінің азды-көпті дәрігерлік тәжірибесінде күн тиген адамды емдеп көрмеген-ді»* (Әбдіхалықов). Бұл сөйлемде «күн тию» құбылысы кәсіби медициналық контексте де қолданылып, ағзаның күн сәулесіне шамадан тыс ұшырауынан туындайтын экзистенциалдық қауіп ретінде категорияланады. Бұл жерде Күн тек климаттық нысан емес, адамның биологиялық шекарасын бұзушы белсенді күш схемасымен сипатталған. Көшпелілер мәдениеті мен көркем әдебиет континуумында «Күн» космонимінің бұл агрессивті де жойқын сипаты тек қалыпты биологиялық дисбаланспен (гипертермия) ғана шектелмей, адамның когнитивтік жүйесін толықтай деструкцияға ұшырататын, яғни сананы өшіретін абсолюттік экзистенциалды қауіп деңгейіне дейін трансформацияланады. Мұның ең айқын әрі классикалық үлгісін Ш.

Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» романындағы адамды ақыл-ойынан айыру, яғни мәңгүрттендіру процесінің сипатталуынан көреміз. Тұтқынның басына жаңа сойылған түйе терісін (шірі) кигізіп, Сарыөзек даласының аптап ыстығында, ашық күн астында қалдыру табиғат пен Күннің белсенді агенттік («ұрушы», «қарушы») қуатын зұлымдық мақсатта шегіне жеткізе пайдаланудың көрінісі болып табылады. Айтматовтың еңбегінде бұл былайша вербалданады:

«Аңызға далада басқа кигізген шіріні Сарыөзектің аптап күні сорғызып, кептіре бастағанда, тұтқынның есі шығып, шыңғыратын» (Айтматов) Егер тұрмыстық деңгейдегі «күн өту» мен «күн қару» уақытша патологиялық симптомдар тудырса, бұл этнографиялық контексте Күннің көзі (жалындаған ыстық) шикі теріні тарылтып, адамның бас сүйегін қысу арқылы оның нейро-когнитивтік тұтастығын бұзатын, нәтижесінде адам санасын біржола жауып тастайтын басты қозғаушы механикалық және физикалық күш рөлін атқарады.

Осы үдерістің этно-мәдени астарын зерттеген ғалымдар өз еңбегінде бұл физиологиялық азаптың соңғы нүктесі адамның өзіндік «менін», тілі мен тарихи жадын ұмытып, соқыр сенімдегі биологиялық қуыршаққа (мәңгүртке) айналуымен аяқталатынын негіздейді [121]. Бұл құбылысты лингвокогнитивтік тұрғыдан талдасақ, «күн өту», «күн тию», «күн қарыды» деген қалыпты медициналық-соматикалық ұғымдар мен фразеологизмдер семантикалық деривацияға ұшырап, «сананың біржола жабылуы», «ұлттық-мәдени енжарлық» және «тарихи менталды кодтың жойылуы» сияқты терең әлеуметтік-метафоралық мағыналық өрістерге ие болады.

Дегенмен, Күннің позитивті аксиологиялық мәні оның регенеративті қасиетінен де байқалады. Фразеологиялану сатысында тұрған **«күн шуағымен емделу»** немесе **«күнге шынығу»** когнитивтік-модельдік тіркестері Күнді сауықтырушы ресурс ретінде таңбалап, оны **«өмірлік қуат»** метафорасымен ұштастырады. Халықтық медицина мен күнделікті тұрмыстық прагматикада Күн энергиясы ағзаны нығайтушы фактор ретінде қабылдануы ағылшын тіліндегі фразеологизмдер мен идиомаларда да көрініс табады:

Catch the sun (*Күнді ұстап алу*) – Ыстық күн астында терінің аздап қызаруы, күнге күйе, жеңіл физиологиялық трансформацияға ұшырау. *Be careful on the beach, or you will catch the sun on your shoulders.*" (*Жағажайда абай бол, әйтпесе иығыңа күн өтіп /күйіп/ кетеді*). (Dickens). Ағылшын тілдік бейнесінде бұл идиома Күн сәулесінің адам денесіне байқаусызда тиюін сипаттайды. «Ұстап алу» (catch) метафорасы Күннің агрессивтілігін емес, адамның сыртқы фактормен жанасудағы пассивті немесе абайсыз позициясын білдіреді. *To expose oneself to the sunshine* (*Өзін күн сәулесіне ашу*) – Сауығу немесе демалу мақсатында күн көзінде саналы түрде ұзақ отыру, күн сәулесін қабылдау. *Doctors recommend to expose oneself to the sunshine for a brief period daily to synthesize vitamin D.* (*Дәрігерлер D витаминін синтездеу үшін күнделікті қысқа уақытқа өзіңді күн сәулесіне ашуды /күн көзінде отыруды/ ұсынады*). Себеп-салдарлық метафоралар аясында бұл тіркес биологиялық нысанның сыртқы климаттық факторға өз еркімен ашылуын білдіреді. Мұнда Күн адамның бақылауындағы пайдалы табиғи ресурс.

Sun-kissed (*Күн сүйген*) – Күн көзінде биязы, әдемі тотыққан тән (тері), тартымды алтын түсті сыртқы келбет. *She returned from her summer Mediterranean holiday with a beautiful, sun-kissed skin.*" (*Ол Жерорта теңізіндегі жазғы демалысынан күн сүйген /әдемі тотыққан/ терісімен оралды*). Бұл когнитивтік тіркес Күннің жағымды әсерін бейнелейді. Күн сәулесінің физиологиялық салдары «сүю» метафорасы арқылы жұмсартылып, Күннің «эстетикалық сауықтырушы» ретіндегі жоғары аксиологиялық мәнін ашады.

To sun oneself (*Күнге қыздырыну*) – Күн көзіне шығып жылыну, Күн энергиясын физиологиялық қажеттілік ретінде пайымдау. *The lizards and the tourists alike love to sun themselves on the warm rocks.* (*Кесірткелер де, туристер де жылы тастардың үстінде күнге қыздырылғанды /күнге аунағанды/ жақсы көреді*). (Lawrence). Ағылшын прагматикасында бұл фразеологизмдегі әрекет адам мен жануарларға бірдей тән табиғи-биологиялық рақаттану, демалу және ағзаны нығайту процесі ретінде қабылданады.

Sun-struck bone (*Күн өткен /соққан сүйек*) – Шөлден қатты қаталаған, аптап ыстықтан қатты қажыған және зардап шеккен физикалық күй. *We dragged our sun-struck bones across the endless desert expanse.* (*Біз шексіз шөл дала арқылы күн өткен /қаталаған/ сүйектерімізді әрең сүйреттік*). (Kipling). Бұл гиперболау әдісіне негізделген қуатты авторлық-поэтикалық контекстік метафора. Бұл жерде Күннің әсері ағзаның ең терең деңгейіне (сүйекке) дейін жететін интенсивті күш ретінде сипатталады.

Sun-burnt (*Күнге күйген*) / **Sun-bleached** (*Күнге оңған*) – Күн сәулесінен терінің қатты күйі / Күн көзінде ұзақ тұрудан заттардың түсінің оңып, ағаруы. *His face was sun-burnt and his shirt was sun-bleached from years of sea voyage.*" (*Көп жылғы теңіз саяхатынан оның жүзі күнге күйген, ал жейдесі күнге оңған еді*) (Hemingway). Бұл лексикаланған тұрақты тіркестер Күн сәулесінің тірі тән мен өлі нысандарға тигізетін химиялық-физикалық салдарын айқындайды. Күн қоршаған ортадағы заттардың түсі мен құрылымын өзгертуші фактор.

Қазақ лингвомәдениетінде Күн космонимі адам ағзасына тікелей әсер етуші белсенді күш ретінде концептуалданады. Ф. Шарифианның мәдени схемалар теориясы тұрғысынан алғанда, мұнда Күн «белсенді агент» ролінде көрінеді [112,р. 85]. Қазақ танымында Күннің физикалық әсері көбіне агрессивті қимыл-қозғалыс метафоралары арқылы вербалданады. Атап айтқанда, «күн қақты», «күн қарыды», «күн шалды» тәрізді фразеологиялық бірліктерде Күн ұрушы, күйдіруші немесе тиісуші динамикалық субъект ретінде сипатталады. Тілдік санада Күннің адам ағзасына әсері сыртқы келбет пен денсаулықтағы өзгерістердің негізгі себебі ретінде қабылданады.

Қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде Күннің адамға әсері «сыртқы күштің ішкі күйді өзгертуі» деген ортақ когнитивтік модельге негізделеді. Алайда қазақ тілдік санасында Күн адамға белсенді ықпал ететін, кейде қауіпті күш ретінде концептуалданса (*күн қақты, күн қарыды, күн өтті*), ағылшын тілдік әлем бейнесінде ол көбіне адамның бақылауындағы табиғи ресурс әрі сауықтырушы фактор ретінде танылады (*catch the sun, sun-kissed, to expose oneself to the sunshine*). Осылайша қазақ дүниетанымында Күннің агенттік сипаты

басым болса, ағылшын мәдениетінде оның функционалдық-прагматикалық қыры айқынырақ көрінеді.

6. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі еңбекқорлық пен прагматикалық әрекет көрінісі

Қазақ лингвомәдениетінде Күн адамның күнделікті тіршілік ырғағын реттейтін, еңбек әрекетін ұйымдастыратын және өмірлік мүмкіндіктерді айқындайтын маңызды мәдени бағдар ретінде танылады.

Күнмен бірге тұру фразеологиялық оралымы қолданылады. Тіркес ерте тұру, уақытты тиімді пайдалану және еңбекке ерте кірісу мағыналарын білдіреді. Мысалы: *Ерте оянды. Күнмен бірге тұрып, келер түн жарымда жатып жүрмін* (Шәріпов). Бұл қолданыста адамның физикалық белсенділігі Күннің тәуліктік қозғалысымен сәйкестендіріліп, еңбек әрекеті табиғи ырғақпен байланыста сипатталады. Мұндай түсінік қазақ халқының «Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің ырысы артық» деген дәстүрлі дүниетанымымен сабақтасып, уақытты береке мен игіліктің көзі ретінде қабылдаудың когнитивтік моделін көрсетеді.

Дж. Лакоффтың «Уақыт – бағалы ресурс» (Time is a Valuable Resource) концептуалды метафорасы аясында Күннің шығуы жаңа мүмкіндіктердің басталу нүктесі ретінде категорияланады [89,р. 78]. Бұл модель **«Таң атпайын десе де, күн қоймайды»** паремиологиялық бірлігінде айқын көрінеді. Аталған тіркес өмірдің объективті заңдылығы мен жаңа мүмкіндіктердің сөзсіз келетінін білдіретін экзистенциалдық оптимизмді бейнелейді. Мысалы: *Таршылықтан қысылған шақта қарт: “Таң атпайын десе де, күн қоймайды, бұл қиындық та өтер”, – деп жұбатты* (Есенберлин). Мұнда Күн адамның еркінен тыс жүретін, бірақ үнемі жаңару мен үміт әкелетін табиғи күш ретінде сипатталады.

Қазақ тілдік санасында Күн еңбек пен уақыт өлшемі ғана емес, адамның рухани болмысы мен моральдық қасиеттерін бағалаудың аксиологиялық көрсеткіші де болып табылады. Бұл ерекшелік *Ердің көңілі күнмен тең, ездің көңілі түнмен тең* (Тәжібаев) тәрізді поэтикалық сипаттағы тұрақты қолданыстардан байқалады. Мұнда Күн ашықтықтың, мәрттіктің, жасампаздықтың және рухани кемелдіктің символы ретінде көрінсе, Түн енжарлықтың, тұйықтықтың және әрекетсіздіктің баламасы ретінде беріледі. Осылайша Күн адамның әлеуметтік беделі мен ішкі дүниесін бағалаудың мәдени эталоны қызметін атқарады.

Make hay while the sun shines (Күн жарқырап тұрғанда шөп шап) мақалынан Күн қолайлы жағдай мен мүмкіндіктің символы ретінде көрінеді, ал сол мүмкіндікті дер кезінде пайдалану табыстың кепілі ретінде бағаланады. Мысалы: *We have a unique opening in the market right now, so let's make hay while the sun shines* (Galsworthy). Бұл қолданыста Күн әрекет етуге қолайлы кезеңді білдіретін прагматикалық ресурс ретінде концептуалданады [121]. Осыған жақын мәндегі *Sun shines on both sides of the hedge* (Күн шарбақтың екі жағында бірдей жарқырайды) мақалында бақ пен сәттіліктің баршаға ортақ екендігі көрініс табады. Мұнда Күн адамдар арасындағы тең мүмкіндік пен әділеттіліктің символы ретінде қызмет етеді.

Ағылшын мәдени моделінде Күн сақтық пен тәуекелді бағалаудың да маңызды көрсеткіші болып табылады. Мысалы, **Though the sun shine, leave not your cloak** (Күн шығып тұрса да, шапаныңды тастама) мақалында қазіргі қолайлы жағдайдың уақытша болуы мүмкін екендігі ескертіледі. Бұл қолданыс ағылшын мәдениетіне тән болашақты болжай білу және өзгерістерге алдын ала дайын болу қағидасын бейнелейді.

Ал **Flew too near the sun** (Күнге тым жақын ұшу) идиомасы Икар туралы көне мифке негізделген. Ол шамадан тыс өршілдік пен негізсіз тәуекелдің жағымсыз салдарын көрсетеді. Мысалы: *The young CEO flew too near the sun with his aggressive expansion plan and bankrupted the firm.* Мұнда Күн адамның мүмкіндігі мен амбициясының шегін айқындайтын мәдени белгі ретінде көрінеді.

Ресурстарды басқару мен интеллектуалдық прагматика деңгейінде Күн мағынасыз әрекеттерді сынау үшін де қолданылады. Мысалы, **Extract sunbeams from cucumbers** (Қиярдан күн сәулесін алу) идиомасы мүмкін емес іске күш пен ресурс жұмсауды білдіреді [117,р. 182]. Бұл қолданыс нәтижесіз әрекетке теріс баға беретін прагматикалық модельді репрезентациялайды.

Сол сияқты **Out of God's blessing into the warm sun** фразеологизмінде Күннің жылуы жағымды құбылыс ретінде емес, алдамшы жайлылықтың символы ретінде көрінеді. Тіркес адамның тұрақты әрі қауіпсіз жағдайдан бас тартып, сырттай тартымды көрінгенімен, шын мәнінде қауіпті немесе қолайсыз жағдайға ұшырауын білдіреді. Мысалы: *By leaving his secure job for a risky venture, he went out of God's blessing into the warm sun.* Мұнда Күн жалған мүмкіндік пен уақытша игіліктің метафорасы ретінде концептуалданады.

Күн космонимі қазақ және ағылшын мәдениеттерінде еңбек пен әрекетті ұйымдастырушы әмбебап мәдени код қызметін атқарады. Алайда оның концептуалдануында мәдени ерекшеліктер байқалады. Қазақ лингвомәдениетінде Күн табиғи заңдылықпен үйлескен еңбек этикасын, береке мен рухани кемелдікті білдіретін аксиологиялық бағдар ретінде көрінеді. Мұнда адам табиғаттың циклдік ырғағына бейімделу арқылы игілік пен табысқа жетеді. Ал ағылшын тілдік санасында Күн мүмкіндікке жол ашатын стратегиялық ресурс ретінде концептуалданады. Осыған байланысты уақытты тиімді пайдалану, болашақты болжау, тәуекелді басқару және ресурстарды ұтымды жұмсау идеялары алдыңғы орынға шығады. Сонымен қатар Sun космонимі жалған мүмкіндік, орынсыз тәуекел немесе нәтижесіз әрекет сияқты жағымсыз прагматикалық модельдердің қалыптасуына да негіз болады. Осылайша, қазақ мәдени моделінде Күн табиғатпен үйлесім мен берекенің өлшемі ретінде танылса, ағылшын мәдени моделінде стратегиялық жоспарлау мен рационалды әрекеттің когнитивтік ресурсы ретінде көрінеді.

7. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі тілек, бата және экзистенциалды үміт кодтары. Күн қазақ және ағылшын халықтарының да танымдық жүйесінде жақсылықтың, болашаққа деген сенім мен позитивті дүниетанымның абсолютті эталоны қызметін атқарады.

Күнің жарық болсын! – Өмірің мағыналы, бақытты, қасіретсіз, жолың әрдайым ашық болсын деген мағынадағы ізгі тілек, бата сөзі. *Күнің жарық болсын, қарағым! – деп ақ батасын берген ақсақал жолаушының иығынан қақты.* (М. Әуезов, «Абай жолы») Қазақ тілдік әлем бейнесінде бұл бата Күнді трансцендентті (жоғары) күштің адамға беретін метафизикалық сыйы ретінде сипаттайды. Жарық өмір мен бақыттың символы. Бұл бірлік адамды экзистенциалдық тұйықтықтан шығарып, болашаққа жетелейтін онтологиялық тұрақтылық коды қызметін атқарады.

Күнің батпасын! – Дәулетің таймасын, өмірің ұзақ болсын, бағың ешқашан қайтпасын деген ұғымды білдіретін баталық оралым. *Тәңірім саған ұзақ ғұмыр берсін, күнің батпасын, әулетіңнің тірегі бол!* Күннің батуы өмірдің таусылуы немесе бақтың қайтуы ретінде концептуалданады. Сондықтан «күнің батпасын» фразеологиялық оралымы Күннің сөнбес физикалық қуаты мен мәңгілік ырғағын адам өміріне дарытуды көздейтін метафизикалық тілек болып табылады.

Күндей күлімде – Әрдайым қуанышты, жарқын жүзді, айналасына тек жақсылық пен шуақ шашып жүретін кемел болмысты болу. *Анасы қызының шашынан сипап: Әрқашан күндей күлімдеп жүрші, айналайын, – деді.* (Ғ. Мүсірепов, «Ұлпан»). Эстетикалық және эмоционалдық игіліктерді Күн сәулесінің жылылығы арқылы дарытуға бағытталған метафоралық модель. Күннің антропоморфтық сипат алып, «күлімдеу» лексемасымен тіркесуі оның қазақ танымындағы ең жоғары мейірімділік эталоны екенін көрсетеді.

Күн нұрына бөлен – Өте бақытты болу, шапағатқа, жақсылық пен рақатқа кенелу, жолы болу. *Еліңнің елеулісі бол, күн нұрына бөленіп, арманыңа жет!* (*Баталар жинағынан*). Нұр» мен «шуақ» құт пен бақ-дәулеттің баламасы. Бұл когнитивтік модель социумның (бата берушінің) адамға бағыттаған рухани энергетикасының Күн сәулесі метафорасы арқылы вербалдануы болып табылады. Ал, ғылшын тілінде күн компонентті бата-тілектегі қолданылым кездеспегенімен, қиындықтың артында жақсылық болатындығын білдіретін фразеологизмдер кездеседі:

Tomorrow the sun will rise (*Ертең күн қайта шығады*) – Қандай қиындық болса да өтеді, ертең-ақ бәрі жақсы болады, болашақтан үміт үзбеу керек. *Don't despair over today's failure; remember, tomorrow the sun will rise.*" (*Бүгінгі сәтсіздікке бола таусылма; есте сақта, ертең күн қайта шығады*). (Dickens). Ағылшын прагматикалық дүниетанымында Күннің шығуы уақытша дағдарыстан кейін келетін бұзылмас табиғи заңдылық ретінде қабылданады. Мұндағы оптимизм трансформациялық метафизикалық тілектен гөрі, табиғат цикліне негізделген рационалды сенімге бағытталған.

Sun-bright hope (*Күндей жарқын үміт*) – Болашаққа деген өте үлкен, нық, ешқандай күмәнсіз таза әрі сенімді үміт. *Despite the economic crisis, the workers held onto a sun-bright hope for recovery.* (*Экономикалық дағдарысқа қарамастан, жұмысшылар жағдайдың түзелетініне деген күндей жарқын үміттерін үзбеді*) (Shelley). Болашаққа деген нық сенімді таңбалайтын когнитивтік схема. Күннің физикалық жарықтық қасиеті адамның психо-эмоционалдық күйіне (үмітке) проекцияланып, позитивті стимул рөлін атқарады.

Every cloud has a silver lining (Әр бұлттың күміс жиегі бар / әр бұлттың артында күн бар) – Әрбір жамандықтың, қиындықтың артында бір жақсылық, үміт сәулесі болады. *Losing that job felt terrible, but every cloud has a silver lining, and I found a much better position later.* (Ол жұмыстан айырылу өте ауыр тиді, бірақ әр бұлттың күміс жиегі бар /әр қиындықтың бір жақсылығы бар/, кейінірек мен бұдан әлдеқайда жақсы жұмыс таптым). (Milton). Бұл паремиологиялық бірлікте бұлттың артынан Күн сәулесінің көрінуі уақытша дағдарысты сабырмен еңсеруді насихаттайтын дидактикалық фреймді құрайды. Оптимизм сыртқы күштің көмегіне емес, жағдайдың объективті түрде өзгеретініне бағытталған.

After rain comes sunshine (Жаңбырдан кейін күн шуағы келеді) – Қиындық пен көз жасы мәңгілік емес, оның соңы міндетті түрде қуаныш пен жақсылыққа ұласады. *Dry your tears, my friend, for after rain comes sunshine and peace will return to your heart.* (Көз жасыңды тый, досым, өйткені жаңбырдан кейін күн шуағы келеді /қиындықтың арты жақсылық/, сенің де жүрегіңе тыныштық ұялайды). (Chaucer). Қиындыққа төзуді, табиғаттың циклдік заңдылығына сүйене отырып, психологиялық тепе-теңдікті сақтауды көздейтін прагматикалық модель. Күннің сәулесі дағдарыстың аяқталуының заңды белгісі.

Күн космонимі қазақ және ағылшын мәдениеттерінде болашаққа деген сенім мен позитивті дүниетанымды бейнелейтін әмбебап мәдени код қызметін атқарады. Алайда оның концептуалдануында мәдени ерекшеліктер байқалады. Қазақ лингвомәдениетінде Күн құт-береке, бақ-дәулет, рухани игілік пен өмірлік тұрақтылықтың символы ретінде көрініп, көбіне бата-тілек дискурсында қолданылады. Мұнда Күннен келетін жақсылық жоғары күштің адамға бағытталған метафизикалық сыйы ретінде қабылданады. Ал ағылшын тілдік санасында Sun космонимі уақытша қиындықтан кейін міндетті түрде орнайтын оң өзгерістің, жеке төзімділік пен рационалды оптимизмнің символы ретінде концептуалданады. Сондықтан ағылшын мәдени моделінде үміт табиғаттың циклдік заңдылығына және жағдайдың объективті түрде жақсаратынына деген сеніммен сабақтасады. Осылайша, қазақ дүниетанымында Күн *бата, береке және экзистенциалдық игілік* ұғымдарымен тығыз байланыста көрінсе, ағылшын мәдени моделінде ол *үміт, төзімділік және болашаққа сенімнің* когнитивтік репрезентанты ретінде қызмет атқарады.

8. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі метеорологиялық белгілер мен табиғи әсерлердің көрінісі.

Ф. Шарифианның мәдени-арнайы схемалар (culture-specific schemas) теориясы тұрғысынан алғанда [112, р. 114], Күнге қатысты метеорологиялық білім белгілі бір этностың табиғат құбылыстарын бақылау, түсіндіру және болжау тәжірибесін тілдік деңгейде кодтайды. Қазақ лингвомәдениетінде Күн ауа райының өзгерісін бағалаудың негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Бұл ерекшелік ***Күн қабағын бақты*** фразеологизмінен айқын байқалады. Тіркес ауа райының құбылмалы күйін бақылау, оның бұзылуын немесе жақсаруын күту мағынасын білдіреді. Мысалы: *Ел іші қыстан қысылып шыққан соң, Күн қабағын бағып, көктің ерте шығуын тіледі.* Мұнда Күн адамның көңіл күйіне ұқсас сипат

алып, бұлттану мен ашылу құбылыстары «қабақ түю» және «қабағы ашылу» тәрізді антропоморфтық модель арқылы түсіндіріледі. Бұл қазақ дүниетанымындағы табиғат пен адам арасындағы эмпатиялық байланысты көрсетеді.

Ауа райының жақсаруы мен тұрақтануы **Күн жадырады, Күн айықты, Күн шайдай ашық** тәрізді тұрақты қолданыстар арқылы беріледі. Мысалы: *Түске таман аспандағы қою бұлт ыдырап, Күн жадырап қоя берді*. Бұл бірліктерде Күннің ашылуы мен жарқырауы жағымды аксиологиялық мәнге ие болып, табиғаттағы жайлылық адамның рухани жай-күйімен параллель сипатталады.

Ал ауа райының нашарлауы **Күн бұзылды, Күн ажағайлады, Күн жарқылдады** тіркестері арқылы таңбаланады. Мысалы: *Кенеттен батыстан соққан суық желмен бірге Күн бұзылып, Күн ажағайлап тұрды*. Бұл қолданыстарда Күннің жағдайы атмосфералық құбылыстардың сапалық көрсеткіші ретінде көрініп, табиғаттағы қауіпті өзгерістердің белгісі қызметін атқарады.

Қазақ тілдік санасында Күннің қарқындылығы мен температуралық әсері де ерекше орын алады. **Күн шыжыды, Күн қақтады, Күн күйді** тәрізді тіркестер аптап ыстықтың шегіне жеткен күйін білдіреді. Мысалы: *Тал түсте Күн шыжып, далада жүрген адамды да, малды да қақтап жіберді* (І.Есенберлин). Мұнда Күннің әсері белсенді әрекет иесі ретінде сипатталып, оның қуаты «күйдіру», «қақтау» секілді динамикалық етістіктер арқылы вербалданады.

Ал **Күн май тоңғысыз** тіркесі ауа райының ерекше жайлы, жылы және қолайлы күйін білдіреді. Мысалы: *Күздің бұл күні Күн май тоңғысыз болып, мал жаюға өте қолайлы еді* (М. Әуезов). Бұл қолданыста атмосфералық жағдайдың сапасы майдың физикалық күйі арқылы өлшеніп, көшпелі халықтың эмпирикалық тәжірибесіне негізделген метеорологиялық бағалау жүйесі көрініс табады.

Ағылшын лингвомәдениетінде Күнге қатысты метеорологиялық білім негізінен оның түсі, жарық интенсивтілігі, оптикалық ерекшеліктері және шаруашылыққа ықпалы арқылы сипатталады. Мұнда табиғат құбылыстарын бақылау көбіне рационалды-болжамдық сипатқа ие. Мысалы, *Orange sun* (қызыл күн) және *Red sun* (қызыл күн) тіркестері Күннің түсі арқылы ауа райының алдағы өзгерістерін болжауға негізделеді. *Look at the orange sun tonight; it is a clear sign that the weather will break tomorrow* (Бүгін кешкі сарғыш күнге қарашы; бұл ертең ауа райының бұзылатынының анық белгісі). Бұл қолданыстарда Күннің түсі атмосферадағы ылғалдылық пен қысым өзгерістерінің индикаторы ретінде қабылданады.

Сол сияқты **Diffuse and brilliant white sun** (шашыраңқы жарқын ақ күн) / **Pale or dull sun** (солғын немесе күңгірт күн) – Күннің оптикалық күйіне қарай ауа райының алдағы өзгерістерін болжауға негіз болатын метеорологиялық белгілер. Бұл тіркестерде де Күннің оптикалық күйіне негізделген метеорологиялық бақылауларды білдіреді. Мысалы: *The sun set in a diffuse and brilliant white, warning the sailors of the approaching storm* (Күн шашыраңқы ақшыл түспен батты, бұл теңізшілерге дауылдың жақындағанын ескертті).

Мұнда Күннің жарық беру сипаты табиғи құбылыстардың жақын арадағы өзгерістерін болжауға мүмкіндік беретін белгі ретінде қарастырылады.

Ағылшын дүниетанымында Күннің шаруашылық қызметпен байланысы да айқын көрінеді. **Drie sunne, drie winde** (құрғақ күн, құрғақ жел) тіркесі егінді немесе шабылған шөпті кептіруге қолайлы құрғақ ауа райын білдіреді. Мысалы: *We need to finish harvesting this week, as the elders say we have drie sunne, drie winde ahead* (Біз егін жинауды осы аптада аяқтауымыз керек, өйткені үлкендердің айтуынша, алда drie sunne, drie winde (шөп пен астық кептіруге қолайлы үш күндік құрғақ әрі желді ауа райы) күтіп тұр.). Бұл қолданыста Күн өнім сапасын қамтамасыз ететін және шаруашылық әрекетті жоспарлауға мүмкіндік беретін табиғи ресурс ретінде концептуалданады.

Сонымен қатар ағылшын тілдік санасында Күннің қоршаған ортаға тигізетін физикалық әсері де көрініс табады. Мысалы: *Left out in the open field, his skin was scorched by the red sun, the way sun ruins a trout* (Ашық далада қалған оның терісі қызыл күнге күйіп, күн қаққан балықтай болып кетті). **The way sun ruins a trout** (күн қаққан балықтай болып) тіркесі Күн сәулесінің нысандарды кептіріп, бүлдіретін күшін бейнелейді. Бұл қолданыс қазақ тіліндегі *күн қақты, күн күйдірді* тәрізді бірліктермен мағыналық жағынан үндес келеді.

Ал **Sun-glazed buttercup** (күн нұрына малынған) қолданысында Күннің табиғаттағы эстетикалық әсері бейнеленеді. «The meadow was covered with sun-glazed buttercups, shining like small gold coins» (Шалғын күн нұрына малынған сарғалдақтармен көмкерілді). Мұнда Күн заттар мен табиғатқа ерекше көркемдік сипат беретін эстетикалық күш ретінде танылады.

Қорыта айтқанда, қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі Күнге қатысты метеорологиялық бірліктер халықтардың табиғи ортаны бақылау тәжірибесінің нәтижесі болып табылады. Екі тілде де Күн ауа райының өзгерісін болжауға мүмкіндік беретін маңызды табиғи индикатор ретінде танылады. Алайда олардың концептуалдануында ұлттық ерекшеліктер байқалады. Қазақ дүниетанымында Күн табиғатпен эмпатиялық байланыс орнатудың, ауа райын адамның сезіну тәжірибесі арқылы бағалаудың көрсеткіші болса, ағылшын тілдік санасында Күннің түсі, жарығы және оптикалық белгілері рационалды-болжамдық ақпарат көзі ретінде қабылданады. Осылайша қазақ мәдени моделінде Күн табиғатпен үйлесімді өмір сүрудің маңызды белгісі ретінде көрінсе, ағылшын мәдени моделінде ол метеорологиялық өзгерістерді болжауға және шаруашылық әрекетті жоспарлауға мүмкіндік беретін прагматикалық когнитивтік бағдар қызметін атқарады.

9. «Күн/sun» компонентті фразеологизмдердегі уақыт пен мезгіл өлшемінің көрінісі.

Қазақ тілдік әлем бейнесінде Күн космонимі уақыттық интервалдарды (тәулік, мезгіл, дәуір) және әлеуметтік-мәдени мерзімдерді анықтауда шешуші рөл атқарады. Халықтың этно-тұрмыстық және көшпелілік тәжірибесі Күннің көкжиектен биіктігін нақты визуалды-заттық өлшем бірліктерімен таңбалауға әкелді. Тәуліктік уақыт өлшемі Күннің динамикалық қозғалысына негізделіп,

Күн шықты, Күн ұясынан көтерілді немесе бату сәтін білдіретін *Күн байыды* сияқты фразеологиялық оралымдарымен вербалданады.

Күн найза бойы көтерілді – күннің маңдай тұстан жоғары көтерілген шағын білдіретін халықтық өлшем. Ояна кетсем, күн найза бойы көтеріліп қалыпты (Б. Тоғысбаев); *Күн найза бойы көтерілгенде, ауыл сыртындағы атқамінерлер атқа қонды* (М. Әуезов). Бұл қолданыстарда Күннің көкжиектен жоғарылау деңгейі найзаның ұзындығымен салыстырылады. Найза көшпелі мәдениеттегі күнделікті тұрмысқа жақын зат болғандықтан, уақытты анықтаудың визуалды эталоны қызметін атқарған. Демек, мұнда «күн – уақыт бірлігі» концептуалдық моделі көрініс табады. Уақыт абстрактілі құбылыс ретінде емес, көзбен көруге болатын кеңістіктік өлшем арқылы ұғынылады.

Күн арқан бойы көтерілді тіркесі де таңертеңгі уақыттың белгілі бір кезеңін білдіреді. Мұнда уақыт өлшемі арқанның ұзындығымен байланыстырылған. Арқан көшпелі тұрмыста жиі қолданылатын зат болғандықтан, халық санасында нақты өлшем бірлігі ретінде орныққан. Фразеологизм Күннің көтерілу дәрежесі арқылы уақыттың өткенін білдіреді. Нәтижесінде уақыт мөлшері күн сәулесінің қозғалысымен және кеңістіктегі биіктікпен концептуалданады.

Күн қазық бойы көтерілді фразеологизмінде уақыт өлшемі қазықтың биіктігі арқылы беріледі. Қазық – мал шаруашылығымен айналысқан халық үшін маңызды тұрмыстық заттардың бірі. Сондықтан бұл қолданыс ұлттық дүниетанымдағы уақытты заттық әлем арқылы тану ерекшелігін көрсетеді. Мұнда да уақыттың абстрактілі категориясы нақты материалдық нысан арқылы бейнеленген.

Күн тұсау бойы көтерілді тіркесі таңның ерте мезгілін білдіреді. Тұсаудың қысқа болуы Күннің көкжиектен әлі көп көтерілмегенін аңғартады. Яғни уақыт шкаласы заттардың көлеміне қарай сараланады: тұсау бойы – ерте уақыт, арқан бойы – кейінірек, найза бойы – одан да жоғары кезең. Осылайша халықтық уақыт жүйесінде Күннің қозғалысы мен тұрмыстық заттардың өлшемдері өзара сабақтасып, біртұтас когнитивтік модель түзеді.

Күні бойы – күні бойына, үздіксіз, таңертеңнен кешке дейін деген мағынаны білдіретін фразеологизм. Бұл тіркесте уақыттың ұзақтығы Күннің толық тәуліктік қозғалыс циклімен өлшенеді. Күннің шығуынан батуына дейінгі аралық адамның күнделікті әрекетінің табиғи шегі ретінде қабылданады. Сондықтан «күні бойы» қолданысында уақыт үздіксіз ағым ретінде концептуалданады. Мұнда «күн – уақыт бірлігі» когнитивтік моделі көрініс табады.

Таң атып, күн батқанша – күні бойы, ұзақ уақыт деген мағынаны білдіретін тұрақты тіркес. Бұл қолданыс Күннің шығуы мен батуы арасындағы бүкіл уақыт кеңістігін қамтиды. Фразеологизмде уақыттың басталу және аяқталу шегі нақты табиғи құбылыстар арқылы белгіленеді. Қазақ дүниетанымында еңбек әрекеті көбіне күннің қозғалысымен байланыстырылғандықтан, бұл тіркес ұзақ әрі тынымсыз еңбектің көрсеткіші ретінде де жұмсалады. Мұнда *күн қозғалысы* – *уақыт ағымы* концептуалдық моделі негіз болған.

Күн ұзын – уақыттың баяу өтуін немесе күндізгі уақыттың ұзақтығын білдіретін фразеологизм. Әсіресе жаз мезгіліндегі ұзақ күнді сипаттауда қолданылады. Тіркес адамның уақытты субъективті қабылдауымен байланысты. Мұнда Күн табиғи хронометр қызметін атқарып, уақыттың мөлшерін анықтаушы өлшем ретінде көрінеді.

Күн құрғатпай – күн сайын, үздіксіз, араға уақыт салмай деген мағынаны білдіреді. Бұл фразеологизмде белгілі бір әрекеттің жүйелі қайталануы көрініс табады. Күннің тұрақты түрде алмасуы қайталанатын іс-әрекеттің эталоны ретінде алынған. Сондықтан мұнда уақыттың циклдік сипаты концептуалданады.

Бес күн жалған/ Бес күндік дүние – фәни дүниенің өткіншілігін білдіретін фразеологизм. Мұндағы «бес күн» нақты сандық мағынадан гөрі өмірдің қысқалығын бейнелейтін символдық өлшем ретінде жұмсалған. Қазақ дүниетанымында адам өмірі мәңгілікпен салыстырғанда өте қысқа мерзім ретінде қабылданған. Сондықтан тіркес өмірдің уақытша екенін еске салатын философиялық-экзистенциалдық мазмұнға ие.

Күні толды – жүкті әйелдің босанатын мерзімі жеткенін білдіретін фразеологизм. Мұнда Күн адамның биологиялық өмір циклімен байланысады. Жүктіліктің аяқталуы уақыттың табиғи межесінің келуі ретінде концептуалданады. Тіркес қазақ тілдік санасында адамның физиологиялық дамуы да белгілі бір уақыт өлшемдеріне бағынатынын көрсетеді.

Айы-күні жетті – босануға жақындады, жүктілік мерзімі толық аяқталды деген мағынаны білдіреді. Бұл қолданыста уақыттың екі негізгі аспандық өлшемі – Ай мен Күн қатар жұмсалған. Ай айлық циклді, Күн күндік есепті білдіріп, жүктілік мерзімінің толық аяқталғанын көрсетеді. Мұнда адамның биологиялық уақыты ғарыштық циклдермен сабақтастықта түсіндіріледі.

Ұлыстың ұлы күні – қазақ халқының жаңа жыл мерекесі Наурыздың атауы. Бұл тіркесте «күн» уақыттың жай өлшемі ғана емес, қасиетті, жаңару мен қайта түлеудің символы ретінде көрінеді. Фразеологизм ұлттық мәдениеттегі сакралды уақыт ұғымын бейнелейді. Мұнда белгілі бір күн бүкіл халық өміріндегі ерекше әлеуметтік-мәдени кезең ретінде концептуалданған.

Жеңіс күні – тарихи жадыда орныққан мерекелік хрононим. Тіркестегі «күн» компоненті белгілі бір тарихи оқиғаның уақыттық белгісі ретінде қызмет етеді. Осылайша Күн қоғамдық маңызы бар оқиғаларды есте сақтаудың және ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің құралына айналады.

Отыз күн ойын, қырық күн тойын қылды – мерекенің немесе думанның ұзаққа созылғанын білдіретін тұрақты қолданыс. Мұндағы сандық көрсеткіштер нақты мерзімді емес, гиперболалық ұзақтықты білдіреді. Фразеологизмде Күн уақыт ұзақтығын өлшейтін негізгі бірлік ретінде алынған.

Мақшар күні – исламдық дүниетанымдағы адамдардың қайта тіріліп, есеп беретін күні. Бұл тіркесте «күн» уақыттың ақырғы әрі шешуші межесін білдіреді. Уақыттың сызықтық қозғалысы соңғы нүктесіне жетіп, адамзат тарихының аяқталу кезеңін көрсетеді.

Қиямет күні – дүниенің ақыры болатын уақытты білдіретін діни-мифологиялық тіркес. Мұнда Күн адамзат тіршілігінің соңғы шегін белгілейтін эсхатологиялық хрононим қызметін атқарады. Фразеологизм уақыттың шектеулілігі мен адамның мәңгілік алдындағы жауапкершілігі туралы дүниетанымдық түсініктерді бейнелейді.

With the sun – күнмен бірге, таңсәріден деген мағынаны білдіретін тұрақты тіркес. Бұл қолданыста адамның күнделікті тіршілік ырғағы Күннің шығуымен тікелей байланыстырылған. Күн жаңа тәуліктің басталуын білдіретін табиғи хронометр қызметін атқарады. Сондықтан тіркес ағылшын дүниетанымындағы «күннің шығуы – әрекеттің басталуы» когнитивтік моделін көрсетеді.

Before the sun sets – күн батқанға дейін деген мағынаны білдіретін фразеологиялық қолданыс. Мұнда Күннің батуы уақыттың соңғы шегі ретінде концептуалданады. Тіркес белгілі бір істің нақты мерзім ішінде аяқталуы қажеттігін білдіреді. Нәтижесінде Күн уақыттың табиғи дедлайны (deadline) қызметін атқарады.

The sun was now below the horizon («Күн көкжиектен төмен түсіп кеткен еді») (Mitchell). Бұл сөйлемде Күннің көкжиектен төмен түсуі арқылы тәуліктің белгілі бір кезеңі – іңір уақыты категорияланады. Уақыт сағатпен емес, Күннің кеңістіктегі орналасуы арқылы анықталып тұр. Мұнда «уақыт – күннің қозғалысы» концептуалдық моделі көрініс табады.

All day long – күні бойы, күні бойына деген мағынаны білдіретін идиома. Тіркес белгілі бір әрекеттің ұзақ әрі үздіксіз жалғасуын көрсетеді. Мұнда day лексемасы толық уақыт циклі ретінде қабылданып, уақыттың созылыңқылығы концептуалданады.

Day in and day out – күн сайын, тоқтаусыз, үздіксіз деген мағынаны білдіреді. Идиомада бір күннің екінші күнмен алма-кезек қайталануы адамның өміріндегі тұрақты әрекетті бейнелейді. Бұл қолданыс уақыттың циклдік және қайталанбалы сипатын көрсетеді.

Between two days – түн ортасы, екі күннің арасы деген мағынаны білдіреді. Мұнда уақыт бір тәуліктің аяқталуы мен келесі тәуліктің басталуы арасындағы шекаралық кезең ретінде түсіндіріледі. Тіркес тәуліктің шектік нүктесін белгілеуге қызмет етеді.

All one's born days – бүкіл өмірінде, ғұмыры бойы деген мағынаны білдіретін идиома. Мұнда адамның өмірі туған күнінен бастап есептелетін уақыт кеңістігі ретінде қарастырылады. Сондықтан уақыт биологиялық өмір ұзақтығымен өлшенеді.

A week of Sundays – өте ұзақ уақыт, шексіз ұзақ мерзім деген мағынаны білдіреді. Sunday ағылшын мәдениетінде ерекше әлеуметтік және діни мәнге ие күн болғандықтан, оның көп мәрте қайталануы ұзақтықтың гиперболалық бейнесін жасайды. Бұл идиома уақыттың субъективті қабылдануын көрсетеді.

Sunday (Sun's day – Күн күні) – апта атауының құрамында сақталған тарихи-мәдени бірлік. Атаудың этимологиясы ежелгі германдық және англосаксондық дәстүрлердегі Күн культімен байланысты. Бұл атау уақыт бірліктерінің аспан денелерімен байланыста қалыптасқанын көрсетеді. Мұнда «аспан денесі – уақыт

бірлігі» мәдени моделі көрініс табады. **Monday** (Moon's day – Ай күні) – апта күндерінің Айға негізделіп аталуын көрсететін тарихи атау. Sunday және Monday атаулары бірге алғанда ағылшын тілдік санасында уақытты ғарыштық объектілер арқылы құрылымдау дәстүрінің сақталғанын дәлелдейді.

Holiday (holly day – қасиетті күн) – бастапқыда діни мереке күнін білдірген атау. Мұнда уақыттың белгілі бір бөлігі сакралды мәнге ие ерекше кезең ретінде концептуалданады. Бұл қолданыс әлеуметтік және діни уақыттың тоғысуын көрсетеді.

The blue hour before sunup – күн шыққанға дейінгі көгілдір сағат деген мағынаны білдіреді. Тіркес таң алдындағы қысқа уақыт аралығын сипаттайды. Мұнда уақыт Күннің физикалық көрінуімен емес, жарықтың қарқындылығы мен түстік өзгерісі арқылы анықталады. Нәтижесінде уақыт визуалды-перцептивтік белгілер негізінде категорияланады.

Sunday's ghost of sun – жексенбілік күннің елесі деген поэтикалық қолданыс. Мұндағы Sunday компоненті демалыс, тынығу және рухани тазару ұғымдарымен байланысты. Сондықтан Күн тек астрономиялық нысан ретінде емес, әлеуметтік-мәдени уақыттың символы ретінде көрінеді.

Walk forth into sun-moneyed air – *Күнмен байытылған ауаға қадам басу* деген поэтикалық метафора. Мұндағы sun-moneyed күрделі сөзі Күн сәулесін бағалы ресурс ретінде бейнелейді. Күн адамның өмір сүруіне берілген шектеулі мүмкіндік пен уақыт капиталының символына айналады.

Sun-moneyed – Күн энергиясын экономикалық құндылықпен байланыстыратын авторлық метафора. Бұл қолданыс батыс мәдениетіндегі *time is money* (*уақыт – ақша*) концептуалдық метафорасымен сабақтасады. Мұнда Күн астында өткізілген әрбір сәт адамның иелігіндегі құнды ресурс ретінде бағаланады. Сондықтан Күн уақыттың физикалық көрсеткіші ғана емес, өмірлік капиталдың символы ретінде де концептуалданады.

Қорыта айтқанда, қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде Күн уақытты категориялаудың әмбебап когнитивтік құралы ретінде танылады. Зерттелген тілдік деректерде Күн тәуліктік уақыттың, мерзімдік аралықтардың және өмірлік циклдердің табиғи өлшемі қызметін атқарып, темпоралдық кодтардың қалыптасуына негіз болады. Сонымен бірге уақытты концептуалдау тәсілінде мәдени ерекшеліктер байқалады. Қазақ тілдік әлем бейнесінде Күн көшпелі өмір салтымен сабақтасқан табиғи уақыт өлшемі ретінде көрініп, *күн найза бойы көтерілді, күн қазық бойы көтерілді, күн арқан бойы көтерілді* тәрізді бірліктер арқылы кеңістіктік-мөлшерлік және тәжірибелік сипатта репрезентацияланады. Бұдан бөлек, *бес күн жалған, бес күндік дүние, мақшар күні, қиямет күні* тәрізді қолданыстар Күннің экзистенциалдық және діни-мәдени мазмұнын айқындайды.

Ал ағылшын лингвомәдениетінде Sun/Day компоненттері уақыттың шекарасы мен ұзақтығын белгілеуге, күнтізбелік және әлеуметтік уақытты ұйымдастыруға көбірек қатысады. *With the sun, before the sun sets, all day long, day in and day out* тәрізді бірліктер уақыттың өтуі мен ұзақтығын бейнелесе, *Sunday, Monday* атауларында оның хронологиялық қызметі сақталған.

Осылайша, қазақ дүниетанымында Күннің табиғи-кеңістіктік және экзистенциалдық қырлары басым көрінсе, ағылшын мәдени моделінде оның темпоралдық, күнтізбелік және әлеуметтік уақытты ұйымдастырушы қызметі алдыңғы орынға шығады (кесте 3).

Кесте 3 - «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердің тақырыптық-сандық көрсеткіші

Мағыналық-тақырыптық топ	Қазақ т. (n=130)	Пайыз (%)	Ағыл ш. т. (n=77)	Пайыз (%)
1. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі сұлулық пен әсемдік көрінісі.	15	11,5%	6	7,8%
2. «Күн/ Sun» компонентті фразеологизмдердегі тіршілік көзі және әлеуметтік жағдай көрінісі.	28	21,5%	6	7,8%
3. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі адамның психологиялық және аксиологиялық болмысының көрінісі.	20	15,4%	15	19,5%
4. Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі кеңістік, тіршілік аясы және қашықтық өлшемінің көрінісі.	12	9,2%	5	6,5%
5. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі физиологиялық-медициналық әсердің көрінісі.	10	7,7%	12	15,6%
6. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі еңбекқорлық пен прагматикалық әрекет көрінісі	7	5,4%	8	10,4%
7. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі тілек, бата және экзистенциалды үміт кодтары.	6	4,6%	7	9,1%
7. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі метеорологиялық белгілер мен табиғи әсерлердің көрінісі.	11	8,5%	6	7,8%
9. «Күн/sun» компонентті фразеологизмдердегі уақыт пен мезгіл өлшемінің көрінісі.	21	16,2%	12	15,6%
Жиынтық көрсеткіш	130	100%	77	100%

Жоғарыдағы кестеде берілген сандық көрсеткіштер қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердің мағыналық-тақырыптық топтар бойынша таралуын көрсетеді. Қазақ тілінде ең жоғары көрсеткіш тіршілік көзі және әлеуметтік жағдай көрінісіне қатысты фразеологизмдерге (16,0%) тиесілі. Одан кейін уақыт пен мезгіл өлшемі (12,0%) және адамның психологиялық әрі аксиологиялық болмысы (11,4%) топтары орын алады. Бұл деректер қазақ тілдік санасында Күннің әлеуметтік өмірді, уақытты және адам болмысын ұйымдастыратын маңызды мәдени код ретінде танылатынын көрсетеді.

Ағылшын тілінде ең жоғары үлес адамның эмоционалдық-этикалық және бейнелеуші сипатын білдіретін фразеологизмдерге (16,9%) тиесілі. Келесі орындарда күннің физиологиялық әсері (13,5%) мен уақыт өлшемі (13,5%) топтары орналасқан. Сондай-ақ мүмкіндік пен әрекетке қатысты бірліктердің үлесі де салыстырмалы түрде жоғары (9,0%) (кесте 4).

Кесте 4 - Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердің лингвомәдени сәйкестігі мен алшақтығының когнитивтік сипаттамасы

Мағыналық-тақырыптық топтар	Қазақ тілі фразеологизмдері	Ағылшын тілі фразеологизмдері	Салыстырмалы мәні	
			Сәйкестік	Алшақтық
1	2	3	4	5
1. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі сұлулық пен әсемдік көрінісі.	Күндей сұлу; Күн тимеген, жел тимеген; Күн астындағы Күнікей қыз; Ай десе аузы күн десе көзі бар. Күн мен Айдай Күн дидарлы.	Bright as the sun; Sun-kissed skin; Sun-glazed; Sun-moneyed;	Күн – жоғары эстетикалық бағалаудың әмбебап эталоны	Қазақ тілінде – сыртқы келбет пен ажардың өлшемі; ағылшын тілінде – рухани жылылық пен жағымды мінездің көрсеткіші
2. «Күн/ Sun» компонентті фразеологизмдердегі тіршілік көзі және әлеуметтік жағдай көрінісі.	Арайлап күн атты; Бағы күндей жарқырады; Күн шуағындай болды. таң атпайын десе де – күн қоймайды, күн көру, күні туу, күні қараң болу, күнің өшкір	Sunshine of prosperity; A place in the sun; Sun-drenched land; sun-lit.	Күн – тіршіліктің бастауы мен өмір сүрудің негізі.	Қазақ тілінде – күнкөріс пен тағдыр өлшемі; ағылшын тілінде – әлеуметтік мәртебе, құқықтық ашықтық және қоғамдық қатынастар индикаторы
3. «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі адамның психологиялық және аксиологиялық болмысының көрінісі.	Күлімдеген күндей; Жүзінен күн төгілді; Көңілі күндей ашық; Күндей жадырады.	Sunny smile (күндей күлкі); Keep the sunny side up (оптимист болу); Sunshine of my life (өмірімнің шуағы).	Күннің жарығы мен жылуы жағымды эмоциялар мен ізгі қасиеттердің метафорасы.	Қазақ тілінде – эмоционалдық күйлер мен адамгершілік бағалау басым; ағылшын тілінде – моральдық тұрақтылық, әлеуметтік мінез-құлық және ирониялық бағалау басым
4. Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердегі кеңістік, тіршілік аясы және қашықтық өлшемінің көрінісі.	Күндік жер; Күншілік жер; Күн астында;	Under the sun; From the rising of the sun; To the ends of the sun; Sun-ward; Toward the sun's eye	Күн – кеңістікті ұйымдастырушы әмбебап бағдар	Қазақ тілінде – нақты қашықтықтың антропоцентрлік өлшемі; ағылшын тілінде – жаһандық кеңістік пен универсалдылықтың символы
5. «Күн/Sun» компонентті фразеологизм	күн қақты, күн қарыды, күн шалды, Күн шуағымен	Catch the sun, to expose (oneself) to the	Күннің адам ағзасына	Қазақ тілінде – қауіпті және деструктивті әсері

4 – кестенің жалғасы

1	2	3	4	5
дердегі физиологиялық-медициналық әсердің көрінісі.	емделді	sunshine	әсері екі мәдениетте де тілдік таңбаланған	басым; ағылшын тілінде – емдік, сауықтырушы және эстетикалық әсері басым
6. «Күн/Sun» компонентті фразеологизм дердегі еңбекқорлық пен прагматикалық әрекет көрінісі	Күн шықпай тұру; Күнмен таласа жұмыс істеу; Күн батпай; Күн көзінде.	Make hay while the sun shines (күн шыққанда шөп жина); A place in the sun (күн астынан орын табу); Catch the sun (сәттілікті ұстап қалу). To win a place in the sun; One's day in the sun; To outshine Sunday's ghost of sun.	Күн – еңбек пен әрекетті ұйымдастыратын уақыттық бағдар.	Қазақ тілінде – табиғат ырғағымен үйлескен еңбек этикасы; ағылшын тілінде – мүмкіндік пен ресурсты тиімді пайдаланудың стратегиялық моделі.
7. «Күн/Sun» компонентті фразеологизм дердегі тілек, бата және экзистенциалды үміт кодтары.	Күннің жарық болсын; Күндей күлімде; Күннің батпасын; Күндей жарық бер; Күн нұрына бөлен.	Every cloud has a silver lining (sun behind); Tomorrow the sun will rise; After rain comes sunshine; Sun-bright hope	Күн – жақсылықтың, үміттің және болашаққа сенімнің символы	Қазақ тілінде – бата арқылы даритын метафизикалық игілік; ағылшын тілінде – жеке төзімділік пен рационалды оптимизмнің белгісі
8. «Күн/Sun» компонентті фразеологизм дердегі метеорологиялық белгілер мен табиғи әсерлердің көрінісі.	Күн қабағын бақты; Ашылатын күн айқұлақтанып батады; Жауатын күн қызарып батады; Жауатын күннің арты қызыл	Red sky at night, shepherd's delight; Evening red and morning grey; No sun, no moon! (Лондон тұманына қатысты). Drie sunne, drie winde	Күннің визуалды белгілері арқылы табиғатты бағамдау	Қазақ тілінде – антропоморфты сипатта қабылданады; ағылшын тілінде – рационалды бақылау мен метеорологиялық болжамның нысаны

4 – кестенің жалғасы

1	2	3	4	5
9. «Күн/sun» компонентті фразеологизм дердегі уақыт пен мезгіл өлшемінің көрінісі.	Күн арқан бойы көтерілді; Күн еңкейді; Күн батты; Күн ұясына қонды; Күн көзі жылтырады; Күн қызарды; Күн кеш болды; Күннің көзі көрінді. Күні батты; Күні бітті; Көгер күні жоқ.	Under the sun (тәулік бойы); From sun up to sun down (таңнан кешке дейін); Sunday (жексебі); Sun-clocks (күн сағаты). To have one's sun set (күні бату); All things under the sun must pass (күн астындағының бәрі өткінші).	Күннің аспандағы орнымен уақытты бөлу; «Өмір бұл күннің қозғалысы»	Қазақ тіліндегі «Арқан бойы», «Тұсау бойы» бірегей мәдени экзотикалық схемалар. Қазақ тілінде күн діни жаңару символы. Ағылшын тілінде жексенбілік құлшылық пен әлеуметтік демалыс коды

Кесте 4 деректері қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Күн/Sun» компонентті фразеологизмдердің негізінде ортақ когнитивтік модельдердің жатқанын көрсетеді. Екі лингвомәдениетте де Күн өмірдің, уақыттың, еңбек әрекетінің және үміттің әмбебап символы ретінде концептуалданады. Мысалы, қазақ тіліндегі күн *найза бойы көтерілді, күн арқан бойы көтерілді* және ағылшын тіліндегі *from sun up to sun down, tomorrow the sun will rise* қолданыстары Күннің уақыт пен тіршілікті ұйымдастырушы қызметін танытады.

Сонымен бірге Күн концептісінің мәдени интерпретациясында елеулі айырмашылықтар байқалады. Қазақ тілдік санасында Күн адамның күнкөрісімен, тағдырымен және табиғатпен үйлесімді тіршілігімен сабақтасып, *күн көру, күні түсті, күнмен таласа тұру* тәрізді бірліктер арқылы көрінеді. Ал ағылшын лингвомәдениетінде Sun әлеуметтік мүмкіндік пен прагматикалық әрекеттің символы ретінде танылып, *a place in the sun, one's day in the sun, make hay while the sun shines* сияқты қолданыстарда репрезентацияланады. Сондай-ақ қазақ тілінде Күн табиғат құбылыстарын антропоморфты тұрғыдан сипаттауға негіз болса (*күн қабағын бақты*), ағылшын тілінде ол рационалды бақылау мен эмпирикалық тәжірибенің көрсеткіші ретінде көрінеді (*red sky at night, shepherd's delight*).

Осылайша, ортақ концептуалды негіз сақталғанымен, қазақ мәдени кодында Күннің табиғи-экзистенциалдық және рухани қырлары басым болса, ағылшын тілдік әлем бейнесінде оның әлеуметтік-прагматикалық және рационалды қырлары айқынырақ көрінеді.

2.3 Қазақ, ағылшын тілдеріндегі «жұлдыз/star» компонентті фразеологизмдердің мағыналық-тақырыптық топтары

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Жұлдыз/Star» компонентті фразеологизмдерге жүргізілген семантикалық талдау нәтижесінде олар

мағыналық-тақырыптық белгілеріне қарай 5 топқа жіктелді. Зерттелген тілдік деректер жұлдыз космонимінің табиғат құбылыстарын болжау, уақыт пен кеңістікті бағдарлау, адамның әлеуметтік мәртебесі мен тағдырын бағалау, арман-мұрат пен өмірлік мақсаттарды бейнелеу, сондай-ақ тұлғалық қасиеттер мен тұлғааралық қатынастарды сипаттау қызметтерін атқаратынын көрсетті.

1. «Жұлдыз/star» компонентті фразеологизмдердегі ауа-райы болжамдары. Когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттану тұрғысынан алғанда, аспан сферасындағы физикалық құбылыстарды тілдік кодтар арқылы бекіту адамзат баласының эмпирикалық бақылауларының тікелей нәтижесі болып табылады. Қазақ тіліндегі ауа-райы болжамдарын білдіретін бірліктер:

Жұлдыз жымыңдаса (боран болады) – Аспандағы жұлдыздардың жарығы бірқалыпты тұрмай, тым қатты дірілдеп, жыпылықтап көрінуі кешікпей боран соғатынының нақты белгісі. С.Бекмұратұлының еңбегіне сәйкес, жұлдыздардың визуалды-оптикалық ерекшеліктері нақты метеорологиялық көрсеткіш мәртебесіне ие. Мәселен, жұлдыздардың *жымыңдауы* атмосфераның жоғарғы қабаттарындағы ауа ағындарының тұрақсыздығын, демек кешікпей боран болатынын таңбалайды [14,б. 186]. Бұл бірлік атмосфералық оптика мен динамикалық құбылыстар арасындағы байланысты көрсететін визуалды фрейм. Тілдік санада жұлдыздың физикалық дірілі («жымыңдау» етістігі) жоғарыдағы ауа массасының қозғалысын сипаттайтын когнитивтік дескрипторға айналған.

Жұлдыз жарқырап (анық көрінсе – аяз болады) – Түнде аспан шырақтарының ешбір бұлдырсыз, өте айқын, өткір және жарық болып көрінуі қатты суықтың, саршұнақ аяздың белгісі. Қыс ортасында жұлдыздардың *жарқырап* анық көрінуі антициклондық күйді, яғни аяздың күшеюін білдіретін семантикалық индикатор болып табылады [14,б. 186]. Мағына негізінде антициклондық атмосфералық жағдайды (бұлтсыз, ашық, бірақ суық ауа райын) эмпирикалық сезіну жатыр. «Жарқырау» люминесценттік белгісі арқылы қоршаған орта температурасының төмендеуі когнитивтік тұрғыдан бекітіледі.

Жұлдыз күңгірттенсе (күн жылиды) – Жұлдыздардың жарығы солғындап, бұлдырап, анық көрінбеуі ауада ылғалдылықтың артып, бұлт келетінін және күннің жылитынын білдіреді. Жұлдыз жарығының *күңгірттенуі* ылғалдылықтың артып, күннің жылитындығынан хабар береді [14,б. 186]. Халықтық метеорологиялық танымда ылғалдылық деңгейінің жоғарылауы жұлдыздардың күңгірттенуі арқылы интерпретацияланады. Жарық қарқындылығының әлсіреуі атмосфераға жылы және ылғалды ауа массаларының енуінің индикаторы ретінде қабылданған.

Жұлдыз жиі болса, күн ашық болады* немесе *Жұлдыз қалың болса, ертесіне қатты ыстық болады тәрізді халықтық болжамдық оралымдар жұлдыздардың түнгі аспанда айқын әрі мол көрінуін алдағы ауа райының қолайлы болуымен байланыстырылады. Мұндай қолданыстарда жұлдыздардың сандық-сапалық сипаты жиі, қалың лексемалары арқылы заттық деңгейде категорияланады. Жұлдыздардың көп әрі анық көрінуі атмосфераның мөлдірлігін, бұлтсыз болуын және жауын-шашынның болмауын білдіретін халықтық метеорологиялық белгі ретінде қабылданған. Когнитивтік тұрғыдан

бұл қолданыстардың негізінде «жұлдыздардың қалың көрінуі → ашық ауа райы → ыстық күн» түріндегі себеп-салдарлық модель жатыр. Осылайша, қазақ тілдік санасында жұлдыз табиғаттағы өзгерістер туралы ақпарат беретін маңызды метеорологиялық индикатор ретінде концептуалданады.

Үркер мен Ай тоғысса, қыс қатты болады, Үркер мен Айдың арасы алшақ болса – жайлы, жақын болса – қытымыр қыс деген халықтық болжамдар Ай мен Үркердің өзара орналасуын маусымдық өзгерістермен байланыстыра қабылдаудың нәтижесі болып табылады. Қазақ есепшілері Ай мен Үркердің тоғысу сәттерін, сондай-ақ олардың көрінерлік арақашықтығын ұзақ уақыт бақылау арқылы алдағы қыс сипатын болжаған. Бұл пайымдар халықтық астрономиядағы кеңістіктік бағдарлау мен уақытты межелеудің маңызды тетігі ретінде қызмет атқарған.

Үркер суға түссе – құт, жерге түссе – жұт мақалында Үркердің аспандағы орны мен шаруашылық жағдайы арасындағы себептік байланыс халықтық таным тұрғысынан бейнеленеді. Мұндағы құт және жұт ұғымдары көшпелі өмір салтындағы береке мен қиыншылықтың этномәдени көрсеткіштері болып табылады. Үркердің қозғалысын табиғаттағы ылғалдылық, жауын-шашын және жайылым жағдайымен сабақтастыра түсіндіру нәтижесінде қалыптасқан бұл модель халықтық астрономиялық білім мен шаруашылық тәжірибенің өзара байланысын көрсетеді.

Excessive twinkling of stars indicates rain and snow (Жұлдыздардың тым қатты жыпылықтауы жаңбыр мен қардың белгісі) – жұлдыздардың қалыпты деңгейден тыс, қарқынды жыпылықтауы алдағы уақытта жаңбыр немесе қар жауатынын білдіреді. *Excessive twinkling of stars indicates rain and snow* (Жұлдыздардың тым қатты жыпылықтауы жаңбыр мен қардан хабар береді) паремиясында жұлдыздардың ерекше жымыңдауы атмосферадағы ылғалдылықтың артуын білдіретін негізгі индикатор ретінде танылады. Ағылшын лингвомәдениетінде жұлдыздың физикалық-оптикалық сипаты атмосфералық өзгерістердің табиғи көрсеткіші ретінде қабылданады. Мұндағы excessive twinkling (шамадан тыс жыпылықтау) дескрипторы ауа райының өзгеруін ғарыштық нысандар арқылы болжаудың когнитивтік моделі ретінде көрінеді.

Falling stars indicate thunder or hot weather (Ақпа жұлдыздардың жиі көрінуі күннің күркіреуін немесе аптап ыстықты білдіреді) – аспанда ақпа жұлдыздардың (метеорлардың) жиі байқалуы найзағайлы ауа райының немесе қатты ыстықтың белгісі ретінде түсіндірілген [104, p. 186]. Метеорлардың қозғалысы мен жазғы экстремалды климаттық құбылыстар арасындағы себеп-салдарлық байланыс бекітіледі. Бұл модельде метеорлардың динамикалық траекториясы найзағай мен аптап секілді табиғат құбылыстарымен ұштастырылып, халықтық метеорологиялық танымның құрамдас бөлігі ретінде көрініс табады.

When the stars begin to huddle, the earth will soon become a puddle (Жұлдыздар бір-біріне тығыз шоғырланып көрінсе, жер көп ұзамай шалшыққа айналады) – аспандағы жұлдыздардың шоғырланып көрінуі жуық арада жаңбыр

жауып, жердің суланатынын білдіреді. Мұндағы *huddle* (бір-біріне тығыз жиналу, шоғырлану) етістігі жұлдыздарға антропоморфтық сипат беріп, олардың көрінісін адам әрекеті арқылы түсіндіреді. Бұл жұлдыздардың көмескіленіп, шоғырланып көрінуін жауын-шашынмен байланыстыратын эмпирикалық-когнитивтік модельді көрсетеді.

Қазақ және ағылшын лингвомәдениетінде «жұлдыз/star» компонентті фразеологизмдер мен паремиялардың халықтық метеорологиялық білім жүйесін бейнелейтінін көрсетті. Екі лингвомәдениетте де жұлдыздардың *жарқырауы*, *жымыңдауы* немесе *шоғырланып көрінуі* атмосфералық өзгерістердің табиғи көрсеткіші ретінде қабылданып, ауа райын болжауға негіз болған. Қазақ тілдік танымында жұлдыздар мен шоқжұлдыздардың, әсіресе Үркердің қозғалысы маусымдық өзгерістермен, көшпелі мал шаруашылығымен және құт-жұт тәрізді этномәдени ұғымдармен сабақтасып, ұзақ мерзімді табиғи бақылауларға негізделеді. Ал ағылшын лингвомәдениетінде жұлдыздар көбіне жауын-шашын, ылғалдылық, жел немесе суық сияқты атмосфералық құбылыстардың көрсеткіші ретінде танылып, теңіздік климат жағдайындағы халықтық метеорологиялық тәжірибені бейнелейді. Осылайша, ортақ когнитивтік негіз сақталғанымен, қазақ мәдени моделінде жұлдыздардың этноэкологиялық және шаруашылық мәні басым болса, ағылшын дүниетанымында олардың метеорологиялық-бақылаушылық қызметі айқынырақ көрінеді.

2. «Жұлдыз / Star» компонентті фразеологизмдердегі уақыт пен кеңістіктік бағдарлау көрінісі. Аспан сферасындағы нысандардың орналасуын нақты хронологиялық межелер мен навигациялық нүктелерге айналдыру процесі адамзат баласының қоршаған ортаны игерудегі іргелі тәжірибесін фразеологиялық бірліктер мен паремияларда көрініс табады.

Босаға жұлдызының тууы – қыстың аяқталу мерзімін білдіреді. *Босаға жұлдызының тууы* наурыз айындағы қыстың соңғы қауіпті кезеңінің аяқталып, малға жайлы уақыттың келгенін таңбалайды [14,б. 186]. Тілдік санада жұлдыз атауы киіз үйдің «босағасымен» метафоралық түрде шендестіріліп, жылылықтың, жаңа маусымның үйге енуін білдіретін концептуалды фрейм ретінде категорияланады.

Қамбар туса, қар кетер – Аспанда Қамбар (Есекқырған/Юпитер) жұлдызының белгілі бір позицияға келуі көктемнің шынайы келуін, қардың еритін кезеңін білдіреді. *Қамбар туса, қар кетер* бірлігі көктемгі күн мен түннің теңесуін білдіретін хронологиялық нүкте қызметін атқарады [14,б. 186]. Бұл бірлік көктемгі күн мен түннің теңесу сәтін нақты аспан денесінің тууымен байланыстыратын мезгілдік-хронологиялық дескриптор болып табылады.

Шолпан туа – Таң алдында, күн шығардан сәл бұрын Шолпан (жұлдызы) туатын өте ерте уақыт мерзімі. Тәуліктік локация тұрғысынан *Шолпан туа* тіркесі таң алдындағы уақыттың тұрақты индикаторы болып табылады» [14,б. 186]. Шолпан планетасының таңғы жарқырау фазасы халықтық есепте тәуліктік уақыт өлшемінің тұрақты абсолюттік нүктесі ретінде концептуализацияланған.

Үркер ауып, Таразы батқанда – Түн ортасы ауып, түннің екінші жартысы басталған, таңға жақындаған серпінді уақыт кезеңі [14,б. 186]. Аспан денелерінің

кеңістіктік орнын ауыстыру («ауып», «батқанда» етістіктері) динамикасы арқылы уақыттың ілгерілеуін есептейтін кинетикалық фрейм.

Үркер үйден көрінсе, үш ай тоқсан болғаны – Киіз үйдің шаңырағынан немесе түндігінен Үркер шоқжұлдызының тікелей көрінуі қыстың қақ ортасы, яғни ең қатты суық үш айлық кезеңнің келгенін білдіріп, киіз үйдің сәулеттік құрылымы (шаңырақ) мен жұлдыз проекциясы арасындағы байланыс арқылы қыстың ортасын анықтайтын когнитивтік модельді ұсынады» [14,б. 186]. Аспан координаттары мен тұрмыстық-архитектуралық кеңістіктің (киіз үйдің сәулеті) бірігуіне негізделген бірегей локациялық модель. Киіз үй «далалық обсерваторияның» материалдық когнитивтік проекциясы ролінде.

Үркер жерге түспей, жер қызбайды – Көктемнің соңында Үркер шоқжұлдызы көкжиектен мүлдем батып, көрінбей кетпейінше, жер қызып, нағыз жаз келмейді дегенді білдіріп, аспан денелерін кеңістіктік және уақыттық тірек ретінде концептуализациялаудың жарқын үлгісі болып табылады» [14,б. 186]. Аспан денесінің вегетациялық кезеңмен және топырақ температурасымен геокосмониялық байланысын көрсететін уақыттық-кеңістіктік модель.

Charles's Wain is over the new chimney (Карлдың арбасы жаңа мұржаның үстіне келіп қалыпты – Жеті қарақшы шоқжұлдызының үй мұржасының тұсына келуі түннің белгілі бір уақытын (түнгі сағат төртті) білдіреді. У. Шекспирдің «Генрих IV» драмасында тасымалдаушы: «*Heigho: an't be not four by the day... Charles's Wain is over the new chimney*» (Әй, сағат төрт болмаса, мені асып қойыңдар... Карлдың арбасы жаңа мұржаның үстіне келіп қалыпты) деп, түн мезгілін жұлдыздың тұрмыстық нысандарға қатысты орналасуымен есептейді. Ағылшын мәдениетіндегі «Charles's Wain» (Карлдың арбасы) шоқжұлдызының тұрмыстық архитектуралық нысандармен (мұржамен) салыстырмалы орналасуы арқылы уақытты анықтау фреймі. Қазақтың «Үркер үйден көрінсе» моделімен құрылымдық-когнитивтік параллель мағынаны құрайды.

Star dials pointed to morn – Жұлдызды циферблаттар таңның атуын нұсқады. Бұл Эдгар Поның поэзиясындағы *And star dials pointed to morn* мысалынан аспандағы жұлдыздардың орналасу позициялары түннің аяқталып, таңның ататын уақыты келгенін көрсетіп, жұлдыздардың уақыт өлшеуіштік қызметін көркемдік метафора деңгейіне көтереді. Аспан күмбезі механикалық сағаттың циферблаты (star dials) ретінде қабылданады.

The Bear had wheel'd thro' a great arc – Аю (Үлкен аю шоқжұлдызы) аспан күмбезінде үлкен доға жасап айналды (түн ауды). Яғни, Үлкен Аю шоқжұлдызының аспан шеңберін бойлай ұзақ қозғалуы түннің едәуір бөлігі өтіп, уақыттың жылжығанын білдіреді. А. Теннисон шығармасында жұлдыздардың аспан сферасындағы қозғалысы түннің өту динамикасын сипаттайтын мына мысалдан көруге болады: *I paced the terrace till the Bear had wheel'd thro' a great arc* (Аю аспан күмбезінде үлкен доға жасап айналғанша террасада ары-бері жүрдім). Түн мезгілінің өту процесін «the Bear» (Аю) шоқжұлдызының геометриялық траекториясымен (great arc) өлшейтін серпінді кеңістіктік-уақыттық модель деп танимыз.

Қазақ және ағылшын тілдік танымында жұлдыздар уақыт пен кеңістікті бағдарлаудың маңызды когнитивтік құралы ретінде көрінеді. Екі лингвомәдениетте де жұлдыздардың орны мен қозғалысы белгілі бір уақыт межесін анықтауға негіз болған. Алайда қазақ дүниетанымында жұлдыздар, әсіресе Үркер, маусымдық өзгерістермен және көшпелі шаруашылық тәжірибесімен тығыз байланыста қабылданса, ағылшын лингвомәдениетінде олар уақытты межелееу мен кеңістікте бағдарлаудың құралы ретінде көрінеді. Осылайша, ортақ когнитивтік негіз сақталғанымен, қазақ мәдени моделінде жұлдыздардың шаруашылық-бағдарлық мәні басым болса, ағылшын дүниетанымында олардың хронометрлік және навигациялық қызметі айқынырақ байқалады.

3. «Жұлдыз / Star» компонентті фразеологизмдердегі тағдыр, бақ-дәулет және әлеуметтік мәртебенің көрінісі. Аспан шырақтарының физикалық, люминесценттік және динамикалық қасиеттері адамның экзистенциалдық өміріне, әлеуметтік иерархиядағы орнына және бақ-дәулетіне метафоралық түрде проекцияланады.

Жұлдызы оңынан туды – жолы болды, бағы ашылды, сәті түсті деген мағынаны білдіретін фразеологизм. Адамның бағы жанып, ісінің алға басуын, өмірлік мақсатына жетуін бейнелейді. *Өйткені бұл – жолы болып, жұлдызы оңынан туып келген жас адамдардың бірі* (Ж. Жұмақанов); *Несі бар, өмірі бағы ашылмай келген сорлының жұлдызы оңынан туып, неғұрлым қатарға тезірек қосылсын* (Қ. Жұмаділов); *Бұрынғы Далабай емес, аяғын ашаң-ашаң басады, жұлдызы оңынан туды* (Р. Әутәліпов). Фразеологизмнің уәждік негізі халықтық астрономиялық танымдағы «жұлдыздың оңы» ұғымымен байланысты. Дәстүрлі түсінік бойынша аспан шырақтарының қолайлы орналасуы сәттілік пен берекенің нышаны ретінде қабылданған. Тіркес құрамындағы оң лексемасы жақсылық, береке, дұрыс бағыт және игілік категорияларымен астасады. Соның нәтижесінде аспан денелерінің қолайлы орналасуы адамның өмір жолындағы табыс, бақ-дәулет және әлеуметтік мәртебе саласына метафоралық түрде көшіріледі. Осылайша жұлдыздың кеңістіктегі оң бағдармен байланыстырылған сипаты адамның тағдырының оңалуын, жолының ашылуын және қоғамдағы орнын нығайтуды бейнелейтін танымдық құрылымның негізіне айналады.

Бақ жұлдызы – Адамның маңдайына бұйырған ырыс-несібесі, бақыты, болмыстық бағы мен ажырамас рухани қорғаушысы. Адамның экзистенциалдық бақыты мен әлеуметтік жетістігінің өзара байланысы Бақ жұлдызы концептісінен айқын көрінеді. Ұлттық менталитеттегі ырыс пен несібе ұғымдарының аспан денесімен ажырамас бірлігін таңбалайтын тұрақты когнитивтік фрейм.

Жұлдызы жанды / *«Жұлдызы жарқырады* – Адамның мерейі үстем болып, атақ-абыройы өсіп, бағының ашылған сәті. Мұндағы «жану» мен «жарқырау» люминесценттік метафоралары жұлдыздың физикалық-энергетикалық қуатын адамның қоғамдық бақыты мен абыройының нышанына айналдырушы тетік болып табылады.

Жұлдызы аспандады – Жеке тұлғаның қоғамдық беделі мен әлеуметтік мәртебесінің өте жоғары деңгейге көтерілуі. Вертикальдық бағытты меңзейтін аспандау лексемасы тұлғаның әлеуметтік құны мен бағасының артуын айқындайтын аксиологиялық көрсеткіш қызметін атқарады.

Жұлдызы жарқын – Қоғамда үлкен жетістікке жеткен, танымал, беделді және абыройлы тұлғаның сипаты. *Жұлдызы жарқын* тіркесі тұлғаның жетістігін жарық метафорасымен ұштастырылып, адамның әлеуметтік жетістігін аспан денесінің визуалды-жарық дескрипторлары арқылы бейнелейтін сапалық модель.

Жұлдызы жоғары – Өзгелерден үстем болу, қоғамдық иерархиядағы немесе бәсекедегі басымдылыққа ие болу. Әлеуметтік иерархия мен қоғамдық басымдылықты аспан сферасындағы геометриялық биіктік категориясымен шендестіретін когнитивтік модель.

Жұлдызы түзелді – Нашарлап кеткен істің қайта оңғарылуы, тағдыр таразысының жақсылыққа қарай бет бұруы. Тұлғаның әлеуметтік деңгейдегі сапалық өзгеруі мен мансаптық өсу динамикасы жұлдыздың визуалды «түзелуі» (дұрыс траекторияға келуі) фреймі арқылы сипатталса, адам өміріндегі кез келген оқиғаның, тағдырдың алдын ала жоғары күштермен белгіленіп қояы, өзгермейтіндігі:

Written in the stars (*Жұлдыздарда жазылған*) – Тағдырдың детерминистік сипатын, яғни өзгермейтін жоғары үкім екенін айқындап, жұлдыздар «ғарыштық қолжазба» рөлін атқарады [122,123].

Be born under a lucky star (*Сәтті жұлдыз астында туылу*) – Дүниеге келген сәттен бастап өмірде жолы болғыш, сәттілік пен бақыт серік болған адам. Адамның әлеуметтік жетістігі мен экзистенциалдық бақыты оның туған сәтіндегі аспан шырақтарының позициясына тәуелді екендігі *Be born under a lucky star* тіркесінен көрінеді, мұндағы «under» (астында) предлогы адамның аспан денелеріне иерархиялық тұрғыдан бағыныштылығын, жұлдыздардың бақылаушы және шешуші субъект екенін нақтылайды.

Be born under an unlucky (evil) star (*Сәтсіз жұлдыз астында туылу*) – Өмірі сәтсіздіктерге толы, тағдыры ауыр, бақытсыздыққа тап болған адам. *Be born under a lucky star* фразеологизмінің когнитивтік антонимі [122,с. 155]. Астрологиялық тағдыр принципі бойынша, яғни адам тағдырының сәтті немесе сәтсіз жұлдыз астында туылуын сипаттайды.

Bless (thank) one's star / Thank one's lucky stars (*Өз жұлдызына алғыс айту / Өз сәтті жұлдыздарына рақмет айту*) – Өз өміріндегі сәттілікке, аман қалуына немесе оң нәтижеге ризашылық білдіру, жолы болғанына қуану. Субъектінің өз жұлдызына (тағдырына) деген белсенді эмоционалдық реакциясының көрінісі. Жұлдыз трансцендентті қамқоршы ретінде қабылданады.

Curse one's star (*Өз жұлдызына лағынет айту*) – Басына түскен сәтсіздікке, ауыр тағдырына наразы болу, өмір жолын кінәлау. Субъектінің тағдырдың қолайсыздығына қарсылығы мен экспрессивті-негативтік эмоционалдық протестін таңбалайтын фрейм.

Believe in one's star (*Өз жұлдызына сену*) – Өзінің болашағына, тағдырының сәтті болатынына және өзінің ішкі күшіне кәміл сену. Адамның «өзіне сенуі» мен «өз жұлдызына (тағдырына) сенуін» біртұтас ұғым ретінде қарастыратын экзистенциалдық когнитивтік құрылым.

Have one's star in the ascendant (*Жұлдызы көтерілу / ісі алға басы*) – Адамның беделінің, мансабы мен сәттілігінің қарқынды түрде арта бастауы. Таза астрологиялық кәсіби терминнің фразеологиялануынан туындаған өнімді модель. Көкжиектен көтерілу әлеуметтік жетістіктің көрсеткіші.

The stars were against it (*Жұлдыздар оған қарсы болды*) – Істің жүзеге асуына тағдырдың, сыртқы жағдайлардың мүлдем жол бермеуі, сәтсіздікке ұшырауы. Аспан денелерін адамның мақсат-жоспарларына саналы түрде кедергі келтіруші, ерікті дербес субъект ретінде бейнелейтін антропоморфтық-астрологиялық модель.

Don't set sail on someone else's star (*Біреудің жұлдызымен жолға шықпа (желкен көтерме)*) – Өзге біреудің сәттілігіне, бағына немесе мүмкіндігіне иек артпай, тек өзіңе ғана сену, өз өміріңе жауапты болу. Ағылшын мәдениетінде түн навигациялық және индивидуалистік таным *Don't set sail on someone else's star* сияқты дидактикалық бірліктерде сақталып, прагматикалық деңгейде түн навигациясының («желкен көтеру») тәжірибесін индивидуалистік этикалық межеге көшірген дидактикалық модель.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «жұлдыз/star» компонентті фразеологизмдердің *тағдыр, сәттілік және әлеуметтік мәртебе* туралы мәдени түсініктерді бейнелейді. Екі лингвомәдениетте де *жұлдыздың жарығы, биіктігі мен орны* адамның бақ-дәулетімен, абыройымен және өмір жолымен байланыстырылып, ортақ когнитивтік негіз қалыптастырады.

Сонымен бірге бұл ұғымдардың мәдени интерпретациясында айырмашылық байқалады. Қазақ тілдік санасында жұлдыз адамның өміріндегі өзгермелі бақ пен сәттіліктің көрсеткіші ретінде көрініп, *жұлдызы оңынан туды, жұлдызы түзелді, бақ жұлдызы* тәрізді қолданыстарда тағдырдың динамикалық сипатын бейнелейді. Ал ағылшын лингвомәдениетінде *written in the stars, born under a lucky star* сияқты бірліктер тағдырды алдын ала айқындалған құбылыс ретінде концептуалдайды. Осылайша, қазақ дүниетанымында жұлдыз өзгермелі бақ пен әлеуметтік үйлесімнің символы болса, ағылшын мәдени моделінде ол тағдыр мен жеке жетістіктің тұрақты көрсеткіші ретінде көрінеді.

4. «Жұлдыз / Star» компонентті фразеологизмдердегі арман мен биік мақсаттың көрінісі. Лингвомәдениет пен этноастрономиялық когниция тұрғысынан алғанда, аспан сферасындағы жұлдыздардың қол жетпес физикалық биіктігі, жарық деңгейі және бағдаршамдық қасиеттері адам баласының телеологиялық концептілеріне, яғни асқақ армандарына, өмірлік стратегияларына және ішкі рухани бағдарларына метафоралық түрде проекцияланады.

Темірқазығы болды – адамның өмірлік, негізгі мақсатының айқын болуын немесе өзгені соңынан ерте алатын рухани бағдаршы тұлғаға айналуын білдіретін фразеологизм. *Ойға мырза, образға бай, бос сөзге сараң кітап – ең*

үлкен арман... Бел астында ма, белдер астында ма, ол арман барлық қалам ұстағанның темірқазығы болары да даусыз (Ғ. Мүсірепов). Фразеологизмнің уәждік негізі қазақ халқының халықтық астрономиялық танымындағы Темірқазық жұлдызының бағдарлық қызметімен байланысты [124]. Көшпелі ортада Темірқазық тұрақтылықтың, бағыттан жаңылмаудың және сенімді бағдардың символы ретінде қабылданған. Осы қасиеттер адамның рухани әлеміне метафоралық түрде көшіріліп, өмірлік мақсаты айқын, ұстанымы берік тұлғаның бейнесін қалыптастырады. Мұндағы «қазық» компоненті орнықтылық, беріктік және ауытқымау семаларын жинақтай отырып, адамның дүниетанымдық тірегін білдіреді. Осылайша фразеологизмде «темірқазық – рухани бағдаршы» концептуалдық метафорасы көрініс табады.

Темірқазық жастанды – алға қойған мақсатына жету жолында қауіп-қатерден қаймықпай, таңдаған бағытынан таймай әрекет ету, ерік-жігердің беріктігін таныту мағынасындағы фразеологизм. Мысалы: *Тебінгі теріс тағынбай, Темірқазық жастанбай, Қу толағай бастанбай, Ерлердің ісі бітер ме?* (М. Өтемісов). Фразеологизмнің негізінде Темірқазықтың тұрақты бағыт нысанасы ретіндегі символдық мәні мен «жастану» етістігінің тәуекелге бел буу, қиындықты мойындау семантикасы тоғысады. Халықтық дүниетанымда Темірқазық адастырмайтын бағдар ретінде танылса, оны «жастану» адамның сол бағытқа толық берілуін, мақсаты жолында қандай да бір сынаққа дайын екендігін білдіреді. Нәтижесінде аспан кеңістігіндегі өзгермейтін бағдардың қасиеті адамның мінез-құлқы мен ерік сапасына ауыстырылып, табандылық пен қайсарлықтың тілдік бейнесі жасалады. Бұл жерде «Мақсатқа беріктік – тұрақты бағдар» концептуалдық метафорасы жүзеге асады.

Көкте тұрған жұлдыз – қол жеткізу қиын, бірақ адамды өзіне үнемі жетелеп отыратын асқақ арман мен биік мақсатты білдіретін фразеологизм. Мысалы: *Көкте тұрған жұлдызбын, суда жүрген құндызбын, Хақтан белгі алғанмын, Нұрдан үлгі алғанмын...* («Бозжігіт»). Фразеологизмнің мағынасы жұлдыздың аспан кеңістігіндегі биік орналасуы және физикалық тұрғыдан қолжетімсіздігі туралы халықтық танымға негізделген. Қазақ дүниетанымында аспандағы жұлдыз алыстықтың, асқақтықтың және ерекше құндылықтың символы ретінде қабылданады. Осы қасиеттер адамның рухани әлеміне ауыстырылып, қол жеткізу оңай емес, бірақ ұмтылуға тұрарлық мақсат пен идеал ұғымын бейнелейді. Мұнда жұлдыздың кеңістіктегі биіктігі мен алыстығы арманның асқақтығы мен оған жетудің күрделілігіне метафоралық түрде проекцияланады. Осылайша фразеологизмде «арман- көктегі жұлдыз» концептуалдық метафорасы көрініс табады.

Жарық жұлдыз – адамның өмірлік бағдарына айналған ізгі мақсатты, биік арманды немесе болашаққа жетелейтін үмітті білдіретін поэтикалық фразеологизм. Мысалы: *Жарық жұлдыз – сенің тартқан бағытың, Өлшеуі жоқ Тәңірі берген бақытың* (М. Дулатов); *Жұлдызым бар менің де, жарық жұлдыз* (Т. Молдағалиев). Фразеологизмнің уәждік негізінде жұлдыздың жарық шашу қасиеті жатыр. Халықтық дүниетанымда жарық қараңғылықтан алып шығатын, жол көрсететін және үміт сыйлайтын құбылыс ретінде қабылданады. Осыған

сәйкес жұлдыздың люминесценттік қасиеті адамның рухани әлеміне метафоралық түрде көшіріліп, оның өмірлік мұраты, игілікті мақсаты немесе болашаққа бағыт беретін бағдары ретінде концептуалданады. Мұнда жұлдыздың жарық тарату қызметі адамның өмір жолын нұrlандыратын үміт пен мақсат ұғымдарымен сабақтасады. .

Аспандағы жұлдызды алумен бірдей [тең] – орындалуы өте қиын, зор күш-жігерді, төзімділік пен табандылықты қажет ететін істі немесе асқақ мақсатты білдіретін салыстырмалы фразеологизм. Мысалы: *Қаржы табу аспандағы жұлдызды алумен бірдей болғаны да мәлім* (А. Хангелдин). Фразеологизмнің негізінде жұлдыздың аспан кеңістігіндегі алыстығы мен физикалық тұрғыдан қолжетімсіздігі туралы таным жатыр. Халықтық дүниетанымда аспандағы жұлдыз адам қолы жетпейтін нысан ретінде қабылданады. Осы қасиет адамның іс-әрекетіне ауыстырылып, ерекше қиындықпен жүзеге асатын мақсаттар мен міндеттердің бейнесін жасауға қызмет етеді. Мұнда жұлдыздың қолжетімсіздігі мен алыстығы белгілі бір істің күрделілігі мен оған жұмсалатын күштің мөлшерін бағалайтын танымдық өлшем ретінде көрінеді. Соның нәтижесінде мақсатқа жету жолындағы ауыр еңбек пен табандылық жұлдызды қолға түсіру әрекетімен салыстыру арқылы концептуалданады. Ағылшын тіліндеге бағдарлауыш бірліктер:

Reach for the stars/ Shoot for the stars/ Aim for the stars («Жұлдыздарға қол созу», «Жұлдыздарды нысанаға алу») – адамның алдына өте биік мақсаттар қойып, қол жеткізуі қиын жетістіктерге ұмтылуын білдіретін фразеологиялық бірліктер. Мысалы: *My parents always taught me to reach for the stars when I was growing up that I could be anything I set my mind to!* (Ата-анам мені кішкентайымнан арманыма биік мақсат қоюға, өзім қаласам кез келген жетістікке жете алатыныма сеніп өсуге тәрбиеледі); *When choosing a career path, don't settle aim for the stars!* (Мамандық таңдағанда азға қанағат етпе, ең биік мақсаттарға ұмтыл!). Бұл фразеологизмдердің семантикалық негізінде жұлдыздың аспан кеңістігіндегі биік әрі қолжетімсіз нысан ретінде қабылдануы жатыр. Ағылшын лингвомәдениетінде жұлдыз жоғары жетістік, ерекше мүмкіндік және ең үздік нәтижеге жету идеясымен ұштасады. Тіркестер құрамындағы *reach, shoot, aim* етістіктері мақсатқа бағытталған белсенді әрекетті білдіріп, субъектінің өз мүмкіндігін толық жүзеге асыруға деген ұмтылысын көрсетеді. Осылайша жұлдыздың физикалық тұрғыдан алыстығы мен биіктігі адамның кәсіби, әлеуметтік немесе тұлғалық жетістіктерінің жоғарғы деңгейімен ассоциацияланады. Фразеологизмдерде адамның мақсатқа қарай қозғалысы мен жетістікке ұмтылысы жұлдызға қол созу немесе оны нысанаға алу әрекеті арқылы концептуалданады.

Hitch your wagon to a star («Арбанды жұлдызға байлау») – биік мақсаттарға ұмтылу немесе табысқа жету үшін беделді, ықпалды тұлғамен не табысты ұйыммен байланыс орнату мағынасындағы ағылшын фразеологизмі. Тіркес алғашында адамның асқақ мақсаттарға ұмтылуын білдірсе, қазіргі қолданыста жетістікке жетудің стратегиялық жолын, яғни табысты тұлғалармен немесе құрылымдармен байланысу арқылы алға жылжуды да қамтиды.

Фразеологизмнің уәждік негізінде wagon (арба) және star (жұлдыз) образдарының байланысы жатыр. Жұлдыз ағылшын лингвомәдениетінде жоғары жетістіктің, беделдің, даңқтың және идеалдың символы ретінде танылады. Ал арбаны жұлдызға «байлау» адамның өз тағдырын немесе кәсіби жолын осы жоғары мәртебелі нысанмен байланыстыруын бейнелейді. Нәтижесінде жеке табысқа жету идеясы жоғары мәртебе мен ықпалға ие субъектілермен ассоциациялану арқылы концептуалданады. *When I was trying to become a screenwriter, I hitched my wagon to a star by befriending some popular actresses* (Мен сценарист атануға ұмтылған кезде, танымал актрисалармен араласып, табысты адамдардың ықпалына сүйену арқылы өз мақсаттарыма жетуге жол аштым). Бұл сөйлемде сөйлеуші өзінің кәсіби мақсатына жету үшін танымал адамдармен байланыс орнатқанын көрсетеді. Жұлдыз мұнда тек қолжетпес мақсаттың ғана емес, әлеуметтік бедел мен қоғамдық табыстың да символы ретінде қызмет етеді

One's guiding star (*Бағыт сілтейтін жұлдыз*) – адамның өмірлік мақсатын, іс-әрекетіне бағдар беретін жетекші қағиданы, рухани ұстанымды білдіретін фразеологизм. Бұл тіркесте адамның өмірлік мақсаты мен оған бағыт-бағдар беретін негізгі құндылықтары one's guiding star концептісі арқылы вербалданады [125,126]. Фразеологизмнің негізінде жұлдыздың кеңістікте жол көрсетуші, бағдарлаушы қызметінің адам санасындағы рухани-танымдық бағдармен ұқсатылуы жатыр. Яғни аспан денесінің навигациялық функциясы тұлғаның ішкі рухани компасына, моральдық қағидаттарына және өмірлік ұстанымдарына проекцияланады.

Stars in one's eyes (көзінде жұлдыздар болу) – адамның болашақ жетістіктерге деген зор сенімін, романтикалық үмітін, асқақ армандарын немесе бақыттан шабыттанған күйін білдіретін фразеологизм. Бұл тіркес көбіне шынайы жағдайдың күрделілігін толық бағаламай, болашаққа ерекше оптимизммен қарауды сипаттайды. *He started the project with stars in his eyes, unaware of the challenges ahead* (Ол алдағы қиындықтарды ескермей, жобаны үлкен үміт пен асқақ сеніммен бастады). Фразеологизм тұлғаның бақытқа бөленген сәтін, болашақ табысқа деген сенімін немесе идеалистік үміттерін бейнелейді. Фразеологизмнің когнитивтік негізінде жарық пен визуалды жарқырау феноменіне сүйенген психоэмоционалдық модель жатыр. Адам қуанышқа, шабытқа немесе ғашықтық сезіміне бөленгенде оның көз жанары ерекше нұрланып көрінетіні туралы әмбебап тәжірибе метафоралық түрде жұлдыз бейнесі арқылы вербалданады.

Қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде жұлдыз қолжетпес биіктік пен жетістікке ұмтылыстың символы ретінде концептуалданады. Бұл *темірқазығы болу, аспандағы жұлдызды алу* және *reach for the stars, guiding star* тәрізді қолданыстардан айқын көрінеді. Сонымен бірге мақсат ұғымының мәдени интерпретациясында айырмашылық байқалады. Қазақ тілдік санасында жұлдыз өмірлік бағыттың, дәстүр мен тұрақтылықтың символы ретінде көрініп, мақсатқа жету табандылық пен төзімділікті талап ететін үдеріс ретінде бағаланады (*адассаң Темірқазыққа бақ*). Ал ағылшын лингвомәдениетінде жұлдыз жеке

жетістікке, амбицияға және өзін-өзі дамытуға бағытталған прагматикалық модельмен сабақтасады (*reach for the stars, hitch your wagon to a star*). Осылайша, қазақ мәдени моделінде жұлдыз өмірлік бағдар мен рухани тұрақтылықтың символы болса, ағылшын дүниетанымында ол жеке жетістік пен өзіндік дамудың көрсеткіші ретінде көрінеді.

5. «Жұлдыз / Star» компонентті фразеологизмдердегі тұлғалық қасиеттер мен тұлғааралық қарым-қатынастың көрінісі. Аспан сферасындағы жұлдыздардың люминесценттік сәулесі, жылулық пен салқындық деңгейі, өзара орналасу иерархиясы мен кеңістіктік қашықтығы адам баласының психо-эмоционалдық портретіне, эстетикалық идеалдарына және тұлғааралық қарым-қатынас модельдеріне метафоралық түрде проекцияланады.

Сүмбіледей сұлу – адамның сыртқы келбетінің ерекше сұлулығын, сымбаттылығын, көркемдігін білдіретін теңеу. Фразеологизмнің уәждік негізінде Сүмбіле (Сириус) жұлдызының халықтық астрономиялық танымдағы ерекше орны жатыр. Сүмбіле аспан әлеміндегі ең жарық жұлдыздардың бірі ретінде көзге айрықша түседі және жарқырауымен ерекшеленеді. Осы қасиет адамның сыртқы болмысына ауыстырылып, ерекше сұлулық пен көркемдіктің эталоны ретінде концептуалданады. Халықтық дүниетанымда көз тартарлық жарық пен әсемдік адамның келбетін сипаттайтын эстетикалық өлшемдердің бірі болғандықтан, жұлдыздың жарқырауы мен адамның көркі арасында ассоциативтік байланыс қалыптасқан. Нәтижесінде Сүмбіленің жарықтығы мен ерекшелігі адамның сыртқы сұлулығын бейнелеуге қызмет етіп, жұлдыз образы эстетикалық бағалаудың тілдік құралына айналады.

Жұлдызы ыстық – айналасына жағымды әсер қалдыратын, сүйкімді, тартымды, көпшіліктің ықыласын өзіне аударатын адамды сипаттайтын фразеологизм. *Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық деп, сенің анау келінге жұлдызың ыстық-ау, бала.* Фразеологизмнің уәждік негізінде халықтық дүниетанымдағы жұлдыздың жарық шашатын, көзге жылы көрінетін және жағымды эмоция тудыратын қасиеттері жатыр. Қазақ мәдениетінде адамның «жұлдызы» оның тағдырымен ғана емес, жеке болмысымен, мінез-құлқымен және айналасына тигізетін әсерімен де байланыстырылады. Сондықтан «жұлдызы ыстық» деп табиғатынан адамдарды өзіне тартып тұратын, көпшілікке жағымды әсер қалдыратын жан туралы айтылады. Мұнда жұлдыздың физикалық жарығы мен жылуы адамның әлеуметтік-психологиялық тартымдылығына метафоралық түрде көшірілген. Нәтижесінде адамның ішкі қасиеттері, харизмасы мен жағымды энергетикасы жұлдыз образы арқылы концептуалданады. Фразеологизмде адамның сыртқы келбеті емес, оның тұлғалық сапалары мен өзгелермен қарым-қатынас орната білу қабілеті бағаланады.

Жұлдызы жарасу – мінез-құлқы, дүниетанымы, ой-пікірі мен рухани болмысы үйлесіп, бір-бірімен тату-тәтті қарым-қатынаста болу, өзара түсіністік табу мағынасындағы фразеологизм. Орысша түсіндірмесі: «их звездам сочетаться», «быть созданным друг для друга», «жить в мире и согласии» (КРФС,82-б.). Бұл тіркес көбіне адамдардың өзара жарасымды қатынасын,

рухани жақындығын және табиғи үйлесімін сипаттау үшін қолданылады. Фразеологизмнің уәждік негізінде халықтық астрологиялық-астрономиялық таным жатыр. Дәстүрлі дүниетанымда әр адамның өз жұлдызы болады деген сенім қалыптасқан. Екі адамның «жұлдызының жарасуы» олардың тағдырының, мінезінің немесе өмірлік жолының үйлесімді болуын білдіреді. Осылайша аспан кеңістігіндегі жұлдыздардың өзара сәйкестігі адамдар арасындағы әлеуметтік-психологиялық үйлесімге метафоралық түрде көшірілген.

Жұлдызы қарсы – адамдардың мінез-құлқының, дүниетанымы мен көзқарастарының үйлеспеуін, бір-біріне деген ішкі қарсылықты, психологиялық алшақтықты немесе өзара түсіністіктің болмауын білдіретін фразеологизм. *Ескі әдет-ғұрыптың қандайымен болса да жұлдызы қарсы адамды мен осыдан көрдім* (С. Мұқанов); *Шіркін-ай, Еменалы екеуіңнің жұлдыздарыңның қай жерде шақырайысып, қарсы қарасып тұрғанын көрер ме едім бір* (Ғ. Мүсірепов); *Ә дегеннен молла екеуміздің жұлдызымыз қарсы болды* (С. Көбеев). Фразеологизмнің уәждік негізінде халықтық дүниетанымдағы адамның тағдырын, болмысын және өмірлік жолын жұлдызбен байланыстыратын астрологиялық-мифологиялық түсініктер жатыр. Қазақ танымында адамдардың өзара жарасуы немесе жараспауы олардың «жұлдыздарының» сәйкестігімен байланыстырылған. Осыған сәйкес жұлдыздардың бір-біріне қарама-қарсы орналасуы немесе өзара үйлеспеуі адамдар арасындағы психологиялық үйлеспеушілік пен мінез қайшылығы ретінде ұғынылады. Фразеологизм тұлғааралық қатынастардағы ішкі антипатияны, өзара түсіністіктің жоқтығын, кей жағдайда өшпенділік пен жаулық сезімдерін де білдіреді. Мұнда ғарыштық кеңістіктегі қарама-қарсылық адамдар арасындағы әлеуметтік-психологиялық конфликтке метафоралық түрде проекцияланған. Сондықтан *жұлдызы қарсы* тіркесі *жұлдызы жарасу* фразеологизмінің антонимі ретінде қарастырылады. Егер жұлдызы жарасу өзара үйлесім мен рухани жақындықты білдірсе, жұлдызы қарсы тұлғалар арасындағы үйлеспеушілік пен эмоционалдық алшақтықты бейнелейді.

Жақсы қыз – жағадағы құндыз, жақсы жігіт – көктегі жұлдыз (мақал) – Лайықты ер азаматтың қоғамдағы орны биік, рухани болмысы таза, текті әрі асқақ болуы тиіс. Жұлдыздың вертикальді биіктік белгісі ер адамның әлеуметтік және рухани асқақтығының, тектілігінің аксиологиялық көрсеткіші ретінде қолданылған.

Stars in one's eyes (Көзінде жұлдыздар болу) – болашаққа ерекше үмітпен қарауды, тәтті қиялға берілуін, қандай да бір мақсатқа немесе арманға деген күшті эмоционалдық ынта мен шабытты білдіретін фразеологизм. Тіркес көбіне адамның шынайы жағдайды толық бағаламай, арманшылдық пен шамадан тыс оптимизмге берілуін сипаттайды. *I doubt she'll actually become a famous actress, she just has stars in her eyes* (Оның шынымен атақты актриса боларына күмәнім бар, ол әзірге тек тәтті қиялға беріліп жүр.). *With stars in my eyes, I set about becoming a guitarist, singer and songwriter* (Үлкен үміт пен шабытқа толып, мен гитарист, әнші әрі ән жазушы болуға кірістім.). Фразеологизмнің уәждік негізінде жұлдыздың жарқырауы мен адамның эмоционалдық күйі арасындағы

ассоциациялық байланыс жатыр. Қуаныш, шабыт, ғашықтық немесе үлкен үміт жағдайында адамның көз жанары ерекше нұрланып көрінеді. Осы визуалды әсер метафоралық түрде жұлдыз бейнесі арқылы беріледі. Сонымен қатар ағылшын лингвомәдениетінде *star* компоненті атақ-даңқпен, кино және театр әлемімен де байланысты болғандықтан, фразеологизм кей жағдайда атақты болуға немесе шоу-бизнес әлеміне деген романтикалық құштарлықты да білдіреді. Нәтижесінде жұлдыз адамның ішкі жан дүниесіндегі шабыттың, арманның, романтикалық үміттің және идеалистік көзқарастың символына айналады. Мұнда адамның тұлғалық ерекшелігі мен эмоционалдық күйі жұлдыздың жарқырау қасиеті арқылы концептуалданады.

Shining star (Жарқыраған жұлдыз) – белгілі бір салада ерекше жетістікке жеткен, қабілетімен, еңбегімен немесе жетістіктерімен өзгелерден дараланып көзге түсетін тұлғаны білдіретін фразеологизм. *Madeline is a shining star in my class. As a teacher, you wish that all your students were as smart and talented as she is* (Мэдлин – менің сыныбымдағы ең үздік оқушылардың бірі. Мұғалім ретінде барлық оқушының сондай ақылды әрі дарынды болғанын қалар едің); *He had no experience when he joined the company. Now he's the shining star of the sales team* (Компанияға келгенде оның тәжірибесі жоқ еді. Қазір ол сату бөлімінің ең үздік қызметкеріне айналды). Ағылшын лингвомәдениетінде жарқыраған жұлдыз ерекше дарынның, жоғары кәсібиліктің және қоғамдық мойындаудың символы ретінде танылады. Сондықтан адамның қабілеті мен жетістігі жұлдыздың жарық шашу қасиеті арқылы бейнеленеді.

Starstruck (жұлдыз соққан) – атақты адамға, танымал тұлғаға немесе даңқ феноменіне қатты таңырқап, ерекше әсерлену күйін білдіретін фразеологизм. *I was absolutely starstruck that time I met Lady Gaga—I could barely say two words to her* (Леди Гагамен кездескен кезде қатты әсерленгенім сонша, оған екі ауыз сөзді әрең айттым). Фразеологизмнің негізінде ағылшын мәдениетіндегі *star* сөзінің «жұлдыз» ғана емес, «әйгілі тұлға», «танымал адам» мағынасында қолданылуы жатыр. Мұнда жұлдыздың жарқырауы мен даңқы адамның психологиялық күйіне әсер ететін күш ретінде концептуалданады. Нәтижесінде танымал тұлғаның беделі мен атағы адамның эмоциялық толқуын туындататын фактор ретінде көрінеді.

Rising star (Жоғарылаған жұлдыз) – белгілі бір салада жылдам танылып келе жатқан, болашағынан үлкен үміт күттіретін, беделі мен ықпалы артып келе жатқан тұлғаны білдіретін фразеологизм. *She is a rising star in the world of finance, having helped several firms achieve record-breaking profits* (Ол бірнеше компанияның рекордтық табысқа жетуіне ықпал етіп, қаржы саласындағы болашағынан зор үміт күттіретін маманға айналды) немесе *The tech company, once a rising star, just announced that it would be laying off employees*. (Кезінде қарқынды дамып келе жатқан перспективалы компания қызметкерлерін қысқартатынын жариялады) мысалдарынан фразеологизмнің уәждік негізінде жұлдыздың көкжиектен көтерілуі мен оның біртіндеп көзге анық көріне бастауы туралы таным жатыр. Бұл құбылыс адамның мансаптық өсуімен, танымалдыққа ие болуымен және қоғамдық беделінің артуымен ұқсатылған. Мұнда жоғары

қарай қозғалыс табысқа жету және әлеуметтік көтерілу ұғымдарымен сабақтасады.

Star-crossed lovers (Жұлдызы қарсы) – тағдырдың, сыртқы жағдайлардың немесе өз еркінен тыс күштердің әсерінен қосыла алмайтын, бірге болуына кедергілер туындайтын ғашық жандарды білдіретін фразеологизм. Бұл тіркес кеңінен Romeo and Juliet шығармасынан кейін таралған. *Any high school couple forced apart by where they go to college will likely feel like star-crossed lovers for the first week or so.* (Әртүрлі университеттерге түсуіне байланысты айырылысуға мәжбүр болған кез келген мектептегі ғашықтар алғашқы апталарда өздерін тағдыр айырған ғашықтардай сезінуі мүмкін). Фразеологизмнің уәждік негізінде адамның тағдыры мен өмір жолын аспан денелерімен байланыстыратын көне астрологиялық түсініктер жатыр. Мұндағы *crossed* компоненті «қиылысу», «қарсы келу», «сәтсіздікке ұшырату» мағыналарын білдірсе, *star* адамның тағдырын айқындайтын космостық күш ретінде көрінеді. Осыған сәйкес ғашықтардың бақытты қауышуына кедергі келтіретін сыртқы жағдайлар олардың «жұлдыздарының қолайсыз орналасуымен» түсіндіріледі.

Қазақ және ағылшын тілдік мәдениеттерінде «жұлдыз/star» компонентті фразеологизмдер адамның тұлғалық қасиеттері мен тұлғааралық қатынастарын бейнелеуде маңызды қызмет атқарады. Екі лингвомәдениетте де жұлдыздың жарығы мен жарқырауы адамның жағымды қасиеттерін, әлеуметтік беделі мен эмоционалдық күйін сипаттайтын ортақ когнитивтік модель ретінде көрінеді. Сонымен қатар жұлдыз тұлғааралық қатынастарды да концептуалдайды: *қазақ тіліндегі жұлдызы жарасу, жұлдызы қарсы* тіркестері адамдар арасындағы үйлесім мен қайшылықты білдірсе, ағылшын тіліндегі *star-crossed lovers* қолданысы тағдыр ықпалындағы қарым-қатынасты бейнелейді.

Алайда қазақ тілдік санасында жұлдыз әлеуметтік үйлесімнің, рухани жылылықтың және адамгершілік қасиеттердің көрсеткіші ретінде көрінсе (*Сүмбіледей сұлу, жұлдызы ыстық*), ағылшын лингвомәдениетінде ол көбіне жеке жетістік, танымалдық және психологиялық күймен байланыстырылады (*shining star, rising star, starstruck*). Осылайша, қазақ мәдени моделінде жұлдыздың әлеуметтік-аксиологиялық мәні басым болса, ағылшын мәдениетінде оның индивидуалдық-прагматикалық сипаты айқынырақ байқалады (кесте 5).

Кесте 5 - «Жұлдыз/star» компонентті фразеологизмдердің тақырыптық-сандық көрсеткіші

Мағыналық-тақырыптық топ	Қазақ тілі (n=76)	Пайыз (%)	Ағылшын тілі (n=64)	Пайыз (%)
1	2	3	4	5
1. «Жұлдыз/star» компонентті фразеологизмдердегі ауа-райы болжамдары.	18	23,7 %	6	9,4 %
2. «Жұлдыз / Star» компонентті фразеологизмдердегі уақыт пен кеңістіктік бағдарлау көрінісі.	10	13,2	8	12,5%

5 – кестенің жалғасы

1	2	3	4	5
3. Жұлдыз / Star» компонентті фразеологизмдердегі тағдыр, бақ-дәулет және әлеуметтік мәртебенің көрінісі.	22	28,9 %	28	43,8 %
4. «Жұлдыз / Star» компонентті фразеологизмдердегі арман мен биік мақсаттың көрінісі.	8	10,5 %	10	15,6 %
5. «Жұлдыз / Star» компонентті фразеологизмдердегі тұлғалық қасиеттер мен тұлғааралық қарым-қатынастың көрінісі.	18	23,7 %	12	18,8 %
Жиынтық көрсеткіш	76	100%	64	100%

Жоғарыдағы кестеде берілген сандық көрсеткіштер қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Жұлдыз/Star» компонентті фразеологизмдердің тақырыптық таралу ерекшеліктерін көрсетеді. Екі тілдегі деректерді салыстырғанда ең жоғары көрсеткіш тағдыр, бақ-дәулет және әлеуметтік мәртебе тобында байқалады: қазақ тілінде – 28,9%, ағылшын тілінде – 43,8%. Бұл жұлдыздың екі лингвомәдениетте де адамның өмір жолын, сәттілігі мен әлеуметтік орнын айқындайтын маңызды символ ретінде концептуалданатынын көрсетеді.

Қазақ тілінде метеорологиялық болжамдар (23,7%) мен тұлғалық қасиеттер және тұлғааралық қарым-қатынас (23,7%) топтарының үлесі жоғары. Бұл көрсеткіштер жұлдыздардың көшпелі өмір салтындағы практикалық қызметін және адамның мінез-құлқы мен әлеуметтік үйлесімділігін сипаттаудағы рөлін айғақтайды. Ал ағылшын тілінде аталған топтардың үлесі тиісінше 9,4% және 18,8% құрайды. Арман мен биік мақсаттарға қатысты тобының үлесі қазақ тілінде 10,5%, ағылшын тілінде 15,6% болса, уақыт пен кеңістіктік бағдарлау тобының көрсеткіштері бір-біріне жақын (13,2% және 12,5%). Бұл жұлдыздың екі мәдениетте де бағдар мен мақсаттың әмбебап символы ретінде танылатынын дәлелдейді (кесте 6).

Кесте 6 - Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Жұлдыз/Star» компонентті фразеологизмдердің лингвомәдени сәйкестігі мен алшақтығының когнитивтік сипаттамасы

Мағыналық-тақырыптық топтар	Қазақ тілі фразеологизмдері	Ағылшын тілі фразеологизмдері	Салыстырмалы мәні	
			Сәйкестік	Алшақтық
1	2	3	4	5
1.«Жұлдыз/star» компонентті фразеологизмдердегі ауа-	Үркер мен Ай тоғысса, қыс қатты болады; Үркер мен Айдың арасы алшақ болса -жайлы, жақын болса -қытымыр қыс;	Excessive twinkling indicates rain, Stars huddle, earth becomes a	Жұлдыз – табиғи өзгерістердің индикатор	Қазақ тілінде – нақты шоқжұлдыздарға негізделген этношаруашылы

6 – кестенің жалғасы

1	2	3	4	5
2. «Жұлдыз / Star» компонентті фразеологизм дердегі уақыт пен кеңістіктік бағдарлау көрінісі.	Жұлдыз толғанда; Шолпан [жарық жұлдыз] туа; Жұлдыз тарады; Жұлдыз жымды; Шағырма жұлдыз, шарт аяз. «Үркер ауып, Таразы батқанда».	Star-map» (кеңістік картасы); «star-distance» (қашықтық өлшемі) «hurtle from a star»; «plummet to their dark address»	Жұлдыз – уақыт пен кеңістікті бағдарлау құралы	Қазақ тілінде – уақыттық бағдар басым; ағылшын тілінде – кеңістіктік бағдар мен қашықтық өлшемі басым
3. Жұлдыз / Star» компонентті фразеологизм дердегі тағдыр, бақ-дәулет және әлеуметтік мәртебенің көрінісі.	Жұлдызы жанды [жарқырады]; Жұлдызы оңынан [соңынан] туды; Жұлдызы жоғары [жоғары көрінді]; Жұлдызы түзелді; Бақ жұлдызы; Жұлдызы аспандады; Жұлдыздың оңы.	Believe in one's star; Bless (thank) one's star / thank one's lucky stars; Be born under a lucky star; Be born under an unlucky (evil) star; Have one's star in the ascendant; Curse one's star; The stars are against it.	Жұлдыз – тағдыр мен сәттіліктің символы	Қазақ тілінде – бақ пен мәртебе; ағылшын тілінде – астрологиялық тағдыр моделі басым
4. «Жұлдыз / Star» компонентті фразеологизм дердегі арман мен биік мақсаттың көрінісі.	Темір қазық жастанды; Аспандағы жұлдызды алумен бірдей [тең]; Көкте тұрған жұлдыз; Жарық жұлдыз	Reach for the stars; Hitch your wagon to a star; One's guiding star; Stars in one's eyes.	Жұлдыз – асқақ мақсаттың символы	Қазақ тілінде – қолжетпес идеал; ағылшын тілінде – мақсатқа ұмтылу мен жетістік моделі басым
5. «Жұлдыз / Star» компонентті фразеологизм дердегі тұлғалық қасиеттер мен тұлғааралық қарым-қатынастың көрінісі.	Жұлдызы жарқын; Жұлдызы ыстық; Жұлдызы жарасу (Көңілі жарасты); Жұлдызы қарсы; Сүмбіледей сұлу; Екі жұлдыз бейне; Жарық жұлдыз; Құйрықты жұлдыз секілді.	Set your course by the stars, As knowing as the stars. Stars in one's eyes, As lovely as Venus, As unapproachable as a star	Жұлдыз – тұлғаны бағалаудың позитивті эталоны	Қазақ тілінде – психологиялық үйлесім мен тартымдылық; ағылшын тілінде – даралық пен әлеуметтік қабылдау басым

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «жұлдыз/star» компонентті фразеологизмдерді салыстырмалы-когнитивтік тұрғыдан талдау екі халықтың әлемді қабылдауындағы ортақ және ұлттық-мәдени ерекшеліктерді айқындады.

Метеорологиялық болжамдарға қатысты фразеологизмдерде елеулі мәдени алшақтық байқалады. Қазақ тіліндегі бірліктер нақты шоқжұлдыздардың, әсіресе Үркердің қозғалысына негізделіп, көшпелі шаруашылық тәжірибесімен тікелей байланыста қалыптасқан. «Үркер суға түссе – құт, жерге түссе – жұт», «Үркер мен Ай тоғысса, қыс қатты болады» тәрізді қолданыстарда Ф. Шарифиан сипаттаған мәдени-арнайы схемалар (cultural schemas) айқын көрінеді. Мұнда аспан құбылыстары табиғатты бақылаудың ғана емес, шаруашылықты ұйымдастырудың да маңызды құралы ретінде концептуалданады. Ал ағылшын тіліндегі «Stars huddle, earth becomes a puddle», «Excessive twinkling indicates rain» тәрізді бірліктерде нақты шоқжұлдыздарға емес, жұлдыздардың жалпы көрінісіне сүйену басым. Сондықтан қазақ дүниетанымында жұлдыз шаруашылық тәжірибемен ұштасқан этномәдени код қызметін атқарса, ағылшын дүниетанымында ол табиғи құбылыстардың сыртқы индикаторы ретінде көрінеді.

Уақыт пен кеңістіктік бағдарлау тобында екі тілге ортақ когнитивтік негіз сақталған. Қазақ тіліндегі «Шолпан туа», «Үркер ауып, Таразы батқанда», «Жұлдыз толғанда» тәрізді бірліктер уақытты аспан денелерінің қозғалысы арқылы анықтауға негізделсе, ағылшын тіліндегі «star-map», «star-distance» қолданыстары кеңістікті бағдарлауға бағытталған. Бұл құбылыс Лакофф пен Джонсон сипаттаған кеңістіктік бағдарлау метафораларының көрінісі болып табылады. Дегенмен Көвечеш көрсеткендей, ортақ концептуалды негіз әр мәдениетте әртүрлі мазмұнмен толығады: қазақ тілінде жұлдыз уақыт өлшеміне, ал ағылшын тілінде кеңістіктік бағдар мен қашықтықты сипаттауға көбірек қызмет етеді.

Тағдыр, бақ-дәулет және әлеуметтік мәртебе тобында ең жоғары деңгейдегі сәйкестік байқалады. Қазақ тіліндегі «Жұлдызы оңынан туды», «Жұлдызы жанды», «Бақ жұлдызы» және ағылшын тіліндегі «Born under a lucky star», «Thank one's lucky stars», «Have one's star in the ascendant» тәрізді фразеологизмдер адамның өмір жолын, сәттілігі мен әлеуметтік мәртебесін жұлдызбен байланыстырады. Бұл қолданыстарда Лакофф пен Джонсонның «тағдыр – аспан шырағы» концептуалды метафорасы көрініс тапқан. Екі мәдениетте де жұлдыз адамның бағы мен өмірлік мүмкіндіктерінің символы ретінде қабылданады. Мұндай ұқсастықтар астрологиялық түсініктердің ұжымдық мәдени жадта ұзақ сақталғанын көрсетеді.

Арман мен биік мақсаттарды білдіретін фразеологизмдерде де ортақ когнитивтік модель байқалады. Қазақ тіліндегі «Аспандағы жұлдызды алумен бірдей», «Көкте тұрған жұлдыз», «Темірқазық жастанды» және ағылшын тіліндегі «Reach for the stars», «Hitch your wagon to a star», «One's guiding star» бірліктері жұлдызды қол жеткізу қиын асқақ мұраттың символы ретінде танытады. Бұл жерде Лакофф пен Джонсонның «жоғары – жақсы» (up is good) және «мақсат – бағыт» концептуалды метафоралары іске асады. Екі тілде де жұлдыз биік мұраттың, жетістікке ұмтылыстың және өмірлік бағдардың белгісі ретінде концептуалданады.

Тұлғалық қасиеттер мен тұлғааралық қарым-қатынасты білдіретін фразеологизмдерде жартылай сәйкестік байқалады. Қазақ тіліндегі «Жұлдызы ыстық», «Жұлдызы жарасу», «Жұлдызы жарқын» тәрізді бірліктер адамның тартымдылығын, адамдар арасындағы үйлесімділікті және рухани жақындықты білдіреді. Ал ағылшын тіліндегі «As lovely as Venus», «Stars in one's eyes», «As unapproachable as a star» қолданыстары көбіне жеке тұлғаның ерекшелігін, сыртқы тартымдылығын немесе әлеуметтік қабылдануын сипаттайды. Көвечештің мәдени контекстегі метафоралар теориясы тұрғысынан алғанда, ортақ «жұлдыз – адам» метафорасы сақталғанымен, оның мәдени мазмұны әртүрлі дамыған: қазақ тілінде психологиялық үйлесім мен тұлғааралық қатынастарға, ал ағылшын тілінде индивидуалдық қасиеттер мен жеке тұлғаның ерекшелігіне басымдық беріледі.

Осылайша, қазақ және ағылшын тілдеріндегі «жұлдыз/star» компонентті фразеологизмдерде тағдыр, бағдар және асқақ мұрат туралы әмбебап когнитивтік модельдер сақталғанымен, олардың нақты мазмұны әр халықтың тарихи тәжірибесімен, тұрмыс салтымен және мәдени танымымен анықталады. Қазақ дүниетанымында жұлдыз табиғатпен, уақытпен және әлеуметтік үйлесіммен сабақтасқан этномәдени код ретінде көрінсе, ағылшын дүниетанымында ол жеке жетістік, тағдыр және индивидуалды ұмтылыстарды бейнелейтін мәдени концептуализациялармен (cultural conceptualizations) тығыз байланысты қалыптасқан.

2.4 Қазақ, ағылшын тілдеріндегі «Аспан/Sky» компонентті фразеологизмдерді мағыналық-тақырыптық топтары

1. «Аспан/Sky» космонимінің ауа-райын болжаудағы көрінісі. Қазақ тілдік дүниетанымында аспан тек ғарыштық кеңістікті білдіретін ұғым емес, сонымен қатар ауа райын бақылау мен болжаудың негізгі нысаны ретінде танылады. Көшпелі өмір салтында аспанның түсі, ашықтығы, бұлттану дәрежесі мен атмосфералық құбылыстары табиғаттағы өзгерістердің маңызды көрсеткіші қызметін атқарған. Осыған байланысты қалыптасқан тілдік бірліктер халықтың көпғасырлық метеорологиялық тәжірибесін бейнелейді.

А) Аптап ыстықты білдіретін бірліктер топшасына табиғаттағы шектен тыс ыстық пен қуаңшылықты сипаттайтын қолданыстағы тілдік бірліктер жатады. *Аспан айналып жерге түскендей, аспан аптап, күн шыжыды* бірліктерінде аспан кеңістігі ауа райының негізгі реттеушісі әрі адам өміріне тікелей әсер ететін табиғи күш ретінде концептуалданады.

Аспан айналып жерге түскендей фразеологизмінде аптап ыстықтың шектен тыс күшейген күйі гиперболалық тәсіл арқылы бейнеленеді. *Августың орта шені. Аспан айналып жерге түскендей. Күннің аптабы 50 мен 60 градустан танар емес* (Майдан). *Түркстан төңірегі аспан айналып жерге түскендей ыстық. Төбеден күн күйдіріп тұр* («Қаз. әдеб.»). *«Қыста қалың түскен қар қайсы бір жылдары көктем шығар – шықпаста қауырт еріп, көл табанға жиналған ағыл – тегіл мол суға қаз – үйрек жаз бойы қанаты сатырлап ұшып – қонып қиқу сап жатар еді. Сонан сары шілденің әне бір аспан айналып*

жерге түскендей ыстығы шындап күшке мінгенше ауыл іргесіндегі сай, жырларда қар суы кенерінен асып күркіреп жатар еді.» (Ә. Нұрпейісов). Мұнда қалыпты жағдайда бір-бірінен алшақ орналасқан аспан мен жер арасындағы кеңістіктік шекараның жойылуы адамның физикалық және психологиялық қабылдауындағы қолайсыз табиғи жағдайды көрсетеді. Көшпелі дүниетанымда мұндай аптап кезеңдер мал жайылымына, су көздерінің азаюына және шаруашылық тіршілігіне тікелей қауіп төндіретін құбылыс ретінде бағаланған.

Ал *аспан аптап, күн шыжыды* тіркесінде аспан мен күн өзара сабақтас метеорологиялық күштер ретінде көрінеді. *Шілденің ми қайнатар ыстығы еді. Түс мезгілінде аптап сондай, аспан айналып жерге түскендей болып, тіпті қу медиен даладағы қозғалар ауа, қыбырлар жан иесі қалмады; жер-дүние шыжғырылып бара жатты.* Бұл қолданыс табиғаттың агрессивті күйін сипаттап, қоршаған ортаның адам тіршілігіне әсерін бейнелейді. Мұнда күн жылу мен жарықтың көзі ғана емес, аптап ыстықтың тасымалдаушысы ретінде танылады.

Ә) Жауын-шашын мен дауылды білдіретін бірліктер. Бұл топшаға табиғаттың қолайсыз атмосфералық құбылыстарын, атап айтқанда нөсер жауын, найзағай және дауылды жағдайларды сипаттайтын *аспанның түбі тесілгендей, көк көбесі сөгілді* сияқты тілдік бірліктер жатады.

Аспанның түбі тесілгендей фразеологизмі жауын-шашынның өте қатты әрі толассыз жаууын білдіреді. *Енді үміт үзілді. Сондай бір аңылжыған ақырап түнінде аспанның түбі тесілгендей ағыл-тегіл ақ жауын құйып берді. Бұрынғы сел сел ме, шын топан енді қаптады (Ә.Кекілбаев).* Түн ортасы ауа күн күркіреп, найзағай ойнады. *Көп ұзамай-ақ аспанның түбі тесіліп кеткендей соққан нөсер жауын сай-сайды суға толтырып, таң атқанша басылмады.* Бұл қолданыста аспан шексіз кеңістік ретінде емес, белгілі бір шекарасы мен тұтастығы бар нысан ретінде бейнеленеді. Нөсер жауынның күшеюі аспан қабатының «тесілуі» арқылы метафораланып, табиғат құбылысының қарқындылығы экспрессивті түрде сипатталады. Мұнда халықтық танымдағы аспанның материалдық нысан ретінде қабылдануы байқалады.

Ал *көк көбесі сөгілді* тіркесі найзағай ойнап, күннің қатты күркіреуін және нөсердің басталуын білдіреді. *Қара бұлттар аспанды торлап, кенеттен көк көбесі сөгілді. Жарқ еткен найзағайдың артынан жерді сілкіндіргендей күн күркіреп, алғашқы жауын құйып кетті.* Қазақ дүниетанымында «көбе» сауыттың немесе қорғаныш қабатының бөлшегі ретінде танылған. Осыған байланысты көк аспан жер бетін сыртқы әсерлерден қорғап тұрған тұтас құрылым ретінде концептуалданып, найзағай оның уақытша «сөгілуі» немесе «жарылуы» түрінде бейнеленеді. Бұл қолданыс табиғат құбылыстарын мифопоэтикалық тұрғыдан түсіндірудің көрінісі болып табылады.

Б) Ашық әрі қолайлы ауа райын білдіретін бірліктер. Ауа райының тұрақты, ашық әрі адам тіршілігіне қолайлы күйін сипаттайтын тілдік бірліктердің бірі – *аспан шайдай ашық* тіркесі. *Ат алқынып қалды. Бөбек атты «шу-шулеп!», артына қайта-қайта жалтақтап қараумен келеді. Кейінгі*

жақтан әзір шаң көрінбеді. Түндегі ала бұлттың қазір етегі ыдырап, аспан шайдай ашылды. ... Бірақ, бүгін аспан шайдай ашық емес пе еді? (Ә. Нұрпейісов). Аспанда бұлттың болмауын, ауаның мөлдірлігі мен табиғаттағы тұрақтылығын білдіретін тіркес құрамындағы *шайдай* компоненті тазалық, мөлдірлік және кіршіксіздік семаларын күшейтіп, аспанның ерекше ашық күйін бейнелейді. Мұнда аспан кеңістігі адамның күнделікті іс-әрекетіне қолайлы жағдай туғызатын табиғи ортаның көрсеткіші ретінде көрінеді.

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында ашық аспан жайлы ауа райының, берекелі күннің және шаруашылыққа қолайлы кезеңнің белгісі ретінде қабылданған. Көшпелі өмір салтында ауа райының тұрақтылығы мал бағу, көшу-қону және тұрмыстық жұмыстарды ұйымдастыру үшін ерекше маңызды болғандықтан, ашық аспан жағымды эмоциялық-бағалауыштық мәнге ие болған. Сондықтан бұл тіркес тек метеорологиялық жағдайды ғана емес, адамның табиғатпен үйлесімді қарым-қатынасын да бейнелейді.

Жалпы алғанда, аспан шайдай ашық қолданысы қазақ тілдік санасында аспанның тазалықтың, тұрақтылықтың және қолайлылықтың символы ретінде концептуалданатынын көрсетеді. Мұнда аспан табиғаттағы үйлесім мен қалыпты жағдайдың көрсеткіші қызметін атқарады.

Талдауға негіз болған тілдік бірліктер қазақ халқының табиғатты ұзақ уақыт бақылау нәтижесінде қалыптасқан метеорологиялық білімінің тілдік көрінісі болып табылады. *Аспан айналып жерге түскендей, аспан аптап, күн шыжыды, аспанның түбі тесілгендей, көк көбесі сөгілді, аспан шайдай ашық тәрізді* қолданыстарда аспан ауа райының өзгерістерін танытатын негізгі концептуалдық нысан ретінде көрінеді. Осылайша, қазақ дүниетанымында аспан тек физикалық кеңістік емес, табиғат құбылыстарын түсіндіретін маңызды лингвомәдени код қызметін атқарады. Ал ағылшын тіліндегі метеорологиялық бірліктер халықтық бақылаулар мен болжамдарға негізделіп, «аспан» космонимінің табиғатты бағамдаудағы өзіндік мәдени ерекшеліктерін айқындайды.

В) Аспан түсіне негізделген метеорологиялық болжамдар. Ағылшын халықтық метеорологиясында аспан кеңістігінің түрлі түстік реңктері алдағы табиғи құбылыстар туралы ақпарат беретін маңызды белгі ретінде қабылданған. *Light yellow sky at sunset* (күн батардағы ашық сары аспан), *Pale yellow sky at sunset* (күн батардағы бозғылт сары аспан), *Sea-green sky during rain* (жаңбыр кезіндегі теңіз түстес жасыл аспан) бірліктерінде аспанның түсі атмосфералық өзгерістердің негізгі көрсеткіші ретінде концептуалданады.

Light yellow sky at sunset (күн батардағы ашық сары аспан) қолданысында күн батар сәтте аспан жиегінің ашық сары түске боялуы күшті желдің жақындауының белгісі ретінде танылады. *The old sailor noticed a light yellow sky at sunset and told the crew to prepare the ship for strong winds tonight – Қарм теңізші күн батардағы ашық сары аспанды байқап, экипажға бүгін түнде кемеңі күшті желден сақтауға дайындауды бұйырды.* Мұнда аспанның түсі атмосферадағы динамикалық өзгерістерді бейнелейтін визуалды индикатор

қызметін атқарады. Әсіресе теңізшілер мен саяхатшылар үшін мұндай белгі ауа райының өзгеруін алдын ала болжауға мүмкіндік берген.

Ал **Pale yellow sky at sunset** (күн батардағы бозғылт сары аспан) бірлігінде аспанның бозғылт сары реңк алуы атмосферадағы ылғалдылықтың артуымен байланыстырылып, жаңбырдың жақындауын білдіреді. *A pale yellow sky at sunset warned the farmers that heavy rain would likely ruin their open harvest by morning – Күн батардағы бозғылт сары аспан фермерлерге таңға қарай нөсер жауын ашық аспан астындағы өнімді бүлдіруі мүмкін екенін ескертті.* Бұл қолданыста түстің қарқындылығы мен өзгеруі табиғаттағы алдағы құбылыстардың көрсеткіші ретінде қабылданып, сақтық шараларын жасауға қызмет етеді.

Sea-green sky during rain (жаңбыр кезіндегі теңіз түстес жасыл аспан) тіркесінде жаңбыр кезінде аспанның теңіз толқынына ұқсас жасылдау реңкке енуі нөсердің күшейіп, ұзаққа созылуы мүмкін екендігін аңғартады. *As the storm raged on, a sea-green sky during rain made it clear that the downpour wouldn't stop anytime soon – Дауыл өршіп тұрғанда, жаңбыр кезіндегі теңіз түстес жасыл аспан нөсердің жақын арада тоқтамайтынын айқын аңғартты.* Мұндағы *sea-green* (теңіз түстес жасыл) компоненті ағылшындардың теңізшілік мәдениетімен сабақтасып, аспан мен теңіз құбылыстары арасындағы байланысты көрсетеді. Сондықтан бұл бірлік тек метеорологиялық бақылауды ғана емес, ұлттық мәдени тәжірибенің тілдегі көрінісін де бейнелейді. Ағылшын дүниетанымында аспанның түсі ауа райының өзгерісін алдын ала аңғартатын маңызды визуалды-метеорологиялық көрсеткіш ретінде қабылданады.

Г) Аспандағы бұлттардың конфигурациясына негізделген метеорологиялық болжамдар. Ағылшын халықтық метеорологиясында бұлттардың құрылымы ауа райын алдын ала болжаудың маңызды табиғи белгісі болып саналады.

Fleecy clouds with blue sky (ашық аспандағы үлпілдеген ақ бұлттар) қолданысында көк аспан аясында қой жүніне немесе мақтаға ұқсас үлпілдеген ақ бұлттардың пайда болуы суық жаңбырдың немесе қардың жақындауының белгісі ретінде танылады: *The morning was calm, but those fleecy clouds with blue sky were a known sign of an approaching cold winter rain». (Таң тымық болды, бірақ ашық аспандағы мақта тәрізді ақ бұлттар жақындап қалған суық қысқы жаңбырдың белгілі белгісі еді.* Мұндағы *fleecy* («жүн тәрізді», «үлпілдеген») компоненті тұрмыстық тәжірибеге негізделген бейнелі салыстыру арқылы ауа райының өзгерісін кодтайды.

Ал **Long strips of clouds in clear sky** (ашық аспандағы ұзын бұлт жолақтары) тіркесінде ашық аспанда созылып жатқан ұзын бұлт жолақтары жауын-шашынның ұзаққа созылатынын білдіреді: *We hoped for a quick shower, but the long strips of clouds in clear sky indicated a prolonged period of wet weather – Біз қысқа жауын болар деп үміттендік, бірақ ашық аспандағы ұзын бұлт жолақтары ылғалды ауа райының ұзаққа созылатынын көрсетті.* Бұл қолданыста бұлттардың геометриялық пішіні мен қозғалыс траекториясы уақыт өлшемімен байланыстырылып, алдағы атмосфералық өзгерістердің көрсеткіші ретінде қабылданады.

Г) Атмосфералық құбылыстарға негізделген метеорологиялық болжамдар – атмосфералық құбылыстардың сыртқы белгілері арқылы алдағы ауа райын болжауға негізделген қолданыстар арқылы көрініс табады. *Sheet lightning in clear sky* (ашық аспандағы жайма найзағай), *Rainbow spans the sky* (кемпірқосақтың аспанда керіліп тұруы) бірліктерінде атмосфералық құбылыстар табиғаттағы өзгерістердің хабаршысы ретінде концептуалданады. Ағылшын халықтық танымында найзағай мен кемпірқосақ алдағы ауа райы туралы ақпарат беретін маңызды белгілер ретінде қабылданған.

Sheet lightning in clear sky (ашық аспандағы жайма найзағай) қолданысында бұлтсыз аспанда байқалатын жайма найзағай үлкен нөсер мен дауылдың жақындауын білдіреді: *The summer night was warm, but a sudden sheet lightning in clear sky signaled that a massive thunderstorm was brewing* – Жазғы түн жылы еді, бірақ кенеттен пайда болған ашық аспандағы жеңіл найзағай үлкен дауылдың жақындап келе жатқанын сездірді. Мұнда найзағайдың ерекше визуалды көрінісі атмосферадағы тұрақсыздықтың көрсеткіші ретінде танылады.

Ал ***Rainbow spans the sky*** (кемпірқосақтың аспанда керіліп тұруы) тіркесінде жаңбырдан кейін аспанда пайда болатын кемпірқосақ ауа райының тұрақтануы мен қолайлы кезеңнің басталуының белгісі ретінде көрінеді. *As the last raindrops fell, a beautiful rainbow spans the sky, bringing a sense of peace to the city* Соңғы жаңбыр тамшылары тамып жатқанда, кемпірқосақтың аспанда керіліп тұруы қалаға тыныштық сезімін ұялатты. Кемпірқосақ табиғаттағы тепе-теңдіктің қалпына келуін бейнелейтін символдық мәнге ие. Жалпы алғанда, бұл бірліктер ағылшын дүниетанымында атмосфералық құбылыстардың ауа райын болжаудың маңызды көрсеткіштері ретінде қабылданады.

Д) Жел мен аспан күйінің байланысына негізделген метеорологиялық болжамдар тобына жел бағыты мен аспанның визуалды күйіне қарай алдағы ауа райын болжауға негізделген халықтық қолданыстар жатады. Ағылшын халықтық метеорологиясында желдің бағыты мен аспанның түсі немесе ашықтығы алдағы атмосфералық өзгерістер туралы маңызды ақпарат беретін табиғи белгілердің қатарына жатады.

Northwest wind and blue sky (солтүстік-батыс желі және ашық аспан) қолданысында солтүстік-батыстан соққан жел мен ашық көк аспан дауыл мен жаңбырдан кейін орнайтын тұрақты әрі қолайлы ауа райының белгісі ретінде қабылданады. *After days of heavy storms, the northwest wind and blue sky finally brought relief to the small coastal village* – Бірнеше күндік ауыр дауылдан кейін, солтүстік-батыс желі және ашық аспан ақыры шағын жағалаудағы ауылға жеңілдік әкелді. Бұл мысалда жел бағыты мен аспанның ашық күйі табиғаттың қалыпты жағдайға оралуын білдіретін метеорологиялық индикатор қызметін атқарады. Ағылшындардың теңізшілік және ауылшаруашылық тәжірибесінде мұндай белгілер күннің жайлы болатынын алдын ала болжауға мүмкіндік берген.

Ал ***East wind and dark sky*** (шығыс желі және түнерген аспан) тіркесінде шығыстан соққан жел мен аспанның қарауытып түнеруі дауылдың, найзағайлы нөсердің немесе ауа райының күрт бұзылуының белгісі ретінде танылады. *The travelers stopped their journey because the east wind and dark sky predicted a*

dangerous storm in the mountains – Жуһангездер саяхатын тоқтатты, өйткені шығыс желі және түнерген аспан тауларда қауіпті дауыл болатынын болжады. Мұнда жел бағыты мен аспанның түсі қауіпті атмосфералық өзгерістердің хабаршысы ретінде көрінеді. Халықтық тәжірибеде мұндай табиғи белгілер адамдарға алдын ала сақтық шараларын жасауға мүмкіндік берген.

Қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі «аспан» космонимінің метеорологиялық коды екі халықтың да аспанды табиғаттағы өзгерістер туралы ақпарат беретін маңызды когнитивтік бағдар ретінде қабылдайтынын көрсетеді. Алайда бұл танымның тілдік көрінісі әртүрлі сипатта қалыптасқан. Қазақ тілдік санасында аспан табиғат құбылыстарының бастау көзі әрі адам өміріне ықпал ететін құдіретті күш ретінде концептуалданып, аспан айналып жерге түскендей, көк көбесі сөгілді, аспанның түбі тесілгендей тәрізді бірліктерде мифопоэтикалық сипатта бейнеленеді.

Ал ағылшын лингвомәдениетінде метеорологиялық код халықтық бақылаулар мен болжамдық формулалар арқылы көрінеді. Мысалы, *Red sky at night, sailors' delight; red sky in the morning, sailors' warning* тәрізді оралымдар ауа райын болжауға негізделген эмпирикалық білімнің көрінісі болып табылады. Сонымен қатар аспан түсіне, бұлттардың орналасуына, атмосфералық құбылыстар мен жел бағытына негізделген көптеген болжамдық формулалар кездеседі. Осылайша, қазақ дүниетанымында аспанның мифопоэтикалық және антропоэзектік сипаты басым болса, ағылшын мәдени моделінде оның бақылаушылық және болжамдық қызметі айқынырақ көрінеді.

2. «Аспан/Sky» компонентті фразеологизмдердегі адамның болымды психо-эмоционалдық күйі мен асқақ мақсатының көрінісі.

А) Қуаныш, бақыт және эмоционалдық көтерілу. Адамның ерекше қуанышқа, бақытқа кенелуін және эмоционалдық тұрғыдан көтеріңкі күйге түсуін білдіретін фразеологиялық бірліктер жатады.

Аспанға қолы жету фразеологизмі адамның үлкен қуанышқа бөленуін, арманының орындалуын және ерекше бақытты күй кешуін білдіреді. *Ұлының қара шаңыраққа келін түсіргенін көрген ананың қуаныштан аспанға қолы жеткендей болды.* Мұнда адамның эмоционалдық жағдайы жоғары бағытталған кеңістіктік қозғалыс арқылы бейнеленеді. Қазақ дүниетанымында аспан қасиетті әрі қол жетпес кеңістік ретінде танылады. Сондықтан адамның ең жоғары қуаныш күйі аспанға жақындау немесе оған қол жеткізу арқылы концептуалданады. Бұл қолданыстың негізінде «жоғары – қуаныш» когнитивтік моделі жатыр.

Бөркін аспанға лақтыру, бөрікін көкке ату тәрізді тұрақты тіркестерінде адам қуанышының жоғарғы шегі көрінеді. *Оны естісе Сәлім, сөз жоқ, бөркін аспанға лақтырады* (М.Дүйсенов), *Құшақтап ерлер бір-бірін, Бөріктерін көкке атты* (Ғ.Қайырбеков) мысалдарынан дәстүрлі қазақ қоғамында бөрік немесе кез келген бас киім – ер адамның абыройы, қадір-қасиеті мен әлеуметтік мәртебесінің басты белгісі болып саналады, сондықтан оны ең қасиетті, ең биік кеңістік -аспанға (көкке) қарай лақтыру адам жанындағы асқақ шаттықтың шегіне жеткенін және ішкі қуаныштың сыртқы символдық-жоралғылық әрекетке

айналғанын айғақтайды. Осылайша, аспан адамның рухани-эмоционалдық сезімдерінің ең жоғары абсолютті нүктесі, мәдени құндылықтардың локаторы ретінде қызмет атқарып тұр.

Төбесі көкке жету фразеологизмі адамның шексіз қуанып, ерекше шаттыққа бөленуін білдіреді. Қуаныш деңгейі соншалық жоғары болғандықтан, адам мен аспан арасындағы қашықтық жойылғандай әсер қалыптасады. *Бибіштің де екі көзі баласында, төбесі көкке жеткендей толқыды* (Д.Әбілев, Ақын.). *Ағасын мақтаныш ете, төбесі көкке жеткендей боп қуанды* (Ө.Қанахин, Жас дәурен). *Мақтандым бүгін, тақтандым Төбем жетіп аспанға* (И.Байзақов, Шығ.). *Жақын жүрсең жеткендей төбең көкке Жуансып дырылдапсың сен де көпке, Дос болсаң да айтқанын қате қылма, Бәрің соның құлы бол тесік өкпе* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Лингвомәдени тұрғыдан бұл қолданыс адамның ішкі эмоциялық күйін кеңістіктік биіктігі арқылы сипатталып, аспан қуаныштың абсолютті шегі ретінде көрінеді.

Ағылшын тіліндегі **to be in seventh heaven** (жетінші қабат аспанда болу) фразеологизмі де адамның қуанышын сипаттайды. Бұл тіркес діни дүниетанымдағы жетінші аспан қабатымен байланысты. Көптеген діни-мифологиялық жүйелерде жетінші аспан ең жоғарғы әрі ең қасиетті кеңістік болып есептеліп, адамның өзін өте бақытты сезінуін, ерекше шаттық күйін білдіреді.

Жалпы алғанда, қазақ және ағылшын тілдік санасында аспан адамның ең жоғары эмоционалдық күйін білдіретін символдық кеңістік ретінде көрінеді. Қуаныш пен бақыт вертикальді қозғалыс арқылы сипатталып, адамның жағымды эмоциялары жоғары бағытталған кеңістіктік модель арқылы концептуалданып, *аспан → қуаныш пен бақыт* концептуалдық моделін жасайды.

Ә) Әлеуметтік мәртебе, даңқ және мадақтау – адамның қоғамдағы беделін, абыройын, атақ-даңқын және өзге адамдар тарапынан жоғары бағалануын білдіретін фразеологиялық бірліктер қамтиды. *Аруағы аспандау, үні көк жару, аспанға көтеру, көкке көтеру, жер-көкке сыйғызбау, to praise somebody to the skies* (біреуді көкке көтере мақтау) бірліктерінде аспан адамның әлеуметтік мәртебесі мен қоғамдық беделінің ең жоғарғы деңгейін білдіретін аксиологиялық кеңістік ретінде концептуалданады.

Аруағы аспандау фразеологизмі тұлғаның қоғам алдындағы беделінің артуын, мерейінің зорайып, рухани күш-қуаты мен ықпалының асқақтауын білдіреді. Ә. Нұрпейісовтың «...малайы басқа кісілердің алдында дарақыланып, неғұрлым дөрекі, дөкір бола түскен сайын, соғұрлым бұның аруағы аспандап көтеріле түсетінін білді» (Ә. Нұрпейісов) деген қолданысы дәстүрлі қазақ қоғамында «аруақ» ұғымы ерекше киелі мәнге ие болып, аспан кеңістігі қасиетті әлемнің ең жоғарғы құдіретті қабаты ретінде қабылданатындықтан, аруақтың аспандауы тұлғаның тек әлеуметтік мәртебесін ғана емес, сонымен бірге оның арғы тегімен байланысты метафизикалық қорғанысы мен рухының биіктеуін көрсетеді.

Үні көк жару фразеологизмі адамның атағының кең тарауын, қуанышының немесе даңқының үлкен ауқымға жетуін білдіреді. Мұнда дыбыстың кеңістікке

таралуы әлеуметтік танылудың көрсеткіші ретінде қабылданады. Халықтың дүниетанымындағы көктің шексіз кеңістігімен байланысты адамның үні көкке жеткен сайын оның даңқы мен беделі де ұлғая түседі деген түсінік қалыптасқан.

Аспанға көтеру, көкке көтеру фразеологизмдері біреуді шамадан тыс мақтау, оның жақсы қасиеттерін дәріптеу және беделін арттыру мағынасында прагматикалық қызмет атқарады. *Оның атақ-айдынын өзі қатты мадақтап, аспанға көтеріп жүр* (М.Әуезов), *Ақын адамгершілікті, сұлулықты, өнерді құдіреттендіріп, айбындандырып аспанға көтерді* («Қазақ әдебиеті») және *Біреуді мақтаса, аспанға көтере мақтайды, ал біреуді жамандаса, төмен құлдыратып...* (С.Омаров) сияқты тілдік қолданыстар көшпелілер санасындағы «жоғары/төмен» дихотомиялық оппозициясына негізделген, яғни ең асқақ, таза әрі қасиетті кеңістік саналатын аспан мұнда адамгершілік құндылықтардың, әлеуметтік бедел мен рухани кемелдіктің ең жоғары бағалау өлшемі ретінде қабылданады.

Ағылшын лингвомәдениетіндегі ***praise somebody/something to the skies*** идиомасы құрылымдық және семантикалық тұрғыдан *аспанға көтере мақтау фразеологизмімен* толық сәйкес келіп, *All the film critics have been praising her performance to the skies...* – Барлық киносыншылар оның өнерін көкке көтере мақтады немесе *Your previous boss praised you to the skies in his letter of recommendation...* – Сіздің бұрынғы бастығыңыз ұсыныс хатында сізді көкке көтере мақтапты деген прагматикалық қолданыстар арқылы нақтыланады. XVII ғасырда ***extol to the skies*** (аспанға көтеріп дәріптеу) түрінде қалыптасып [117,р. 186], XIX ғасырдан бастап қазіргі нұсқасына ие болған бұл ағылшын фразеологизмі мен қазақ тіліндегі баламалары көшпелі және отырықшы халықтардың дүниетанымындағы ортақ әмбебап адамзаттық (универсалды) кеңістік кодын көрсетеді. Яғни, екі мәдениетте де ең асқақ, таза әрі қол жетпес қасиетті кеңістік саналатын аспан (sky/skies) адамгершілік құндылықтардың, әлеуметтік бедел мен шығармашылық жетістіктердің ең жоғары бағалау өлшемі ретінде концептуалданады.

Б) Асқақ арман, мақсат және жетістікке ұмтылу. Аспан компонентті ақыл құсы адаспай аспандаса, алтын айды аспаннан алу тәрізді фразеологиялық бірліктер адамның асқақ арманына, биік мақсатына және жетістікке ұмтылысын бейнелейді.

Ақыл құсы адаспай аспандаса фразеологизмі І. Кеңесбаев сөздігінде «ой-санасы шарықтаса, алысқа ой жіберсе» мағынасында берілген. Бұл фразеологизмде адамның танымдық қабілеті мен интеллектуалдық әлеуеті еркін самғайтын құс бейнесі арқылы сипатталады. *Шәкәрімнің Ақыл құсы адаспай аспандаса, әлемде нәрсе болмас оған таса деген жолдары адамның ғылым мен білім көкжиегін кеңейтуге деген ұмтылысын көрсетеді.* Мұнда ақыл ұғымы құс бейнесі арқылы зооморфтық сипатқа ие болып, ал аспан шексіз таным кеңістігінің символы ретінде көрінеді. Ақылдың аспандауы адамның даналыққа, кемел білімге және рухани жетілуге қарай қозғалысын білдіреді.

Алтын айды аспаннан алу фразеологизмі «қол жетпес қиынға қол созу, үлкен үміт арту» мағынасында түсіндіріледі. Б.Кенжебаевтың:

Қайрат қозса, құмды судай сапырдың,
Таудай істі түк көрместен жапырдың.
Аламын деп алтын айды аспаннан,

Арыстандай айбат шегіп атылдың, – деген өлең жолдарында бұл тіркес адамның ең жоғары мақсатқа жетуге деген ұмтылысын бейнеленеді. Фразеологизмнің негізінде аспан кеңістігіндегі қол жетпейтін нысан ретінде қабылданатын Айдың ерекше құндылық пен табыстың символына айналуы жатыр. Айды аспаннан алу физикалық тұрғыдан мүмкін емес әрекет болғандықтан, мұнда жетістік ерекше масштабтағы жеңіс ретінде гиперболалық тәсілмен сипатталған.

Көкте тұрған жұлдыз фразеологизмі І. Кеңесбаев сөздігінде «қол жетпес арман» мағынасында берілген.

Көкте тұрған жұлдызбын,
Суда жүрген құндызбын,
Хақтан белгі алғанмын,
Нұрдан үлгі алғанмын, –

деген жыр жолдарында жұлдыз бейнесі адамның қол жеткізуі қиын болғанымен, үнемі өзіне тартып тұратын асқақ мақсатының символы ретінде көрінеді. Бұл фразеологизмде жұлдыз адамның өмірлік бағдары мен идеалдық мақсатының метафорасына айналған. Жұлдыздың биіктігі оған жетудің қиындығын білдірсе, жарығы адамның алға ұмтылуына бағыт беретін рухани бағдар қызметін атқарады.

To reach for the sky, to aim for the sky/ to shoot for the sky (аспанға жет, аспанды мақсат ет/ аспанды атын ал) тілдік қолданыста: *Our teacher always encouraged us to reach for the sky and never settle for mediocrity* (Мұғаліміміз бізді әрдайым аспанға ұмтылуға, ешқашан орташа деңгеймен шектелмеуге шақыратын) немесе *Young entrepreneurs are encouraged to aim for the sky and pursue ambitious goals* (Жас кәсіпкерлерге биік мақсаттар қойып, ауқымды жетістіктерге ұмтылу ұсынылады) тәрізді прагматикалық-мотивациялық контекстер арқылы нақтыланады. Физикалық тұрғыдан қол жетпейтін ең биік кеңістік саналатын аспанға қол созу немесе оны нысана ету әрекеттері адамның өз мүмкіндіктерінің шекарасын кеңейтіп, үздік нәтижеге талпынуын бейнелейді.

The sky is the limit (Аспан шексіз) *With your talents and dedication to this project, the sky is the limit for your career* (Сенің талантың мен осы жобаға деген адалдығыңның арқасында мансап жолында мүмкіндіктерің шексіз) деген үлгідегі соңғы шекаралық метафора жеке бастың жетістігіне бағытталған батыстық құндылықтардың басты көрсеткіші болып табылады. Осылайша, бұл концептуалдық жүйеде аспан адамның тұлғалық, мансаптық және шығармашылық дамуының ең жоғарғы абсолютті нүктесін белгілейтін символдық-когнитивтік кеңістік қызметін атқарады.

Қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде аспанның адамның жағымды психо-эмоционалдық күйін, әлеуметтік беделін және биік мақсаттарын бейнелейтін әмбебап аксиологиялық кеңістік ретінде концептуалданатынын көрсетті. Екі тілде де қуаныш, бақыт, мадақтау, даңқ және жетістік жоғары

бағытталған кеңістік арқылы сипатталады. Сонымен қатар ұлттық-мәдени ерекшеліктер де айқын байқалады. Қазақ тілдік санасында аспан көбіне рухани асқақтықтың, қоғамдық абыройдың және қол жетпес арманның символы ретінде көрінеді. *Төбесі көкке жету, бөркін аспанға лақтыру, аруағы аспандау, ақыл құсы адаспай аспандаса, алтын айды аспаннан алу* тәрізді бірліктерде аспан адамның рухани кемелденуінің, әлеуметтік беделінің және мақсатының ең жоғарғы өлшемі ретінде танылады.

Ағылшын лингвомәдениетінде аспан да бақыт пен жетістіктің символы болғанымен, оның прагматикалық сипаты басым. *To be in seventh heaven, praise somebody to the skies, reach for the sky, the sky is the limit* сияқты идиомаларда аспан адамның тұлғалық дамуының, кәсіби табысының және шексіз мүмкіндіктерінің көрсеткіші ретінде концептуалданады.

3. «Аспан/Sky» компонентті фразеологизмдердегі адамның болымсыз психо-эмоционалдық күйінің көрінісі. «Аспан» космонимі адамның менмендік, тәкаппарлық, ашу-ыза, күйзеліс пен негізсіз үрей сияқты деструктивті әрі болымсыз психо-эмоционалдық күйінің ауқымды когнитивтік көрсеткіші болып табылады. Тілдік санада жер деңгейінен (қалыпты нормадан) асыра алшақтау немесе ғаламдық кеңістіктің визуалды тұрғыдан тарылуы, аспан нысандарының деструкцияға ұшырауы адам жанындағы толқыныстар мен әлеуметтік қайшылықтардың макрокосмостық проекциясы ретінде кодталады.

А) Менмендік, тәкаппарлық және өркөкіректік көрінісі. Адамның өзін өзгелерден жоғары қоюын, әлеуметтік ортадан алшақтауын және шектен тыс менмендігін білдіретін: *мұрнын көкке көтеру, мұрнын көкке шүйіру, көкке қарау, аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ, аспандап кету* сияқты фразеологиялық бірліктер қазақ дүниетанымында адамның аспанға қарай бағытталуы оның қарапайымдылықтан алыстап, өзін өзгелерден жоғары қоюын білдіреді.

Мұрнын көкке көтеру фразеологизмі «менменсіді, дандайсыды, шамадан тыс көкірегін керді, паңданды» мағынасын берілдіреді:

Бай сонда көтермес пе мұрнын көкке,

Етер ме «көтердің» деп оларға өкпе.

Аурусыз «хақ-түфә» деп құр жөтеліп,

Паңдықты байқатпас па төңірекке (С. Торайғыров).

Бұл қолданыста адамның мұрнының жоғары бағытталуы оның әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан өзгелерден жоғары тұруға ұмтылысын бейнеленеді.

Мұрнын көкке шүйіру фразеологизмі «тәкаппарлану, өзін басқадан жоғары санау, менсінбеу» мағынасын білдіреді. *Мұрныңды неге шүйіресің? Әкем бастық деп көкірегіңе нан піспесін. Мен ешкімге ақымды жібере қоймаспын, білдің бе?* (М. Иманжанов). және *Бірталай жазушыларымыз оқиғалардың уақыт елегінен екшеліп өтуін күтіп, келелі, кесек туындыларды кемелді күнде береміз деп, әдебиеттің «ұшқыр кавалериясы» – шағын жанрларға мұрнын шүйіре қарайды* («Қазақ әдебиеті»). Фразеологизмдегі жоғары бағытталған қимыл адамның өзгелерді менсінбеуін, өзін ерекше тұлға ретінде көрсетуге ұмтылысын білдіреді. Мұрынның аспанға бағытталуы мұнда әлеуметтік теңдіктен алшақтаудың және тәкаппарлықтың символдық көрсеткіші қызметін атқарады.

Көкке қарау фразеологизмі «менсінбеу, паңсыну, дандайсу» мағынасында жұмсалады.

*Сорлы сені қатарға қашан алды,
Сайлауда көкке қарап ақиясың (Жамбыл).
Бидайлар басы толық иіліп тұр,
Дән берген қожасына сиынып тұр.
Басында бұл Бидайдың дәні болмай,
Кекірейіп, көкке қарап бүлініп тұр (А. Байтұрсынов).
Толығып еді мал айдап,
Төрт түлік дәулет қара айдап.
Бұл да көкке қарады,*

Қазына жинап сарайлап – деген өлең жолдарынан адамның назары жердегі шынайы ортадан алыстап, жоғары кеңістікке бағытталуы арқылы қоғамнан оқшаулану, өз дәрежесін өзгелерден жоғары қою және менмендік мінез бейнеленеді.

Аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ фразеологизмі адамның ешкімнен артық еместігін, барлық адамның табиғаты мен жаратылысы бірдей екенін білдіреді. *Ол да біз сияқты қарапайым пенде, аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ, несіне сонша паңданады?* Бұл қолданыста **аспаннан түсу** ерекше жаратылудың немесе артықшылықтың символы ретінде алынған. Алайда тіркестегі болымсыздық мағынасы тәкаппарлықты көрсетіп тұр.

Аспандап кету фразеологизмі адамның өзін өзгелерден жоғары қоюын, шектен тыс паңдануын білдіреді. *Байлығы көбейген соң тым аспандап кетті, бұрынғы ағайынды танымай қалды.* Мұнда адамның жерден ажырап, аспанға көтерілуі оның әлеуметтік және рухани тұрғыдан қарапайым ортадан алшақтауын білдіреді. Қазақ дүниетанымында жер тұрақтылық пен шынайылықтың символы болса, негізсіз «аспандау» табиғи тепе-теңдіктің бұзылуын көрсетеді.

Ә) Қысым және психологиялық күйзеліс көрінісі. Қазақ тілдік санасында аспан мен жер ғаламдық тәртіптің, тұрақтылық пен үйлесімнің символдары болып табылады.

Аспанды алақандай, жерді тебінгідей ету фразеологизмі - бір тарының қауызына сыйғызу, қатты қыспаққа алу мағынасын білдіреді: *Күреңбай аспанды алақандай, жерді тебінгідей еткен қатал райынан қайтып, имантаразы қалыпқа келді (С. Омаров) және Аспанды алақандай, жерді тебінгідей етіп тұрған қаныпезер қоңыр жал бәрібір бүлк етпей жатып алды (Ә. Кекілбаев).* Бұл мысалдар шексіз ғаламның символдық тұрғыдан кішіреюі адамның еркіндігінің шектелуін, жан дүниесінің қысылуын және тығырыққа тірелген психологиялық күйін бейнелейді.

Аспанға ұшса да, жерге батса да жоқ қылады/ аспанға ұшса аяғынан тартады, жерге кірсе желкесінен тартады тіл бірліктерінде адамның үздіксіз қысым көруін, қудалануы мен қауіп жағдайында болуын білдіреді. *Өлтірген кім екенін айт! Аспанға ұшса да, жерге батса да жоқ қылам! – деп ақырады би (Қазақ ертегілері).* Мұнда аспан мен жер адам жасырынуы мүмкін бүкіл

кеңістікті қамтып, адамның өзін қауіпсіз сезіне алмауын, психологиялық қысымның барлық жерге таралғанын көрсетеді.

Аяғы аспаннан келу фразеологизмі - күлі көкке ұшу, тас-талқаны шығу, сәтсіздікке ұшырау» мағынасында жұмсалады. *Туісті наныңды жеп жайыңа жүр. Әйтпесе аяғың аспаннан келеді* (С. Шәріпов).

Желігем деп, орынсыз секірем деп,

Жатқандар бар аяғы көктен келіп (Қ. Аманжолов) деген мысалдарда қалыпты кеңістіктікте аяқтың жоғарыдан келіп, шалынуы адамның жеңілісін, абыройсыз қалуын және өмірлік тепе-теңдігінің бұзылуын білдіріп, ескерту мағынасында қолданылған.

Көк көкіретін, жер тімірету фразеологизмі аса ауыр күйзелісті, қоғамдық апатты немесе жаппай зардап әкелген оқиғаны білдіреді. *Соғыс елдің еңсесін түсіріп, көк көкіретін, жер тіміретті емес пе?* (А.Тоқмағамбетов). Мұнда бүкіл ғаламдық кеңістіктің шайқалуы адамның немесе қоғамның психологиялық күйзелісінің ауқымын ұлғайтып көрсететін гиперболалық модель ретінде көрінеді.

Ағылшын тіліндегі **the heavens are weeping** (көк те жылап тұрғандай) идиомасы қайғы-қасіреттің тереңдігін білдіреді. *On the day of the old king's funeral, the heavens were weeping* (Қарт патшаны жерлеу рәсімі өткен күні көк те жылап тұрғандай еді.). Жаңбыр табиғат құбылысы ретінде емес, аспанның қайғыруының белгісі ретінде концептуалданып, адамның ішкі мұңы бүкіл ғаламға таралып, табиғаттың өзі сол қайғыға ортақтасқандай әсер туғызады.

Осылайша қазақ және ағылшын тілдік бейнесінде аспан қалыпты жағдайда еркіндік пен кеңдіктің символы болса, болымсыз эмоционалдық контексте оның тарылуы, төңкерілуі немесе қайғыруы адамның психологиялық күйзелісі мен өмірлік қиындықтарының когнитивтік моделі ретінде көрінеді.

Б) Ашу-ыза, үрей және деструктивті эмоциялар көрінісі. Аспан қалыпты жағдайда үйлесім мен тұрақтылықтың символы болса, жағымсыз эмоциялық контексте қауіптің, алаңдаушылықтың және психологиялық тепе-теңдіктің бұзылуының көрсеткішіне айналады. Аспанның қараюы, қозғалысқа түсуі немесе күйреуі адамның ішкі эмоциялық әлеміндегі тұрақсыздықты ғаламдық кеңістік арқылы бейнелейді.

Жер-көкті басына көтеру фразеологизмі «қатты дүрлігу, қатты айқай-шу шығару» мағынасында берілген. *Кім тиді, о не болды? – деді Тіспай, жер-көкті басына көтере шыңғырған баласына төніп кеп* (Р. Райымқұлов). Адамның эмоциялық күйі соншалықты күшейгендіктен, оның әрекеті бүкіл әлемді дүрліктіріп жатқандай әсер береді. Жер мен көктің қатар алынуы эмоция қарқындылығының шегіне жеткенін көрсетеді.

Көкті көшіру фразеологизмі сөздікте «дабылы жер жарды, әлемді жаңғырықтырды» мағынасында түсіндіріледі. *Дария беттегі болып жатқан айқастың даусы көкті көшіріп кетті* (С. Айни).

Күңіренетті ойды, қырды өңшең күлік,

Арқаны дүбірлетті дүбір қылып.

Көшіріп жерді, көкті келеді аттар,

Керілген кең даланы бүлдіріп (І. Жансүгіров). Мұнда адамның немесе оқиғаның әсері соншалықты күшті болғандықтан, қозғалмайтын аспанның өзі орнынан қозғалғандай бейнеленеді. Фразеологизм эмоциялық жарылыстың, дүрбелеңнің және агрессияның жоғары деңгейін білдіреді.

Қара аспанды жаудыру, қара аспанды төндіру фразеологизмдері «уайым-қайғыны, қауіп-қатерді асыра айту, үрей туғызу» мағынасында берілген. *Бұл от қайтып бықсымасын десең, жаудыра бер қара аспанды мынаның төбесіне! Ұшыр зәресін! Сонда сенің қасыңда ойнайды* (М. Иманжанов). Қазақ дүниетанымында қара түс көбіне қауіптің, белгісіздіктің және жағымсыздықтың символы болып табылады. Сондықтан қара аспан образы алдағы қатердің психологиялық бейнесіне айналады. Мұнда қауіп нақты құбылыс ретінде емес, адамның санасында үлкейтілген үрей формасында көрінеді.

Аспанды алақандай, жерді тебінгідей ету – Өте ауыр қыспаққа түсу, тығырыққа тірелу, дәрменсіздік пен үлкен қайғы-қасіреттің әсерінен жан дүниенің қысылуы. *Жалғыз ұлынан айырылған сорлы ананың қайғысы аспанды алақандай, жерді тебінгідей етті.* Қазақ халқының дүниетанымында аспан еркіндіктің символы. Алайда, адам басына күн туған қиын сәттерде алып ғаламның символикалық тұрғыдан кішіреюі («алақандай болуы») еркіндіктен айырылуды, мәселенің шешілмейтіндей ауырлығын және психологиялық стрестің шегіне жеткенін визуалды түрде кодтайды.

Ал ағылшын тіліндегі **blow sky-high** (аспаннан асыра үрлеу) идиомасы белгілі бір жоспарды, дәлелді немесе жағдайды күл-талқан ету, үлкен жанжал шығару мағынасында қолданылады. *The new evidence will blow his alibi sky-high* (*Жаңа айғақтар оның алибиін тас-талқан етеді.*) Бұл қолданыста аспанға қарай жарылу образы деструктивті күштің шектен шыққан деңгейін көрсетеді. Нысанның бөлшектеніп, көкке ұшуы оның толық күйреуін білдіреді.

The sky is falling (Аспан құлап бара жатыр) идиомасы ағылшын мәдениетінде негізсіз үрей мен байбаламды білдіреді. *Don't panic just because the stock market dipped slightly; you always act like the sky is falling* (Акциялар нарығы сәл төмендеді екен деп байбалам салма; сен үнемі аспан құлап жатқандай әрекет етесің.). Бұл идиоманың негізінде ағылшын фольклорындағы Chicken Little ертегісі жатыр. Мұнда аспанның құлауы шынайы апат емес, адамның болмашы оқиғаны шектен тыс әсірелеп қабылдауын сипаттайтын ирониялық модель ретінде қолданылады.

Sky-high anger (аспаннан жоғары ашу) тіркесі адамның ашу-ызасының бақылаудан шығып, өте жоғары деңгейге жетуін білдіреді. *His sky-high anger scared everyone in the meeting room.* (Оның шектен шыққан ашуы жиын залында отырғандардың бәрін қорқытып жіберді.) Мұнда аспан биіктігі эмоция қарқындылығының өлшеміне айналған. Ашу жоғарылаған сайын оның деструктивті әсері де күшейе түседі.

В) Қиялдау, иллюзия және шынайылықтан алшақтау көрінісі. Бұл топқа адамның нақты өмірден алшақтап, орындалуы қиын қиялдарға берілуін немесе қол жеткізуі екіталай мақсаттарды көздеуін білдіретін фразеологиялық бірліктер жатады.

Head in the clouds (басының бұлттар арасында болуы)- бұлт арасында жүру; қиялға берілу; шынайы өмірден алшақ болу. Ағылшын тіліндегі *head in the clouds* идиомасы адамның өмір шындығынан алшақтап, қиял әлемінде өмір сүруін білдіреді. *He always has his head in the clouds, dreaming of becoming a rock star instead of studying.* (Ол үнемі бұлт арасында жүргендей, оқудың орнына рок-жұлдыз болуды армандай береді.), *Maybe it's good for me to be brought down to earth again. I had my head in the clouds, didn't I?* (Мүмкін, қайтадан жерге түскенім мен үшін жақсы болған шығар. Өйткені осы уақытқа дейін қиял әлемінде жүрген едім ғой.) және *I'm so practical, a little too solid perhaps, while you are, and always will be, in the clouds* (Мен өте практик адаммын, бәлкім, тіпті шектен тыс та шығармын. Ал сен болсаң, әрқашан қиял жетегінде жүретін адам болып қаласың.). Бұл идиомада адамның басының бұлттар арасында орналасуы оның нақты өмірден, күнделікті шындықтан алшақтап, қиял әлемінде өмір сүруін білдіреді. Ағылшын мәдениетінде бұл тіркес көбіне сын немесе жеңіл ирония реңкімен қолданылады.

Pie in the sky (аспандағы бәліш) идиомасы – орындалуы екіталай арман; бос үміт; құр қиял. *When I'm gone this'll all be yours, son,' the old man used to say, sweeping his hand over his rolling acres. But it was like pie in the sky to Clarry slaving from sunup to sundown, on pocket money* (Мен дүниеден өткен соң, мұның бәрі сенікі болады, балам, – деп қарт кісі көкжиекке дейін созылған кең алқаптарды қолымен нұсқайтын. Бірақ таңнан кешке дейін болмашы тиын үшін еңбек етіп жүрген Кларри үшін бұл сөздердің бәрі орындалуы екіталай құр қиял сияқты еді.). Бұл контекстерден байқайтынымыз *pie in the sky* болашақта уәде етілгенімен, шын мәнінде жүзеге асуы күмәнді үмітті білдіреді. *Donnington: "...It sounds to me just like so much preaching. We're in a tough spot here. And I don't care about pie in the sky* – (Доннингтон: ...Мұның бәрі маған құр уағыз сияқты естіледі. Біз қазір өте қиын жағдайда тұрмыз. Сондықтан бос уәделер мен орындалмайтын үміттердің маған қажеті жоқ). Бұл мысалда *pie in the sky* нақты шешімі жоқ, тек сөз жүзіндегі жұбату мен жалған уәде мағынасында жұмсалған.

Castle in the sky (Аспандағы сарай) идиомасы нақты негізі жоқ утопиялық жобаны білдіреді. *Instead of building castles in the sky, you should focus on your real problems* (Аспандағы сарайларды тұрғызғанша, нақты мәселелеріңе көңіл бөлгенің жөн). Мұнда тірексіз аспанда орналасқан сарай бейнесі шынайы негізі жоқ, жүзеге асуы екіталай жоспарларды білдіреді. Ағылшын лингвомәдениетінде бұл идиома прагматикалық ойлауға қарама-қарсы қойылатын қиялдау символы ретінде қолданылса, қазақ тіліндегі *көкте тұрған жұлдыз, аспандағы айды алу* фразеологизмі «қол жетпес арман» мағынасында берілген. Жұлдыз адамның арманға қол созудың нышаны болғанымен, оған жетудің қиындығы ерекше көрсетіледі. Алайда ағылшын тіліндегі берілген бірліктерден айырмашылығы келемеждеу немесе ирония емес, арманның асқақтығы басым. Осылайша, ағылшын лингвомәдениетінде аспан көбіне шынайылықтан алшақ, прагматикалық негізі жоқ қиялдардың символы ретінде концептуалданса, қазақ дүниетанымында аспан қол жетпес болса да құнды арман және рухани бағдардың мекені ретінде танылады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «аспан/sky» компонентті фразеологизмдерде аспан кеңістігінің қалыпты күйден ауытқуы адамның психоэмоционалдық жай-күйімен сабақтастырылады. Алайда мәдени ерекшеліктер де байқалады. Қазақ дүниетанымында аспан сакралды және әлеуметтік-моральдық тәртіптің символы ретінде қабылданып, *мұрнын көкке көтеру, аспандап кету* тәрізді бірліктерде менмендік пен әлеуметтік оқшаулануды білдіреді. Ал *аспанды алақандай, жерді тебінгідей ету, көк көкіретіп жер тітірету* қолданыстарында кеңістіктің бұзылуы қоғамдық немесе жеке дағдарыстың метафорасы ретінде көрінеді.

Ағылшын лингвомәдениетінде аспан көбіне прагматикалық тұрғыдан концептуалданады. Сондықтан *head in the clouds, pie in the sky, castle in the sky* идиомалары шынайылықтан алшақ қиялды білдірсе, *the sky is falling* болмашы қауіпті әсірелеуді сипаттайды. Осылайша, қазақ мәдениетінде аспан әлеуметтік-моральдық құндылықтармен сабақтасса, ағылшын дүниетанымында ол шынайылық пен қиялдың арақатынасын бағалайтын прагматикалық өлшем ретінде көрінеді.

4. Аспан/Sky компонентті фразеологизмдегі сакралды және жоғарғы жазалаушы күш көрінісі.

Тілдік сана мен концептуалды метафоралар жүйесінде «Аспан» космонимі адам баласының тағдырына, моральдық-этикалық болмысына және экзистенциалдық бағдарына тікелей ықпал етуші Тәңірлік (Құдайлық) макрокосмостың, сакралды әділеттіліктің және трансцендентті зауалдың [101, p. 828] лингвомәдени эквиваленті болып табылады.

А) Аспан – жоғарғы тәңірлік күш пен моральдық төреші. Қазақ және ағылшын дүниетанымында аспан тек физикалық кеңістік емес, адам тағдыры мен мінез-құлқына баға беретін жоғарғы трансцендентті күштің мекені ретінде қабылданады. Осыған байланысты аспан ақиқаттың, ар-ұжданның, әділеттің және моральдық жауапкершіліктің символдық орталығына айналған.

Көкке жақын – көкке жақын мақалы халыққа қызмет етудің, көптің ризашылығына бөленудің рухани құндылығын білдіреді. Бұл қолданыста «көк» ұғымы Жаратушының, әділеттің және рухани кемелдіктің символы ретінде көрінеді. Адамның қоғамға жасаған игі ісі оны символдық тұрғыдан көкке, яғни Құдайлық әділеттікке жақындатады. Мұнда әлеуметтік ізгілік пен рухани биіктік өзара сабақтас концептілер ретінде танылады.

Көк аспан куә тіркесі адамның өз сөзінің немесе ісінің шындығын ең жоғарғы сакралды күш алдында растауын білдіреді. Бұл қолданыста аспан адам әрекеттерінің сыртқы бақылаушысы ғана емес, ақиқаттың абсолютті өлшемі ретінде концептуалданады. Қазақ дүниетанымында ант беру мен серттесу рәсімдерінде көк пен тәңірлік күшке жүгіну адамның ар-ұждан тазалығын дәлелдеудің ең жоғарғы формасы саналған.

Аспаның ашық болсын, төбеңе бұлт айналмасын бірлігі қазақ мәдениетіндегі ең көне бата-тілектердің бірі болып табылады. *Сапарың сәтті болсын, аспаның ашық болсын, төбеңе бұлт айналмасын, қарағым!* Бұл қолданыста ашық аспан тыныштықтың, берекенің және рухани үйлесімнің

белгісі ретінде көрінеді. Ал бұлт қайғы-қасірет пен өмірлік қиындықтардың символы ретінде оған қарама-қарсы қойылады. Сондықтан аталған тілек адамның сыртқы өміріндегі амандық пен ішкі жан дүниесіндегі тыныштықтың сақталуын білдіреді.

Ағылшын тіліндегі *by heaven!* және *by heavens!* оралымдары салтанатты ант беру немесе айтылған пікірдің шынайылығын күшейту мақсатында қолданылады. *By heaven, I am telling the truth* (Көк аспан куә, мен шындықты айтып тұрмын) [120,р. 186]. Бұл қолданыстағы *heaven* Құдайдың мекені әрі ақиқаттың жоғарғы куәгері ретінде көрінеді. Сондықтан сөйлеуші өз сөзінің дұрыстығын дәлелдеу үшін аспанды куәлікке тартады.

Heaven knows идиомасы белгілі бір мәселенің жауабы немесе ақиқаты тек Жоғарғы күшке ғана мәлім екенін білдіреді. *Heaven knows what will happen next* (Одан әрі не боларын бір Алла біледі.). Мұнда адамның таным мүмкіндігінің шектеулілігі мен аспанның бәрін білуші қасиеті қарама-қарсы қойылады. Ақиқаттың толық өлшемі адамға емес, жоғары күшке тән деп есептеледі.

For heaven's sake! лепті оралымы таңырқау, өтініш айту немесе наразылық білдіру кезінде қолданылады. *For heaven's sake, be careful!* (Құдай үшін, абай болшы!). Бұл тіркесте де аспан адамның іс-әрекетіне ықпал ете алатын сакралды күш ретінде қабылданады. Сондықтан сөйлеуші өз өтінішінің әсерін күшейту үшін Құдайлық кеңістікке жүгінеді.

Осылайша қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде аспан моральдық құндылықтардың, ақиқаттың және әділеттіліктің жоғарғы өлшемі ретінде концептуалданады. Қазақ дүниетанымында бұл модель тәңірлік таным мен бата-тілек арқылы көрініс тапса, ағылшын мәдениетінде христиандық дүниетаныммен сабақтасып, ант беру, куәлікке тарту және моральдық жауапкершілік мәндерінде сақталады.

Ә). Аспан – береке, нығмет және тәңірлік сый көзі – аспанның адам өміріне игілік, береке, бақ-дәулет және тағдырдың оң сыйын жіберуші сакралды күш ретінде көрінетін *көктен түсті, көктен сұрағаны жерден табылды, көкке қолын жайды, көкке қарап тебіренді, a match made in heaven* (неке аспанда жасалады) фразеологиялық бірліктерін қамтиды.

Көктен түсті фразеологизмі күтпеген жерден келген көмек, мүмкіндік немесе игілікті білдіреді. *Қатты қысылып отырғанда бұл көмек бізге көктен түскендей болды* – Мұнда аспан адамның өз күшімен қол жеткізе алмаған қажетінің кенеттен орындалуына себеп болатын тылсым кеңістік ретінде концептуалданады және оның негізінде «игіліктің бәрі жоғарыдан келеді» деген көне мифологиялық түсінік жатыр.

Көктен сұрағаны жерден табылды фразеологизмі адамның көптен күткен тілегі мен арманының күтпеген жерден орындалуын білдіреді. Бұл тіркесте «көк» пен «жер» оппозициялық жұп ретінде көрінеді. Тілек көктен сұралады, ал оның нақты жүзеге асуы жер бетінде іске асады. Осылайша аспан тілек пен үміттің сакралды мекені, ал жер оның материалдық орындалу кеңістігі ретінде танылады.

Көкке қолын жайды тіркесі адамның Жаратушыдан медет сұрауын, дұға етуін және үміт артуын білдіреді. *Жолаушы сапарға шығар алдында көкке қолын жайып, амандық тіледі* – Адам мен Тәңір арасындағы байланыс вертикальді бағыт арқылы бейнеленіп, аспан адамның рухани сұраныстары бағытталатын жоғарғы күштің мекені ретінде көрінеді.

Көкке қарап тебіренді тіркесі адамның толғаныс үстінде тағдыр, өмір немесе болашақ туралы ойға берілуін білдіреді. *Қарт ұзақ үнсіз отырып, көкке қарап тебіренді*. Мұнда аспан рухани тыныштықтың, үміттің және адамның ішкі жан дүниесі бағытталатын сакралды кеңістіктің символы болып табылады. Адамның көкке қарауы оның өзінен жоғары тұрған күшпен рухани байланыс орнатуға ұмтылуын көрсетеді.

Қазақ дүниетанымында көк пен аспан Тәңірдің мекені, адам тағдырын реттеуші әрі береке мен ырыстың бастауы ретінде қабылданған. Сондықтан адам өміріндегі күтпеген игілік, орындалған тілек немесе тағдырдың ерекше сыйы көбіне аспанмен байланыста түсіндіріледі.

Ағылшын лингвомәдениетінде де **heaven** концептісі адамның бақыты мен үйлесімінің жоғарыдан берілген сый екендігін білдіретін сакралды кеңістік ретінде көрінеді.

A match made in heaven идиомасы мінсіз үйлесімділікті, тағдыр қосқан жарасымды жұпты білдіреді. *John and Sarah are a match made in heaven* (Джон мен Сара бір-біріне арнап жаратылғандай мінсіз жұп.). Бұл идиомада *heaven* адамдар тағдыры алдын ала белгіленетін қасиетті кеңістік ретінде көрінеді [122,с. 155]. Екі адамның үйлесімі кездейсоқтық емес, жоғары күштің сыйы және тағдырдың ерекше тартуы ретінде бағаланады.

Осылайша қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде аспан адамның өміріне игілік, береке және бақыт жіберетін сакралды күштің символы ретінде концептуалданады. Қазақ дүниетанымында бұл түсінік Тәңірлік таныммен және бата-дұға мәдениетімен сабақтас болса, ағылшын мәдениетінде христиандық дүниетаным негізінде тағдырдың игі сыйы мен үйлесім ұғымдарымен байланысты көрінеді.

Б) Аспан – сакралды жаза мен тәңірлік кәр көзі – аспанның әділет орнатушы, жаза жіберуші және адам әрекеттеріне баға беруші сакралды жоғарғы күштің символы болып табылады.

Көк кәріне ұшыра!, көк келсін! қарғыс мәнді бірлігі адамның Тәңір қаһарына ұшырауын тілеу мақсатында айтылады. *Жетімнің ақысын жеген оңбаған, көк кәріне ұшыра!* – көк әділетсіздікке қарсы әрекет ететін жоғарғы соттың қызметін атқарады. Жаза адам қолынан емес, сакралды күш тарапынан берілуі тиіс деп түсініледі.

Көктей кетейін! тіркесі ант-қарғыс мәнінде жұмсалады. *Көктей кетейін, егер өтірік айтып тұрсам!* – сөйлеуші өз сөзінің шындығын дәлелдеу үшін өзін Тәңір жазасына тапсырады. Яғни көк ақиқат пен жалғанды айыратын ең жоғарғы төреші ретінде көрінеді.

Қара аспан айналып түскір! қарғысында түркілік дүниетанымдағы қасиетті Көк-Тәңір ұғымы теріс мәнде трансформацияланады. Қарғыс

құрамындағы қара компоненті қайғы-қасірет, зауал және апат семаларын күшейтіп, аспанның қалыпты қорғаушы әрі өмір беруші қызметін жоққа шығарады. Нәтижесінде «қара аспан» бейнесі Тәңір қаһарының, ғаламдық күйреу мен сакралды жазаның символына айналады. Мұнда аспанның «айналып түсуі» әлемдік тәртіптің бұзылуын білдіретін космостық апат моделі ретінде көрініс тауып, қарғыс адресатына ең ауыр қасіретті тілеу мәнін үстейді.

Ал **О, көк тігілгір!** қарғысында көк өзінің бастапқы сакралды мәнін сақтайды. Мұнда қарғыс иесі қарсы жаққа Көктің қаһары мен Тәңірлік кәрдің түсуін тілейді. Қолданыстың негізінде көне түркілік Көк-Тәңір туралы мифологиялық түсінік жатыр. Сондықтан бұл қарғыс аспанды әділет орнатушы әрі жазалаушы жоғарғы күш ретінде танытып, адамның теріс әрекетіне жауап беретін сакралды субъект бейнесін қалыптастырады.

Ақ сүтін көкке сауды тіркесі ана қарғысының ең ауыр түрлерінің бірі болып саналады. Ол қатты назалану, шарасыз күйге түсу және аналық қарғысын айту мағынасында жұмсалады. *Егер бұл арманымды орындамаса, ақ сүтімді көкке сауып өтем* (І. Есенберлин).

Егер сұлу дүниені

Талқандатсаң тас жүрекке,

Жан күйдіріп іштің шері,

Ана сүтін сауар көкке (Д. Әбілев).

Бұл қолданыста **ақ сүт** ана мен бала арасындағы ең қасиетті рухани байланыстың, аналық мейірім мен ақ ниеттің символы ретінде көрінеді. Қазақ дүниетанымында ана сүті киелі ұғымдардың қатарына жатады, сондықтан одан безіну немесе оны тәрк ету ананың соңғы моральдық үкімі ретінде қабылданады. Ал **көк** Тәңірлік әділет пен жоғарғы сакралды күштің мекені ретінде танылады. Тіркестің когнитивтік негізінде жердегі ең қасиетті құндылықтың – ана ақысының көкке, яғни Тәңірге тапсырылуы туралы түсінік жатыр. Ана баласына немесе қиянат жасаған адамға тікелей жаза бере алмайтын жағдайда өзінің ақ сүтін Көкке аманат етіп, әділеттің орындалуын Жоғарғы күштен күтеді. Сондықтан бұл қолданыс жай қарғыс емес, моральдық және сакралды төрелікті Тәңірдің өзіне жүктеу актісі болып табылады. Осылайша, **ақ сүтін көкке сауды** тіркесінде екі қасиетті концепт – **ақ сүт** және **көк** тоғысып, әділетсіздікке қарсы бағытталған Тәңірлік жаза мен рухани зауал шақырудың ерекше лингвомәдени моделін қалыптастырады.

Ағылшын тіліндегі ***punishment from the heavens*** (Аспаннан келген жаза) тіркесі басқа түскен ауыртпалықты немесе нәубетті жоғарыдан жіберілген жаза ретінде қабылдауды білдіреді. *Many believed the disaster was a punishment from the heavens* (Көпшілік бұл апатты көктен келген жаза деп қабылдады). Мұнда *heavens* адам әрекетіне жауап беретін әрі әділет орнататын трансцендентті күш ретінде концептуалданады.

Heaven forbid! (*Құдай сақтасын!*) идиомасы жағымсыз оқиғаның орын алмауын тілеу үшін қолданылады. *Heaven forbid that anything should happen to the children* (*Құдай сақтасын, балаларға бірдеңе бола көрмесін.*). Бұл оралымда *heaven* (аспан, жұмақ) адамның тағдырына ықпал ететін және оны жамандықтан

қорғай алатын жоғарғы құдіретті күш ретінде концептуалданады. Сондықтан сөйлеуші ықтимал қауіптің алдын алу үшін сакралды күшке жүгініп, оның араша түсуін тілейді. *Heaven forbid* оралымы ағылшын тіліндегі көне *God forbid* формасынан өрбіген. Бұл тіркес христиандық діни мәтіндерде кең қолданылып, бастапқыда Құдайдың қалауы бойынша жамандықтың болмауын тілеу мағынасын білдірген. Зерттеушілер оның библиялық қолданыстармен байланысты екенін, әсіресе ағылшын тіліндегі 1611 жылғы King James Bible аудармасы арқылы кең таралғанын көрсетеді. Кейінірек діни реңкі біршама әлсіреп, *God forbid* пен *Heaven forbid* формалары күнделікті сөйлеу тілінде де жағымсыз оқиғаның алдын алуға бағытталған тұрақты идиомалар ретінде орнықты (<https://www.theidioms.com>). Ағылшын дүниетанымындағы *Heaven* концептісінің адамды қорғайтын және тағдырға ықпал ететін трансцендентті күш ретінде қабылданатынын көрсетеді. Мұнда аспан жазалаушы субъект емес, керісінше, жамандықтың бетін қайтарушы сакралды қорғаушы қызметін атқарады. Қазақ тіліндегі *Құдай сақтасын!*, *Төбеңе бұлт айналмасын!*, *Аспаның ашық болсын!* тәрізді тілектермен функционалдық тұрғыдан сабақтас келеді.

Осылайша қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде аспан тек игіліктің емес, әділет пен жазаның да көзі ретінде танылады. Алайда қазақ мәдениетінде бұл түсінік қарғыс, ант және сакралды зауал формулалары арқылы айқынырақ көрінсе, ағылшын мәдениетінде христиандық дүниетаным аясында Құдайлық жаза мен қорғау идеяларымен сабақтасады.

В. Аспан – тағдыр мен тосын өзгерістер кеңістігі – аспанның адам өміріндегі күтпеген оқиғалардың, тосын өзгерістердің және тағдырлық бетбұрыстардың символы ретінде көрінетін *көктен түсті*, *көктен сұрағаны жерден табылды*, *out of the clear blue sky*, *a bolt from the blue* тілдік бірліктері жатады: Қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде аспан көбіне адам еркінен тыс жүзеге асатын оқиғалардың бастауы ретінде концептуалданады. Мұндай қолданыстарда аспан жоғары кеңістік ретінде белгісіздікпен, тосындықпен және тағдырдың күтпеген шешімдерімен байланыстырылады. Сондықтан адамның алдын ала болжай алмаған өзгерістері мен кенеттен болған оқиғалары аспан арқылы бейнеленеді.

Көктен түсті – ойда жоқта, күтпеген жерде пайда болды немесе алыстан іздегені аяқ астынан кезіге кетті мағынасындағы фразеологизмі екі түрлі мағыналық қырдан қолданылады. Бір жағынан ол күтпеген игілікті, сәттілікті немесе көмекті білдірсе, екінші жағынан ойда жоқта пайда болған адамды, құбылысты немесе жағдайды сипаттайды. *Көктен түсті ме, жерден шықты ма, бұл пәле, қайдан тап бола кетті* немесе *Е, жігітім, сенің тілегенің болды, көктен сұрағаным жерден табылды*. Мұнда аспан адамның қолы жетпейтін арман мен тілектің мекені ретінде көрінсе, оның жерден табылуы тағдырдың күтпеген оң шешімі ретінде қабылданып, аспан оқиғаның нақты себебі мен бастауын түсіндіру мүмкін болмайтын тылсым кеңістік ретінде көрінеді. Сондықтан қазақ тілдік санасында аспан көбіне адам еркінен тыс жүзеге асатын өзгерістердің, күтпеген мүмкіндіктердің және тағдырлық бұрылыстардың қайнар көзі ретінде концептуалданады.

Out of the blue / out of the clear blue sky (ашық көк аспаннан тыс) идиомасы ешқандай ескертусіз, кенеттен болған оқиғаны білдіреді. Мысалы: *Emily received a scholarship offer out of the blue just days before the semester began* (Эмили оқу семестрі басталардан бірнеше күн бұрын күтпеген жерден шәкіртақы ұсынысын алды); *After years without speaking, Jessica appeared out of the blue at her old friend's wedding* (Көп жылдар бойы хабарласпаған Джессика ескі досының тойына аяқ астынан келді). Бұл идиоманың шығу төркіні табиғи құбылыстармен байланысты. Ашық әрі бұлтсыз көк аспаннан кенеттен найзағай ойнауы немесе күн күркіреуі тәрізді сирек құбылыстар негізінде қалыптасқан. Қалыпты жағдайда ашық аспан тыныштық пен тұрақтылықтың символы болғандықтан, дәл сондай кеңістіктен күтпеген оқиғаның пайда болуы тосындықтың ең жоғары дәрежесін білдіреді. XIX ғасырда бұл бейне бастапқыда *a bolt out of the blue* түрінде қолданылып, кейін қысқарып *out of the blue* болып ауысқан (<https://www.theidioms.com>).

A bolt from the blue (көктен түскен шүріп) идиомасы адамның өміріне кенеттен әсер еткен ауыр хабарды немесе тағдырлық өзгерісті білдіреді. Мысалы: *The company's bankruptcy was a bolt from the blue for all the employees* (Компанияның банкротқа ұшырауы барлық қызметкерлер үшін төбеден жай түскендей әсер етті); *The sudden uprising in many parts of the country was a bolt from the blue for the ministry* (Елдің көптеген өңірлеріндегі кенет көтеріліс министрлік үшін күтпеген жағдай болды). Идиоманың негізінде метеорологиядағы нақты табиғи құбылыс жатыр. Найзағай кейде дауыл бұлттарынан бірнеше шақырым қашықтыққа ұшып барып, ашық аспаннан түскендей әсер қалдырады. Метеорологтар мұндай құбылысты *bolt from the blue* деп атайды. Кейін бұл атау күнделікті тілде күтпеген әрі тағдырлық сипаттағы оқиғаларды білдіретін тұрақты идиомаға айналған (<https://www.theidioms.com>). Қазақ тіліндегі *көктен түсті* фразеологизмі мен ағылшын тіліндегі *out of the blue* идиомасы ортақ когнитивтік негізге сүйенеді. Екі тілдік бірлікте де аспан адамның бақылауынан тыс жатқан, күтпеген оқиғалардың бастау көзі ретінде концептуалданады.

Осылайша, «Аспан/Sky» компонентті фразеологизмдерде аспан жоғары моральдық күштің, береке мен жазаның, сондай-ақ адам еркінен тыс жүзеге асатын оқиғалардың символы ретінде концептуалданады. Екі тілдік дерекке ортақ белгі – аспанның трансцендентті күшпен байланыстырылуы.

Сонымен бірге мәдени ерекшеліктер де байқалады. Қазақ лингвомәдениетінде аспан Көк-Тәңір, бата, қарғыс және ғарыштық тәртіп туралы түсініктермен сабақтасып, мифологиялық-ритуалдық сипатта көрінеді. Ал ағылшын мәдениетінде Heaven концептісі христиандық дүниетаным негізінде моральдық бақылау, құдайлық қамқорлық және рухани құтқарылу идеяларымен байланыстырылады. Сондықтан қазақ дүниетанымында аспанның этномәдени-мифологиялық қыры басым болса, ағылшын мәдени моделінде оның діни-этикалық сипаты айқынырақ көрінеді (кесте 7).

Кесте 7 - «Аспан» компонентті фразеологизмдердің тақырыптық тобының сандық көрсеткіші

Мағыналық-тақырыптық топтар	Қазақ тілі		Ағылшын тілі	
	Саны (n=60)	Пайыз (%)	Саны (n=40)	Пайыз (%)
«Аспан/Sky» космонимінің ауа-райын болжаудағы көрінісі.	12	20,0%	12	30,0%
«Аспан/Sky» компонентті фразеологизмдердегі адамның болымды психо-эмоционалдық күйі мен асқақ мақсатының көрінісі.	22	36,7%	12	30,0%
«Аспан/Sky» компонентті фразеологизмдердегі адамның болымсыз психо-эмоционалдық күйінің көрінісі.	9	15,0%	4	10,0%
Аспан/Sky компонентті фразеологизмдегі сакралды және жоғарғы жазалаушы күш көрінісі.	17	28,3%	12	30,0%
Жиынтық көрсеткіш	60	100%	40	100%

Жоғарыдағы кестеде берілген сандық көрсеткіштер қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Аспан/Sky» компонентті фразеологизмдердің мағыналық басымдықтарын айқындайды. Зерттеу нәтижелері екі лингвомәдениетте де аспан концептісінің физикалық кеңістіктен әлдеқайда кең семантикалық өрісті қамтитынын көрсетеді. Екі тілдегі материалдарда адамның болымды психо-эмоционалдық күйі мен асқақ мақсатына қатысты бірліктер жоғары үлеске ие. Қазақ тілінде бұл топ 36,7%-ды құраса, ағылшын тілінде 30,0%-ды көрсетеді. Бұл аспанның екі мәдениетте де арман, бақыт, жетістік және рухани көтерілу ұғымдарын бейнелейтін маңызды аксиологиялық код екенін дәлелдейді.

Аспанның сакралды және жоғарғы күш ретіндегі көрінісі де екі тілде кең таралған. Қазақ тілінде бұл топтың үлесі 28,3%, ағылшын тілінде 30,0% құрайды. Мұндай көрсеткіштер аспанның жоғары моральдық бақылаушы, тағдырды айқындаушы және трансцендентті күштің символы ретінде концептуалданатынын көрсетеді. Сонымен бірге қазақ тілінде бұл мағына Көк-Тәңір ұғымымен сабақтасса, ағылшын тілінде Heaven концептісі арқылы көрінеді.

Ауа райын болжау мен табиғи құбылыстарды сипаттайтын бірліктер қазақ тілінде 20,0%, ағылшын тілінде 30,0% үлеске ие. Бұл екі халықтың да аспанды табиғатты танудың маңызды құралы ретінде қабылдағанын көрсетеді. Дегенмен қазақ тілінде мұндай бірліктер көбіне мифопоэтикалық және этномәдени сипатта көрінсе, ағылшын тілінде эмпирикалық бақылау мен метеорологиялық тәжірибеге негізделеді.

Ең төмен көрсеткіш екі тілде де болымсыз психо-эмоционалдық күйлер тобында байқалады: қазақ тілінде – 15,0%, ағылшын тілінде – 10,0%. Бұл аспан бейнесінің көбіне жағымды, сакралды және жоғары құндылықтарды білдіретін символдық кеңістік ретінде қабылданатынын аңғартады.

Жалпы алғанда, сандық көрсеткіштер қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде аспан концептісінің негізгі қызметтері ретінде позитивті

аксиологиялық мағыналар мен сакралды мазмұнның басым екенін көрсетеді. Сонымен қатар қазақ тілінде аспанның эмоционалды-рухани қыры айқынырақ көрінсе, ағылшын тілінде метеорологиялық және сакралды қызметтері салыстырмалы түрде біркелкі таралған (кесте 8).

Кесте 8 - Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Аспан/Sky» компонентті фразеологизмдердің лингвомәдени сәйкестігі мен алшақтығының когнитивтік сипаттамасы

Мағыналық-тақырыптық топтар	Қазақ тілі фразеологизмдері	Ағылшын тілі фразеологизмдері	Салыстырмалы мәні	
			Сәйкестік	Алшақтық
1	2	3	4	5
«Аспан/Sky» космонимінің ауа-райын болжаудағы көрінісі.	Аспан айналып жерге түскендей, аспан аптап, күн шыжыды; Аспанның түбі тесілгендей, көк көбесі сөгілді; Аспан шайдай ашық	Light yellow sky at sunset, Pale yellow sky at sunset; Sheet lightning in clear sky, East wind and dark sky; Red sky at night, sailors' delight; Northwest wind and blue sky; Fleecy clouds with blue sky; Rainbow spans the sky	Аспан – табиғи құбылыстарды болжаудың әмбебап индикаторы	Қазақ тілінде – шаруашылықпен байланысты мифопоэтикалық модель; ағылшын тілінде – рационалды метеорологиялық бақылау басым
«Аспан/Sky» компонентті фразеологизмдердегі адамның болымды психо-эмоционалдық күйі мен асқақ мақсатының көрінісі.	Ақыл құсы адаспай аспандаса, Алтын айды аспаннан алу, Көкте тұрған жұлдыз; Аспанға қолы жету, Төбесі көкке жету, Бөркін аспанға лақтыру; Аруағы аспандау, Үні көк жару, Аспанға көтеру, Көкке көтеру, Жер-көкке сыйғызбау; Астыңғы ерні жер тіреп, үстіңгі ерні көк тіреп; Ат мініп, аспан асыну	To reach for the sky, To aim for the sky, The sky is the limit; To be in seventh heaven; To praise somebody to the skies	Аспан – жетістік, бақыт және жоғары құндылықтардың символы	Қазақ тілінде – рухани асқақтықпен қоғамдық мәртебе; ағылшын тілінде – жеке жетістікпен өзін-өзі жүзеге асыру моделі
«Аспан/Sky» компонентті фразеологизмдердегі адамның болымсыз психо-	Мұрнын көкке көтеру, Мұрнын көкке шүйіру, Аспанға қарау, Аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ, Аспандап кету,	Head in the clouds, Pie in the sky, Castle in the sky, Blow sky-high, The sky is falling, Sky-high anger, The heavens are	Аспан – эмоционалдық күйді бейнелейтін когнитивтік кеңістік	Қазақ тілінде – моральдық ауытқу мен өмірлік қысымның сакралды көрсеткіші;

1	2	3	4	5
Аспан/Sky компонентті фразеологизмдегі сакралды және жоғарғы жазалаушы күш көрінісі.	Көпке жақын – көкке жақын; Көк аспан куә; Аспаның ашық болсын; Көктен түсті 1. күтпеген игілік; 2) аяқ астынан пайда болған адам немесе оқиға; Көктен сұрағаны жерден табылды; Көкке қолын жайды; Көкке қарап тебіренді; Көк кәріне ұшыра; Көк келсін; Көктей кетейін; Қара аспан айналып түскір; О, көк тігілгір; Ақ сүтін көкке сауды	By heaven(s)!; Heaven knows; For heaven's sake!; A match made in heaven; Punishment from the heavens; Heaven forbid; Out of the clear blue sky; A bolt from the blue	Аспан – жоғары күштің, ақиқаттың және тағдырдың символы	Қазақ тілінде – Көк-Тәңір, бата және қарғыс концептілерімен сабақтас; ағылшын тілінде – Heaven концептісімен және христиандық дүниетаныммен байланысты

«Аспан/Sky» компонентті фразеологизмдерді салыстырмалы талдау қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінде аспан концептісінің әмбебап әрі мәдени-арнайы сипаттарын айқындады.

Ауа райын болжауға қатысты қолданыстарда екі тілде де аспан табиғи құбылыстарды бақылаудың негізгі нысаны ретінде көрінеді. Бұл Лакофф пен Джонсон сипаттаған адамның ортақ физикалық тәжірибесіне негізделген әмбебап концептуалды модельдердің сақталғанын көрсетеді. Алайда Көвечештің мәдени контекстегі метафоралар теориясы тұрғысынан алғанда, осы ортақ модель әр мәдениетте әртүрлі мазмұнда дамыған. Қазақ тілінде аспан құбылыстары көшпелі шаруашылықпен, жұт пен құт сияқты этномәдени ұғымдармен сабақтасса, ағылшын тілінде олар көбіне метеорологиялық бақылаудың рационалды көрсеткіштері ретінде көрінеді. Бұл ерекшелік Шарифиан сипаттаған мәдени-арнайы схемалардың (cultural schemas) ықпалын көрсетеді.

Асқақ арман, жетістік, қуаныш және әлеуметтік беделді бейнелейтін фразеологизмдерде екі мәдениетке ортақ «жоғары – жақсы», «аспан – жетістік» концептуалды метафоралары анық байқалады. Бұл сәйкестік Лакофф пен Джонсонның кеңістіктік бағдарға негізделген концептуалды метафоралар теориясымен түсіндіріледі. Дегенмен Көвечеш көрсеткендей, қазақ мәдениетінде аспан көбіне рухани асқақтық, батырлық, қоғамдық құрмет және ерлікпен байланыстырылса, ағылшын мәдениетінде ол жеке жетістік, өзін-өзі жүзеге асыру және шексіз мүмкіндік идеяларымен ұштасады. Мұндай айырмашылықтар әр мәдениетке тән мәдени концептуализациялардың (cultural conceptualizations) нәтижесі болып табылады.

Болымсыз психоэмоционалдық күйлерді бейнелеуде де ортақ когнитивтік негіз сақталған. Екі тілде де аспанның күйреуі, қараюы, қозғалысқа түсуі немесе оған бағытталған әрекеттер адамның ішкі күйзелісін, үрейін және эмоционалдық тұрақсыздығын білдіреді. Бұл жерде де Лакофф пен Джонсон сипаттаған әмбебап метафоралық модельдер көрінеді. Алайда қазақ тілдік санасында аспан әлеуметтік-моральдық нормадан ауытқуды, тәкаппарлық пен өмірлік қысымды білдіретін сакралды кеңістік ретінде концептуалданса, ағылшын тілінде ол бос қиялдың, негізсіз үрейдің және жүзеге аспайтын иллюзиялардың ирониялық бейнесіне айналады. Мұндай алшақтық Көвештің мәдени вариативтілік қағидасымен түсіндіріледі.

Сакралды мазмұндағы фразеологизмдерде аспан екі халық үшін де жоғары моральдық бақылаушы күштің символы ретінде танылады. Бұл ортақтық аспанның трансцендентті күшпен байланыстырылатын әмбебап когнитивтік моделінің бар екенін көрсетеді. Алайда Шарифианның мәдени концептуализациялар теориясы тұрғысынан қарағанда, қазақ дүниетанымында бұл модель Көк-Тәңір, бата, қарғыс, тәңірлік әділет және сакралды жаза туралы мәдени білімдермен толығады. Ал ағылшын мәдениетінде Heaven концептісі христиандық дүниетаныммен байланысып, құдайлық қамқорлық, моральдық бақылау және тағдырлық үйлесім идеяларын бейнелейді. Сондай-ақ екі тілде де аспан тосын оқиғалар мен тағдырлық өзгерістердің қайнар көзі ретінде қабылданғанымен, қазақ тілінде ол тылсымнан келген құбылыс ретінде, ағылшын тілінде кенеттен болған оқиға немесе күтпеген соққы ретінде концептуалданады. Осылайша, «Аспан/Sky» концептісінің лингвомәдени репрезентациясында анықталған сәйкестіктер адамның қоршаған әлемді қабылдауындағы ортақ когнитивтік тәжірибеге негізделсе, ал алшақтықтар әр халықтың тарихи тәжірибесі, діни дүниетанымы, шаруашылық үлгісі және мәдени жадында қалыптасқан мәдени концептуалдану үлгілері мен арнайы-мәдени схемалардың ықпалымен қалыптасқан.

Екінші бөлім бойынша тұжырым

Зерттеудің екінші тарауында қазақ және ағылшын тілдеріндегі космоним компонентті фразеологиялық бірліктер «ай/moon», «күн/sun», «жұлдыз/star» және «аспан/sky» макротоптары аясында қарастырылып, олардың мағыналық-тақырыптық топтары анықталды. Талдау нәтижесінде «ай/moon» компонентті бірліктер 10 тақырыптық топқа, «күн/sun» компонентті бірліктер 9 тақырыптық топқа, «жұлдыз/star» компонентті бірліктер 5 тақырыптық топқа, ал «аспан/sky» компонентті бірліктер 4 тақырыптық топқа жіктелді. Әрбір топ ішіндегі тілдік деректер қазақ және ағылшын лингвомәдениеттері негізінде салыстырмалы түрде талданып, олардың ортақ және ұлттық-мәдени ерекшеліктері айқындалды.

Зерттеуде «фразеологизм» ұғымы тар мағынада емес, кең мағынада қолданылды. Қазіргі фразеология ғылымында тұрақты тіркестер жүйесіне тек идиомалар ғана емес, мақал-мәтелдер, тұрақты фразалық оралымдар, қанатты сөздер мен формулалық қолданыстар да енгізіледі (Cowie, 1998; Moon, 1998; Burger, 2015). Осыған байланысты жұмыста космоним компонентті

идиомалармен қатар мақал-мәтелдер мен тұрақты фразалық тіркестер де зерттеу нысаны ретінде қарастырылды. Мұндай ұстаным халықтық космонимдердің құрылымдық ерекшеліктерінен гөрі олардың ұлттық дүниетанымдағы семантикалық, когнитивтік және лингвомәдени қызметтерін тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Сондықтан қазақ және ағылшын тілдеріндегі тұрақты қолданыстар біртұтас фразеологиялық кеңістік аясында сипатталды.

Зерттеу нәтижелері екі тілдегі космонимдердің бастапқы астрономиялық мағыналарынан алыстап, адамның дүниетанымын, эмоциялық тәжірибесін, әлеуметтік қатынастарын және мәдени құндылықтарын бейнелейтін күрделі символдық жүйеге айналғанын көрсетті. Бұл құбылыс әсіресе «ай/moon» компонентті бірліктерден айқын байқалады. Қазақ тілінде Ай уақытты өлшеудің, маусымдық өзгерістерді бақылаудың, кеңістікті бағдарлаудың және адамның өмірлік циклдерін танудың маңызды құралы ретінде көрінеді. «Ай артынан ай өтті», «айдың бір жаңасы», «ай-күні жетіп отыр», «тоғыз ай тоғыз күн» тәрізді тұрақты тіркестер уақыттың циклдік сипатын, биологиялық уақытты және халықтық күнтізбелік білімді бейнелейді. Ал ағылшын тілінде Moon көбінесе адамның эмоциялық-психологиялық тәжірибесімен байланыстырылады. Once in a blue moon, over the moon, moon about somebody, moon away сияқты бірліктер сиректік, қуаныш, сағыныш, меланхолия және субъективті уақыт қабылдауын білдіреді. Дегенмен екі тілде де Ай уақыттың маңызды көрсеткіші және мәдени мәнге ие космологиялық символ ретінде сақталған.

«Күн/sun» компонентті фразеологизмдерді талдау да маңызды ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсетті. Екі лингвомәдениетте де Күн өмірдің, жарықтың, тіршіліктің және белсенді әрекеттің символы ретінде концептуалданады. Сонымен қатар Күн уақыттың өтуін, еңбек пен күнделікті тіршіліктің ұйымдасуын бейнелейді. Алайда қазақ дүниетанымында Күн көбінесе табиғатпен үйлесімді өмір сүрудің, берекенің және тіршілік бастауының белгісі ретінде көрінсе, ағылшын тілінде ол жеке жетістікке, мүмкіндікті тиімді пайдалануға және уақытты ресурс ретінде қабылдауға қатысты қолданыстармен ерекшеленеді. Бұл айырмашылық көшпелі және отырықшы өркениеттердің тарихи-мәдени тәжірибесінен туындайды.

«Жұлдыз/star» компонентті фразеологизмдерді салыстыру барысында екі тілде де жұлдыздың тағдыр, үміт, мақсат және адам өмірінің бағдары ретінде танылатыны анықталды. Қазақ тілінде жұлдыз көбінесе адамның бақытымен, тағдырымен және өмір жолымен байланыстырылады. «Бақыт жұлдызы», «жұлдызы жанды», «жұлдызы сөнді», «жұлдызы ұшты» сияқты қолданыстар адамның әлеуметтік мәртебесі мен өмірлік жолын сипаттайды. Ағылшын тілінде де star компоненті жетістік, танымалдық және жоғары мақсаттармен байланысты қолданылады. Reach for the stars, lucky star тәрізді бірліктер адамның арман-мұраты мен жетістікке ұмтылысын білдіреді. Осылайша, екі тілде де жұлдыз адамның тағдыры мен болашағын бейнелейтін әмбебап символ ретінде көрінеді.

«Аспан/sky» компонентті фразеологизмдер де ортақ семантикалық негізге ие. Екі тілде де аспан жоғары күштердің, құдайылық бастаманың, шексіздіктің және рухани кеңістіктің символы ретінде қолданылады. Қазақ тілінде аспан

тәңірлік дүниетаныммен, киелілікпен және табиғатпен сабақтасса, ағылшын тілінде sky/heaven христиандық мәдени дәстүрмен тығыз байланысты. Соған қарамастан екі лингвомәдениетте де аспан адамның рухани бағдарларын, моральдық құндылықтарын және әлем құрылымы туралы түсініктерін бейнелейтін әмбебап мәдени код қызметін атқарады.

Салыстырмалы талдау нәтижесінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі космоним компонентті фразеологиялық бірліктердің бірқатар әмбебап белгілері анықталды. Екі халық та аспан денелерін уақытты өлшеу, кеңістікті бағдарлау, адам тағдырын түсіндіру және эмоциялық тәжірибені бейнелеу құралы ретінде пайдаланған. Бұл ұқсастықтар адамның ғарышпен байланысына негізделген жалпыадамзаттық танымдық модельдердің бар екенін көрсетеді. Сонымен қатар ұлттық ерекшеліктер де айқын байқалады. Қазақ тілдік әлем бейнесінде космонимдер табиғатпен үйлесімді өмір сүруді, көшпелі мәдениеттің тәжірибесін, халықтық астрономия мен күнтізбелік білімді сақтап қалған болса, ағылшын тілінде олар адамның ішкі эмоциялық әлемін, жеке жетістігін, әлеуметтік ұмтылыстарын және субъективті тәжірибесін бейнелеуге көбірек бағытталған.

Осылайша, космоним компонентті фразеологиялық бірліктер екі халықтың ғалам туралы білім жүйесін, мәдени жадын және дүниетанымдық ұстанымдарын сақтайтын маңызды тілдік бірліктер болып табылады. Олардың мағыналық-тақырыптық жіктемесі қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі ортақ когнитивтік негіздерді де, ұлттық-мәдени ерекшеліктерді де анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері халықтық космонимдердің тек астрономиялық атаулар ғана емес, ұлттық мәдениеттің, тарихи тәжірибенің және дүниетанымдық білімнің маңызды тілдік репрезентанттары екенін дәлелдейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тіл дамуының негізгі заңдылығы – динамизм (қозғалыс), өйткені өзгеру, даму тілдің қоғам өміріндегі атқаратын қызметіне, алатын орнына, табиғатына тән қасиет. Тіл – қоғамда қатынас құралы болғандықтан, қоғамның дамуымен бірге өсіп өркендеп отырады. Қандай тіл болмасын оның өткен тарихы, қазіргі күндегі жағдайы және болашағы болады.

Тіл ғылымы өзінің даму барысында тілді зерттеудің амал-тәсілдерін, бағыт-бағдарын да жетілдіріп келеді. Тілдің даму мәселесі оның ішкі және сыртқы себептерін байыпты пайымдауды қажет етеді. Қазіргі ғылымда ұдайы дәлелденіп келе жатқанындай тіл байлығында тіл иесі өмір сүрген кезеңдердің ізі сақталған. Олай болса, ономастиканың топонимика мен космонимика т.б. салаларының зерттеу нәтижелері халықтық космонимдердің пайда болу жолын тіл иесі тарихынан іздеуге мүмкіндік берері анық.

Көшпелі өмір салтын ұзақ ұстанған қазақ халқы есте жоқ ескі замандардан-ақ табиғат тылсымын түсініп, оның қыр-сырынан жинақталған ақпараттарын зерттеп, зерделей жүріп, халықтық жүйелі космологиялық білімге айналдырған. Осы жүйелі білімнің арқасында айсыз түнде жұлдызға қарап жол тауып, көз аштырмас боранда желдің өтіне қарап ел тауып, жан-жануар, құс, құрт-құмырсқа тіршілігіне зер салып, ауа райын күні бұрын байқап-болжап, тұрмыс-тіршілігін сонымен үйлестіре өмір сүрген. Жылдың әр айы мен тоқсанындағы ауа райының өзгерістері мен құбылыстарын дала халқы әрдайым есте ұстап, оған ат қойып таңбалап, ерекшелік белгілеріне қарай бағамдап-бағалап та отырған.

Аспан әлемі туралы «ғылым» тарихы ғасырлардың қатпар-қатпар қойнауларынан бастау алады. Алғашқы қарапайым түсінік мал жайылған жазық далаларда, жойқын күшті асу бермес өзендердің егін салынған аңғарларында сол жерлерді мекендеуші халықтардың тіршілік көзі-мал-жанын табиғат апатынан қорғап, өсіріп-жетілдіру мақсатынан пайда болды. Оның ғылымға алғаш жария болған отаны – Мысыр (Египет) еді. Мысыр абыздары өздерін күйзеліске ұшыратып келген Ниль өзенінің тасуы Сүмбіле (Сириус) жұлдызының туған кезімен байланысты екенін біліп, сол арқылы егін егетін уақытты анықтап отырған.

Аспан, Ай, Күн, Жұлдыз – әлемге ортақ астрономиялық ұғым атаулары, осы ортақ ұғымды әр халық өзінше қабылдайды, өз тұрмыс-тіршілігінің көзімен көреді. Әлемінің екінші бір түпкірінде мал өсіріп, көшпелі тұрмыс кешіп жүрген қазақтар «Сүмбіле туа су салқындайды», «Сүмбіледе сорпа майлы» дейді екен, өйткені «Сүмбіле туса, жаз аяқталып мал семіреді». «Сүмбіле туа су салқындайды» да, түйе мен қой өкпе ауруынан аман қалады. Сүмбіле туғаны – қоңыр күздің белгісі. Сыр бойы малшылары «Сүмбіле туған соң Сырға кетеміз». Қаратаудың жоны салқын болады, шілдеде жонның ең биігінде боламыз, «Таразы тумай таудан түспейміз, Таразы туған соң етекке жылжимыз» деп мал-жанына жайлы уақытты болжап межелеген. Мал шаруашылығы ғана емес, егін шаруашылығымен айналысқан қазақтардың егін салу, жинау мезгілін жұлдыздарға қарап белгілеу тәжірибесі болған. «Үркер туды енді қауын піседі»,

«Үркер көтерілмей тары көтерілмейді» т.б. көптеген тіркестер ұлттық таным деңгейінен хабар береді.

Халықтың тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін тіркестер ұлттық дүниетаным көрінісі болып табылады. Халықтық космонимдердің мазмұндық өзегі ежелгі мифологиялық таныммен және этникалық болмыспен тікелей сабақтас екені анықталды. Қазақ тіліндегі космонимдер жүйесі негізінен көшпелі тұрмыс салтына негізделіп, аспан денелерін антропоморфтық және зооморфтық бейнелерге теңеу арқылы қалыптасса, ағылшын тіліндегі атаулардың бастау арналары англосаксондық көне фольклор мен навигациялық қажеттіліктерден туындаған. Бұл айырмашылықтарға қарамастан, екі халықтың да аспан әлемін әлемнің тілдік бейнесінің ажырамас бөлігі ретінде танып, оны өзіндік мәдени кодтармен таңбалағаны байқалады.

Қай халықтың лексикасында болмасын, ұлттық дүниетанымға, сезімдік танымға бай атаулар мыңдап кезеседі: *Ай, Күн, Жұлдыз, Аспан* – атауларынан халық арасында көптеген эпитет, метафора мен фразеологизмдер туындаған, олар халық танымына орай әртүрлі мағыналарды білдіреді. *Ай-айдың оты басқа* – әр кезеңнің өзіне тән сипаты болады, «белгілі бір кезеңнің шөбі басқаша» деген халықтық астрономиялық ұғымнан шыққан деп есептеледі. *Ай арасы толас болады* – екі ай аралығындағы жауын-шашынсыз, саябыр кезең. Халықтық астрономияда ескі ай мен жаңа ай аралығын «өліара» деп атайды. Халықтың «Ай арасы толас болды» дегені «өліара» мезгілімен сәйкеседі. *Ай десе аузы, күн десе көзі бар* – аса сұлу, өте көрікті. *Аспан айналып жерге түсердей* – аңызак ыстық, қапырық. *Айды аспанға шығарды* – даңқы шықты, аты жер жарды. Ұнамсыз мағынада, орынсыз әрекет еткен кісіге арналады. *Аспаның ашық болсын! Төбеңе бұлт айналмасын!* – жақсы тілек. *Күн айықты* – күн райы жөнделді, жыли бастады. *Күн еңкейді* – түс ауып, күн кешкірді. *Күн жайлатты* – ескі наным бойынша сиқырмен жауын-шашын шақыру. Халық арасында «тасаттық» деген атау бар, халық мұнда Тәңірден бала-шағаны ризығынан айырмауды, еккен егінін шөлден сақтауды өтінеді. *Жұлдыз толғанда* – ел орынға отырған соң кеш түскен мезгіл. *Жұлдыздай ақты* – қатты жүгірді, қатты шапты. *Жұлдызы түзелді* – ісі түзелді, шаруасы оңарылды т.б.

Жүргізілген кешенді зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі деректер негізінде космонимдер жүйесінің лингвомәдени, құрылымдық-семантикалық және когнитивтік сипаты айқындалып, жалпы қорытындылар жасалды. Ал метафоралық тәсіл екі тілде де космонимиялық лексиканы номинативті деңгейден лингвомәдени символдар деңгейіне көтеріп, ұлттық фразеологиялық қорды байытудың негізгі тетігі ретінде қызмет ететіні дәлелденді.

Ең алдымен, халықтық космонимдердің антропоэзектік парадигма аясындағы табиғаты сараланып, олардың жай ғана аспан денелерінің атауы емес, халықтың ғасырлар бойғы жинақтаған тәжірибесін, сенім-нанымын және логикалық ойлау жүйесін сақтайтын күрделі лингвокогнитивтік құрылымдар екені дәлелденді. Зерттеу барысында космонимдердің адам мен ғалам

арасындағы байланысты реттейтін когнитивтік тетік ретіндегі қызметі айқындалып, зерттеу нысанының теориялық бағыттары нақтыланды.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі халықтық космонимдерді құрылымдық-танымдық тұрғыдан талдау барысында типологиялық ұқсастықтары мен өзіндік ерекшеліктері анықталды. Екі тілде де номинациялаудың ұқсас тәсілдері қолданылғанымен, олардың ішкі бейнелілік мазмұнының этникалық сипаты әртүрлі. Қазақ тіліндегі космонимдерде зооморфтық-мифологиялық бейнелердің (Үшарқар, Жетіқарақшы) үлесі басым болса, ағылшын тілінде антропоморфтық-ландшафттық (The Plough, Watling Street) бейнелеу үлгілері алға шығады. Бұл айырмашылықтар жалғамалы және флективті тілдердің құрылымдық заңдылықтарымен ғана емес, халықтардың тарихи тұрмыс-тіршілігімен де тікелей байланысты.

Зерттеу нысанын мағыналық-тақырыптық топтар бойынша талдау туыс емес тілдердің этномәдени ерекшеліктерін айқын көрсетті. Космонимдердің мағыналық өрісі қазақ тілінде мал шаруашылығы мен көшпелі мәдениетке негізделсе, ағылшын тілінде навигациялық және техникалық-тұрмыстық ұғымдар төңірегінде топтасады. Осы орайда, зерттеудің әдістемелік сенімділігін арттыру мақсатында қолданылған сандық талдау (Cohen's Kappa) нәтижесінде алынған 0.98 деңгейіндегі көрсеткіш таңдалған лингвистикалық критерийлер мен топтастырулардың ғылыми негізділігін толық айғақтайды.

Қорыта айтқанда, қазақ және ағылшын тілдеріндегі космонимдерді салғастырмалы зерттеу әлемнің тілдік бейнесіндегі ортақ адами құндылықтар мен ұлттық бірегейлікті танудың тиімді құралы болып табылады. Зерттеу барысында алға қойылған барлық міндеттер орындалып, халықтық космонимдердің лингвомәдени және құрылымдық-танымдық жүйе ретіндегі сипаты толық ашылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мәдиева Г.Б., Иманберлиева С.Қ., Мадиева Д.Б. Ономастика: теориясы мен практикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 192 б.
- 2 Жанұзақ Т.Космонимдердің лексика-семантикалық ерекшеліктер //ҚазССР ҒА-ның Хабаршысы, филология сериясы. – 1978. - №6. – Б. 51-62.
- 3 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. - М., 1988. - 187 с.
- 4 Фомина Л.Ф., Фомин Б.Н.Становление русской научной космонимии: названи созвездий // Записки з ономастики: збірник наукових праць. - Одеса: Астропринт, 1999. - Вип. 1. - 112 с.
- 5 Карпенко М.В. Названия звездного неба. – М.: Наука, 1985. - 216 с.
- 6 Бондалетов В.Д. Русская ономастика. - М.: Просвещение, 1983. - 223 с.
- 7 Абсемиева Л.С. Функционирование названий космических объектов в крымскотатарском языке // Электронный журнал «Язык и текст». – 2019. – Т. 6, №1. - С. 122-125.
- 8 Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. – М.: Наука, 1969.
- 9 Атабаева М.С., Егембай Ж. Жер-су атауларының тарихи-әлеуметтік қабаттарындағы ұлттық дүниетаным көрінісі // Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2019. - №2(68). – Б. 18-23.
- 10 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. - Алматы: Дайк-пресс, 2004. – Кітап 2. - 516 б.
- 11 Никонов В.А. Ономастика Поволжья // Материалы III конференции по ономастике Поволжья. – Уфа: БашГУ, 1973. - С. 373-381.
- 12 Алим-заде Э.Г. К сопоставительному анализу славянских и тюркских названий созвездий // Советское славяноведение. – 1980. - №1. – С. 102-105.
- 13 Әбішев Х. Аспан сыры. - Алматы: Жазушы, 2009. - 264 б.
- 14 Аронов Қ.Ғ. Қазақ тіліндегі космонимдердің этнолингвистикалық табиғаты: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1992. - 186 б.
- 15 Машанов А. Аспан ертегілері. – Жұлдыз, 1959. – Б. 103-115.
- 16 Никонов В.А. Материалы по космонимии Средней Азии. Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. - 325 с.
- 17 Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. - Алматы: Ана тілі, 1997. - 128 б.
- 18 Әл-Фараби Абунасыр Жұлдыздар туралы ғылым // Ғылымдарды топтастыру. - 1970. – Б. 154-156.
- 19 Қашқари М. Түрік т. сөздігі // 3 томдық / ауд. А. Қ. Егеубай. – Алматы: Хант, 1998. – Т. 3. – 598 б.
- 20 Баласағұн Жүсіп «Құтты білік» / А. Егеубай аудармасы. - Алматы: Өлке, 2006. - 640 б.
- 21 Тілеукабылұлы Ө. Шипагерлік баян. - Шыңжаң, 1993. – 178 б.
- 22 Сәнік З., Зейноллақызы Жанат. Қазақ этнографиясы. – Алматы: “Ан арыс” баспабы, 2016. – 576 б.

- 23 Уәлиханов Ш. Қырғыздардың космологиялық түсініктері // Көптомдық шығармалар жинағы. - Алматы: Толағай групп, 2010. – Т. 4. – Б. 61-63.
- 24 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. - Спб., 1911. - Т. 1-4. - 1478 с.
- 25 Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия // Ученые записки Казанского университета. - Казань, 1861. - 119 с.
- 26 Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казахско-киргизского языка. - Спб., 1894-1897. – 113 б.
- 27 Потанин Г.Н. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. – Алматы, 1972. – 122 с.
- 28 Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. - Спб., 1869-1871. - 1056 с.
- 29 Исаков М. Халық календары. - Алматы: ҚМБ, 1963. - 210 б.
- 30 Әбутәліп О.М. Қазақ күнтізбе жүйесінің лексика-фразеологиялық бірліктері: филол. ғыл. канд. ... дис. - Алматы, 2008. - 102 б.
- 31 Доспаганбетова М.К. Лексикографиялық деректердегі космонимдер (түркі тілдері бойынша): филол. ғыл. канд. ... дис. - Алматы, 2006. - 110 б.
- 32 Қасым Б. Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектілері // Ғылыми мақалалар. – Алматы: “ЖК Волкова А.В”, 2010. – 133 б.
- 33 Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев поэзиясы бойынша): филол. ғыл. канд. ... дис. - Алматы, 2006. - 106 б.
- 34 Қайырбаева Қ.Т. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: филол. ғыл. канд. ... дис. - Алматы, 2008. - 102 б.
- 35 Жумашова Ж.А. Нумеративтер әлем бейнесі көрсеткіші ретінде. Қазақ және ағылшын мәдениетіндегі негізінде: филол. док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2014. – 141 б.
- 36 Мурзинова А.С. Ұлттық мәдени стереотиптердің ерекшелігі мен коммуникативтік сипаты (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінің ұлттық мәдени ерекшеліктері негізінде): филос. док. (PhD) ... дис. - Алматы, 2021. - 175 б.
- 37 Сматова А.Е. Қазақ және ағылшын топонимиясының лингвоконцептологиялық сипаты: филос. док. (PhD) ... дис. - Алматы, 2019. - 165 б.
- 38 Снабекова М.М., Атабаева М.С. Халықтық космонимдер – этномәдени дереккөз // ПМУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 2019. - №4. – Б. 290-295.
- 39 Снабекова М.М. Көшпелі мал шаруашылығы дамуындағы халықтық космонимдердің маңызы // Эл аралық Алтай элдери Сипозиуму - VIII Мал чарбачылық цивилизациясы. - Бишкек, 2019. – 177 с.
- 40 Снабекова М.М. Космонимдік атаулардағы әлемнің тілдік бейнесі // Абай атындағы ұлттық педагогикалық университет Хабаршысы. Филология сериясы. - 2020. - №2(72). – Б. 269-274.
- 41 Снабекова М.М. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «аспан» космонимінің лингвомәдени семантикасы жайында // Philology Series. – 2024. – №3(74). – Б. 18-27.

- 42 Орынбаева Д.Г. Этномәдени норманың лингвокогнитивтік сипаты: филос. док. (PhD) ... дис. - Алматы, 2026. - 150 б.
- 43 Есім Ғ. Философия және мәдениет әлемі. – Алматы, 2011. - 272 б.
- 44 Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. - Алматы: Қарасай, 2008. - 360 б.
- 45 Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). - Алматы: Тоғанай Т, 2004. - 560 б.
- 46 Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. - Алматы: Ана тілі, 1998. - 304 б.
- 47 Даутбаев М. Жеті қазына. – Шымкент, 2015. - 80 б.
- 48 Бекмұратұлы С. Шөп қатаятын, гүл қартайтын таразы туды // Алматы ақшамы. - 2020. - №4. – Б. 207.
- 49 Тер-Минасова С. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. - Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 320 с.
- 50 Карлинский А.Е. Методология и парадигмы современной лингвистики. – Алматы, 2009. - 352 с.
- 51 Соссюр Ф. Труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1977. - 695 б.
- 52 Есенова Қ.Ө. Медиалингвистика: мерзімді баспасөз тілін зерттеудің прагматикалық аспектісі. - Алматы: Елтаным, 2015. - 352 б.
- 53 Кунн Т. Структура научных революций. - М., 1977. – 128 с.
- 54 Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. – Алматы: Раритет, 2013. – 400 б.
- 55 Байынқол Қалиұлы. Қазақ тіл білімінің ғылыми бейнесі. – Алматы, 2008. - 92 б.
- 56 Сейдімбеков А. Қазақ әлемі этномәдени пайымдау. - Алматы: Санат, 1997.- 464 б.
- 57 Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: Арыс, 2007. - 280 б.
- 58 Раев Д. Қазақ шешендігі философиясы. - Алматы: Қарасай, 2011. - 264 б.
- 59 Құнанбаев А. (Ибраһим) // Екі томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы, 2000. - Т. 2. - 200 б.
- 60 Мұқанов С. Халық мұрасы. - Алматы, 1974. - 236 б.
- 61 Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы. - Алматы: Атажұрт, 2001. – 552 б.
- 62 Есім Ғ. Хакім Абай. - Астана: Фолиант, 2012. - 400 б.
- 63 Дюркгейм Э. Социологиялық әдіс ережелері. – Алматы: Раритет, 2010. – 170 б.
- 64 Юнг К. Либидо, его метаморфозы и символ. – Спб., 1994. - 415 с.
- 65 Салқынбай А.С. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы: Эверо, 2008. - 464 б.
- 66 Жұбаева А. Грамматикадағы дүниенің тілдік бейнесі. - Алматы: “Қазығұрт” баспасы, 2004. – 177 б.
- 67 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.

- 68 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 2000. - 400 с.
- 69 Салқынбай А.С. Тіл. Таным. Білім. – Алматы: Эверо, 2008. – 140 б.
- 70 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: МТДИ, 2010. - 608 б.
- 71 Анасова Қ.Т. Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі кеңістік пен уақыттың рәмізділік негіздері: филос. ғыл. канд. ... дис. - Алматы, 2006. - 133 б.
- 72 Жаңабекова А.Ә. Қазақ тіліндегі “уақыт” ұғымының тілдік парадигмасы. - Алматы, 2012. – 508 б.
- 73 Аязбекова С.Ш. Культурфилософский анализ музыки в картине мира казахов: дис. ... док. филос. наук. - Алматы, 1999. - 306 б.
- 74 Нуржанов Б.Г. Город и степь // Тамыр. – 2003. - №2(10). – С. 41-50.
- 75 Асқар Л. Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2005. – 30 б.
- 76 Соломоник А. Философия языковых систем и язык. - М.: ЛКИ, 2011. - 408 с.
- 77 Қайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. - Алматы: Арыс, 2005. - 304 с.
- 78 Қажыбеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма). - Алматы: Наука, 1985. - 272 с.
- 79 Ғабитов Т.Х. Мәдениеттану негіздері. – Алматы: Раритет, 2007. – 400 б.
- 80 Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение - новая онтология анализа языкового сознания. Этнокультурная специфика языкового сознания. – М.: ИЯ РАН, 1996. – С. 7-22.
- 81 Жұбаева О. Казак тілінің когнитивтік грамматикасы. – Алматы: “Қазығұрт” баспасы, 2014. – 392 б.
- 82 Макеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. - Алматы: Жібек жолы баспа үйі, 2008. – 356 б.
- 83 Кәріпжанова А.О. Фразеологиялық коннотацияның прагмалингвистикасы (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары бойынша). – Алматы, 2000. – 128 б.
- 84 Сейдалиева Г.О. Мерзімді баспасөздегі стереотиптердің лингва-прагматикалық ерекшеліктері: филос. ғыл. док. (PhD) ... дис. - Алматы, 2017. – 185 б.
- 85 Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. - Алма-Ата: Демеу, 1992. - 167 с.
- 86 Колшанский Г. Объективная карта мира в познании в языке. – М.: Наука, 1990. – 379 с.
- 87 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.
- 88 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы: оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 256 б.
- 89 Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

- 90 Kövecses Z. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 314 p.
- 91 Radden G., Kövecses Z. *Towards a Theory of Metonymy // Metonymy in Language and Thought*. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1999. – P. 17–59.
- 92 Лотман Ю.М. *Символ в системе культуры*. – Тарту, 1987. – 340 с.
- 93 Жанұзақ Т. *Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика*. – Астана: ІС-Серви ЖШС, 2006. – Т. 1. – 400 с.
- 94 Марғұлан Ә. *Ежелгі жыр аңыздар*. – Алматы, 2000. – 368 б.
- 95 Сыздық Р. *Жамбыл поэзиясының тілі жайында. Жамбыл және қазіргі халық поэзиясы*. – Алматы, 1975. – 270 б.
- 96 Афанасьев А.Н. *Мифы, поверья и суеверия славян*. – М., 2002. – 729 с.
- 97 Қоңыров Т. *Теңеулер табиғаты: оқу құралы*. – Алматы: “Алаш” баспасы, 2005. – 512 б.
- 98 Әлиакбарова А.Т. *Жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайдағы заманауи қазақ антропонимиясы: трансмиссия, трансформация: филос. док. (PhD) ... дис.* – Алматы, 2020.- 278 б.
- 99 Авени Энтони. *Империя Времени. Календари, часы и культуры / пер. с англ.* – София, 1998. – 384 с.
- 100 Bender Herman. *Anglo-Saxon and Viking Individual Star Names and Traditions: The Dim View Looking Through a Window into the Distant Past*. – 2020 <https://www.researchgate.net/publication/346085025> 14.01.2025.
- 101 Hawkins J.M. *The explanatory dictionary of the English language*. – Astrel: AST, 2002. – 828 p.
- 102 Tucker T.G. *Etymological dictionary of Latin*. – Oxford: Clarendon Press, 1931.
- 103 Алхастова З. Р. *Словари английских пословиц в парадигме английской национальной лексикографии: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04.* – Иваново, 2019. – 128 с.
- 104 Dunwoody H.H. *Weather proverbs*. – Washington: Government Printing Office, 1883.
- 105 Campion Nicholas. *Astrology and Cosmology in the World's Religions*. – New York: University Press, 2012. – 136 p.
- 106 Шмелев Д.Н. *Проблемы семантического анализа лексики*. – Алматы, 1973. – 188 с.
- 107 Щур Г.С. *О некоторых общих категориях лингвистики. Вопросы*. – 1964.
- 108 Слюсарева Н.А. *Проблемы функциональной морфологии современного английского языка*. – М., 1986. – 139 с.
- 109 Щур Г.С. *Теория поля в лингвистике*. – М., 1974. – 152 с.
- 110 Слюсарева Н.А. *Проблемы лингвистической семантики // ВЯ*. – 1973. – №5. – С. 15-18.
- 111 Cohen J. *A coefficient of agreement for nominal scales // Educational and Psychological Measurement*. – 1960. – Vol. 20, №1. – P. 37-46.

- 112 Sharifian F. Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2011. – 180 p.
- 113 Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда. – Алматы: Елтаным баспасы, 2020. – 256 б.
- 114 Уәли Н. Ұлттық мәдениеттің мәдени кодтарын ашу мәселелері // Тілтаным. – 2015. – №3. – Б. 44–57.
- 115 Тоғыз ай, тоғыз күн // Koshpendiler.kz - 2025.
- 116 Рысбаева Г. Айдың таңбалық сипаты // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сер. - 2007. - №4. – Б. 78-80.
- 117 Wilkinson P.R. Thesaurus of traditional English metaphors. - 2nd ed. - London: Routledge, 2002. – 163 p.
- 118 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 146 б.
- 119 Сыбанбаева А.С. Қазақ тіліндегі концептуалдық метафораның қызметі: филол. ғыл. канд. ... дис. - Алматы, 1999. – 130 б.
- 120 Liberman. Words origin and ... How we know them. Etymology for everyone. - Oxford university press, 2009. - 154 p.
- 121 Kuttybayev S., Ospanov Y., Kassym B., Koblanova A., Moldagali B. The Concept of “Manguurt” in Ethnography and its Literary Transformation // Journal of Ecohumanism. – 2024. – Vol. 3, №7. – P. 503–510.
- 122 Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. - Изд. 2-е, перер. – М.: Дубна; Феникс, 1974. – 155 с.
- 123 Simpson J. European Mythology (Library of the world Myths and Legends). – Peter Bedrick books, 1987. – 144 p.
- 124 Бекзат М. Көшпелілер мәдениеті. Қазақ ырымдарындағы отбасылық құндылықтар. - 2021 <https://massaget.kz/blogs/27936/?ysclid=lc23b8g1r9718656844> 11.07.2025.
- 125 Allen R.H. Zvezdy. Legendy i nauchnye fakty o proishozhdenii astronomicheskikh imen. - 1963.
- 126 Olcott W.T. Star Lore: Myths, Legends, and Facts. – New York: Courier Dover Publications, 2004. - 544 p.